

(1)

Філософська думка

60 РОКІВ

РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

НА УКРАЇНІ

6 1977

Тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подосадившись тим самим власні сили, зміг посправжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!

Л. І. БРЕЖНЄВ

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу слухачам теоретичного семінару, що вивчають нову Конституцію СРСР та матеріали урочистого засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції: в № 4 за 1977 р.— Ю. Д. Прилюк. Торжество лєнінського вчення про Радянську соціалістичну державу; Г. О. Мельникова, М. М. Росенко. Братерська дружба народів як рушійна сила розвитку соціалістичного суспільства; О. М. Соловйов. Удосконалення соціалістичної демократії; в № 5 — Шлях, який дорівнює століттям; М. В. Лашина. Соціалізм — суспільство справжньої демократії; В. І. Шинкарук. Діалектика розвитку соціалістичного способу життя; М. В. Гончаренко. Радянська культура і прогресивні традиції світової культури; О. С. Онищенко. Масовий атеїзм радянського народу; Н. П. Прокоп'єв. Здійснення лєнінського вчення про захист завоювань соціалістичної революції; В. Ю. Євдокименко, В. О. Ігнатов. Неспроможність сучасних буржуазних концепцій націй і національних відносин; в № 6 — КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства; І. П. Цамерян. Єдність інтернаціонального і національного в новій історичній спільності — радянському народі; В. Л. Василенко. Гуманістична сутність комуністичного світогляду; Т. В. Савчук. Великий Жовтень у кривому дзеркалі українського буржуазного націоналізму.

Зміст

60 років Радянської влади на Україні

КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства	3
Цамерян І. П. (Москва) — Єдність інтернаціонального і національного в новій історичній спільності — радянському народі	9
Василенко В. Л. — Гуманістична сутність комуністичного світогляду	20
Тарасенко М. Ф. — Рациональне освоєння природи в умовах розвинутого соціалізму	30
Головаха І. П., Манзенко П. Т. — Розробка проблем діалектичного та історичного матеріалізму на Україні за 60 років Радянської влади	41

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Кримський С. Б. — Філософські категорії і конкретно-наукові програми єдності теорії	54
---	----

Горський В. С. — Творча спадщина видатного гуманіста (До 300-річчя першого видання зібрання творів Б. Спінози)	65
--	----

Критика буржуазної ідеології

Завчук Т. В. — Великий Жовтень у кривому дзеркалі українського буржуазного націоналізму	77
Задиряко П. С. (Одеса) — Апологетична сутність буржуазної доктрини «гарючої праці й капіталу»	90
Габачковський В. Г. — Метаморфози сучасних ідеалістичних інтерпретацій практики	99

Наукове життя

Запон Н. А., Семенов В. Г. — XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми ідеологічної боротьби	111
--	-----

Зіжторов В. Г. — Плідне міжнародне співробітництво вчених-марксистів	114
Гусев В. І., Стогній І. П. — Ефективність комуністичного виховання	117

Критика і бібліографія

Грищенко К. К., Надольний І. Ф. — Людина як суб'єкт і об'єкт управління	119
Грокоп'єв Н. П., Рачук П. Г. — Перетворюючі сили сучасності	121
Філософська література, що вийшла в республіці 1976 року	124

Іюнажчик статей, розміщених в журналі «Філософська думка» 1977 року	132
---	-----

Про продовження конкурсу статей з актуальних проблем розвинутого соціалізму	135
---	-----

Іаші автори	136
-----------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

60 ЛЕТ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА УКРАИНЕ. КПСС — руководящая и направляющая сила советского общества. *Цамерян И. П.* (Москва) — Единство интернационального и национального в новой исторической общности — советском народе. *Василенко В. Л.* — Гуманистическая сущность коммунистического мировоззрения. *Тарасенко Н. Ф.* — Рациональное освоение природы в условиях развитого социализма. *Головаха И. П., Манзенко П. Т.* — Разработка проблем диалектического и исторического материализма на Украине за 60 лет Советской власти. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Крымский С. Б.* — Философские категории и конкретно-научные программы единства теорий. ♦ *Горский В. С.* — Творческое наследие выдающегося гуманиста. (К 300-летию первого издания собрания сочинений Б. Спинозы). КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Савчук Т. В.* — Великий Октябрь в кривом зеркале украинского буржуазного национализма. *Задирako П. С.* (Одесса) — Апологетическая сущность буржуазной доктрины «гармонии труда и капитала». *Табачковский В. Г.* — Метаморфозы современных идеалистических интерпретаций практики. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Сапон Н. А., Семенов В. Г.* — XXV съезд КПСС и актуальные проблемы идеологической борьбы. *Викторов В. Г.* — Плодотворное международное сотрудничество ученых-марксистов. *Гусев В. И., Стогний И. П.* — Эффективность коммунистического воспитания. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Грищенко К. К., Надольный И. Ф.* — Человек как субъект и объект управления. *Прокопьев Н. П., Рачук П. Г.* — Преобразующие силы современности. Философская литература, вышедшая в республике в 1976 году. Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1977 году. ♦ О продлении конкурса статей по актуальным проблемам развитого социализма. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

SIXTY YEARS OF THE SOVIET POWER IN THE UKRAINE. The SPSU — a Leading and Guiding Force of the Soviet Society. *Tsamerjan I. P.* — Unity of the International and National in the New Historical Community — the Soviet People. *Vasilenko V. L.* — Humanistic Essence of the Communist Ideology. *Tarasenko N. F.* — Rational Mastering of Nature under Conditions of Developed Socialism. *Golovakha I. P., Manzenko P. T.* — Development of Philosophy Problems in the Ukraine for 60 Years of the Soviet Power. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Krymskij S. B.* — Philosophical Categories and Concrete-scientific Programs of the Unity of Theories. ♦ *Gorskij V. S.* — The Creative Heritage of the Outstanding Humanist (On the 300 Anniversary of the First Publication of Collected Works by B. Spinoza). CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Savchuk T. V.* — Great October in the Distorting Mirror of the Ukrainian Bourgeois Nationalism. *Zadirako P. S.* (Odessa) — Apologetic Essence of the Bourgeois Doctrine of "Labour and Capital Harmony". *Tabachkovskij V. G.* — Metamorphoses of the Modern Idealist Interpretations of Practice. SCIENTIFIC LIFE. *Sapon N. A., Semenov V. G.* — The 25th Congress of the CPSU and Urgent Problems of Ideological Struggle. *Viktorov V. G.* — Fruitful International Cooperation of Scientists-Marxists. *Gusev V. I., Stognij I. P.* — Effectiveness of the Communist Education. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Grishchenko K. K., Nadol'nyj I. F.* — A Man as a Subject and Object of Control. *Prokop'ev N. P., Rachuk P. G.* — Transforming Forces of the Present. Philosophic Literature Published in the Republic in 1976. An Index of Articles Published in the Journal "Filosofs'ka Dumka" (The Philosophic Thought) in 1977. ♦ On Prolongation of the Competition of Articles on Urgent Problems of the Developed Socialism. OUR AUTHORS.

КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства

Шістдесятий рік Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменований видатною історичною подією в житті трудящих нашої країни, всього прогресивного людства. Після всенародного обговорення Верховна Рада СРСР на своїй позачерговій сьомій сесії прийняла нову Конституцію (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Конституція в концентрованій формі виражає головні підсумки шістдесятирічного розвитку Радянської держави, закріплює новий рубіж у житті нашої Батьківщини — побудову розвинутого соціалістичного суспільства, є визначним витвором марксистсько-ленінської науки, справжнім маніфестом епохи комуністичного будівництва.

Видатна роль у створенні Конституції належить Генеральному секретареві ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР, Голові Конституційної комісії товаришеві Л. І. Брежневу.

Обговорення і прийняття Основного Закону нашої країни піднесли на новий щабель політичну і трудову активність широких мас Радянської Вітчизни. Радянський народ — творець Конституції — гаряче підтримує і схвалює політику Комуністичної партії, підкріплює цю політику патріотичними справами.

Конституція відображає зростання ролі Комуністичної партії Радянського Союзу у житті нашого суспільства. КПРС є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій. Партія існує для народу і служить народові.

В Конституції вказується, що озброєна марксистсько-ленінським ученням Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Конституційної Комісії товариш Л. І. Брежнев вказував: «...Набрання чинності новою Конституцією означає, що ще більше зростає відповідальність нашої ленінської партії — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства... Весь досвід шістдесятирічного розвитку по шляху Жовтня підтверджує, що наша сила — в непорушній єдності партії і народу. Це — джерело дальшого розквіту соціалістичної демократії, всіх наших перемог»¹.

¹ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь і виступи на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 і 7 жовтня 1977 року. К., 1977, с. 35.

Комуністична партія науково визначила суть, характер і зміст нинішнього етапу комуністичного будівництва в СРСР. Таким етапом є розвинутий соціалізм. В Конституції СРСР, у доповіді товариша Л. І. Брежнева на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дає цілісна картина розвинутого соціалістичного суспільства, його економічної, соціальної, політичної і духовної основ, головних форм і способів його життєдіяльності.

Товариш Л. І. Брежнев вказує, що економіка розвинутого соціалізму «дає змогу на практиці робити головною і безпосередньою метою суспільного розвитку дедалі повніше задоволення різноманітних потреб громадян»²⁻³.

Відповідність цілей суспільства корінним потребам і інтересам трудящих, глибоке усвідомлення цих цілей, знання засобів їх реалізації є істотними факторами виникнення оптимізму. Оптимізм проймає всю діяльність марксистсько-ленінської партії, її програми, стратегічні і тактичні плани. Ним просякнутий Основний Закон радянської держави. Соціалізм — це суспільство соціального оптимізму.

Конституція СРСР проголошує, що найвищою метою Радянської держави є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування. Відповідно до цієї мети науково сформульовано головні завдання соціалістичної загальнонародної держави: створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва.

На виконання цих фундаментальних завдань розвитку Радянського соціалістичного суспільства спрямована розроблена Комуністичною партією економічна стратегія. XXV з'їзд КПРС науково обґрунтував основні її завдання, умови, засоби і шляхи реалізації. Найвищою метою економічної стратегії партії є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Головними засобами здійснення цієї мети є динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках нашого народного господарства. Кожен з цих засобів водночас є важливим завданням розвитку радянської економіки. На успішне виконання всіх цих завдань і спрямований десятирічний п'ятирічний план розвитку соціалістичної економіки.

Керівництво економікою, говориться в Конституції, здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій. При цьому активно використовуються господарський розрахунок, прибуток, собівартість, інші економічні підйоми і стимули.

На основі всебічного і прискореного розвитку соціалістичної економіки здійснюється прогрес в усіх галузях соціалістичного життя країни. Зміцнюється союз робітників, селян та інтелігенції, який становить соціальну основу СРСР. Посилюється соціальна однорідність радянського суспільства, стираються класові відмінності, істотні відмінності

²⁻³ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, с. 24.

між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічно розвиваються і зближуються всі нації і народності Радянського Союзу.

Створення і розвиток Союзу Радянських Соціалістичних Республік є тріумфом ленінської національної політики Комуністичної партії, свідченням глибокого інтернаціоналістського характеру цієї політики, великим завоюванням радянського соціалістичного ладу. Союз Радянських Соціалістичних Республік, говориться в Основному Законі, — єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік. СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комуністичного суспільства.

У Союзі РСР об'єдналися 15 Радянських Соціалістичних Республік, кожна з яких є суверенною радянською соціалістичною державою. Суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР. Союзна республіка має свою Конституцію, яка відповідає Конституції СРСР і враховує особливості республіки.

«У цьому братерському союзі, — відзначив член Політбюро ЦК КІПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — вперше в історії возз'єднав свої споконвічні землі, розправив богатирські плечі і піднявся до вершин економічного і духовного розвитку народ України. В єдиній союзній державі — його щаслива доля, його світле майбутнє»⁴.

В кінці цього року — знаменна дата у житті українського народу — 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. 12(25) грудня 1917 року I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну республікою Рад, прийняв рішення про встановлення федеративного зв'язку Радянської України з Російською Радянською Соціалістичною Республікою. Утворення Української Радянської Республіки зустріло повне схвалення і підтримку трудящих Радянської Росії.

Завдяки керівній і спрямовуючій діяльності ленінської партії, перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, братній допомозі трудящих Росії і інших радянських республік український народ створив національну, справді суверенну Українську Радянську соціалістичну державу, піднявся до вершин економічного, соціального, політичного і духовного розквіту.

Життя з великою силою підтвердило правоту геніального передбачення В. І. Леніна про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁵.

Разом зі всіма націями і народностями Радянської країни трудящі нашої республіки високо оцінюють ту велику історичну роль, яку відіграв і відіграє російський народ у всебічному розвитку Радянської Батьківщини.

Відзначаючи великі успіхи українського народу в розвитку державності, економіки і культури, Л. І. Брежнев говорив: «Усе це — результат великих зусиль трудящих України і в той же час результат їх братерського співробітництва з трудящими всіх інших республік Радянського Союзу. Без перебільшення можна сказати, що тільки в співдружності

⁴ Під прапором Жовтня, по ленінському шляху. Доповідь товариша В. В. Щербицького на учасному засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР. — «Радянська Україна», 1977, 6 листопада.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»⁶. У постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні» підкреслюється, що запорукою всіх успіхів українського народу є випробуване керівництво ленінської Комуністичної партії. Компартія України, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, відчуваючи постійну допомогу і увагу Політбюро ЦК, Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева, вдосконалює організаторську і політичну роботу серед трудящих, спрямовує їх зусилля на здійснення величних планів комуністичного будівництва, дальший розквіт і зміцнення могутності Союзу РСР⁷.

КПРС повсякденно дбає про примноження духовних багатств радянського народу, веде багатогранну роботу по вихованню в трудящих комуністичної свідомості, підвищенню їх культурного рівня, по подоланню пережитків минулого у свідомості і поведінці людей, веде принципovu боротьбу проти ворожої, імперіалістичної ідеології.

Партія піклується про підвищення ідейно-політичного рівня виховної роботи, посилення її бойового, наступального характеру, розширення розмаху, удосконалення форм, методів і засобів, підвищення її конкретності і гнучкості. Ідеологічна діяльність партії, держави, всіх громадських організацій є однією з вирішальних умов здійснення історичного завдання — всебічного, гармонійного розвитку кожного члена суспільства.

Конституція СРСР відобразила самоціль комуністичного суспільства — всебічний, вільний розвиток особи, визначила головні засоби досягнення цієї всесвітньо-історичної мети. У статті 20 говориться: «Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх» держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»⁸.

Виховання нової, всебічно розвиненої людини — складний, багатогранний процес, який потребує комплексного підходу до розв'язання всієї системи завдань комуністичного виховання трудящих. XXV з'їзд КПРС виділив головні ланки комплексного розв'язання питань виховання радянських людей, підкреслив необхідність тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання, важливість врахування конкретних особливостей різних груп населення.

Важливою складовою частиною всього комплексу завдань виховної роботи є формування у широких трудящих мас комуністичного світогляду. Саме тому, що світогляд відіграє велику роль у пізнанні, соціальних почуттях, моральних відносинах і практичній діяльності людей, ідеологи суспільних класів приділяють серйозну увагу формуванню в масах такого світорозуміння, яке б відповідало докорінним інтересам цих класів. Ідеологічна боротьба двох систем виявляється насамперед у зіткненні антагоністичних світоглядів — комуністичного і буржуазного. Для успішного здійснення наших грандіозних цілей і завдань аж ніяк недостатньо світогляду, заснованого на буденній свідомості. Саме буденне, не обгрунтоване науково світосприйняття становить сферу сві-

⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., 1974, с. 54.

⁷ Див.: У ЦК Компартії України. Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. — «Радянська Україна», 1977, 27 листопада.

⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 11—12.

доості, яку нині найінтенсивніше атакує чужа нам ідеологія і психологія. Необхідно формувати у мільйонах трудящих світогляд, заснований на передовій науці — на марксистсько-ленінській теорії. Марксистсько-ленінізм озброює знанням найбільш загальних законів природи, суспільства і мислення, закономірностей революційного переходу суспільства до комунізму, дає партії можливість передбачити хід подій, виробити і здійснити правильну політичну лінію, успішно боротися проти буржуазної ідеології. Тому так важливо розвивати, вивчати марксистсько-ленінську науку, боротися за її чистоту, вносити її у свідомість широких мас трудящих.

Формування марксистсько-ленінського світогляду передбачає виховання високих ідейно-політичних якостей трудящих, їх класової самовіданості, непримиренності до класу буржуазії, вироблення почуття полетарської солідарності. Озброюючи радянських людей науковими знаннями, партія прищеплює їм класовий підхід до вивчення й оцінки явищ суспільного життя, навчає розуміння ролі класових відносин і інтресів у розвитку суспільства, глибини і розмаху антагонізму між двома світовими соціальними системами.

В умовах, коли імперіалізм розгорнув ідеологічну війну проти соціалістичних країн, особливо необхідно послідовно проводити класову лінію у питаннях суспільствознавства, мистецтва, освіти і виховання, рбиватися чіткості і ясності ідейних позицій у формуванні духовного блищчя радянської людини, боротися проти аполітичності, схиляння еред поглядами і мораллю, які чужі соціалістичному суспільству. Ірацівники філософського фронту покликані посилити боротьбу зі сіма виявами політичного нігілізму і обивательщини, підвищувати революційну пильність, викривати підступи і диверсії ворожого пропаганди.

Важливою складовою частиною нашої ідеологічної роботи є виховання трудящих в душі радянського патріотизму. Конституція вказує, що громадянин СРСР зобов'язаний оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету. Захист соціалістичної Вітчизни є священним обов'язком кожного громадянина Радянського Союзу. Радянський патріотизм виявляється в різноманітних формах діяльності трудящих: у творчій праці, в дотриманні трудової дисципліни, в соціалістичному змаганні, в розвитку раціоналізаторства і винахідництва, в громадській роботі, в управлінні виробництвом тощо. Патріотичне виховання нерозривно зв'язане з вихованням трудящих в душі соціалістичного інтернаціоналізму. Дружба народів СРСР — одна з характерних рис радянського соціалістичного способу життя. Соціалістичний інтернаціоналізм є однією з найголовніших умов виконання цих історичних завдань, що стоять перед радянським суспільством — створення матеріально-технічної бази комунізму, розвитку соціалістичних суспільних відносин, формування нової людини. Партія, держава, громадські організації прищеплюють і розвивають благородне почуття загально-національної гордості радянської людини, почуття належності кожного громадянина до радянського народу — нової соціальної, політичної і духовної спільності людей.

Партія виховує у радянських людей комуністичне ставлення до праці. Праця за соціалізму є однією з найважливіших умов формування всебічно розвиненої особи. Партія на життєвих фактах показує масам велетенські суспільні наслідки їх повсякденної праці. З цієї праці виростає комунізм. Своєю працею радянські люди виконують свій інтернаціональний обов'язок, сприяють розвиткові світової системи соціалізму, розгортанню міжнародного визвольного руху.

В умовах розвинутого соціалізму праця є тією сферою діяльності, де з особливою силою виявляється новаторство, почуття нового. Суспільство всіляко стимулює творчі зусилля новаторів, спрямовані на підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, економію засобів, матеріалів, поліпшення якості продукції, на прийняття і виконання зустрічних виробничих планів.

У працю всіх трудящих нашої Батьківщини вливається праця радянських вчених. Вчені СРСР йдуть в авангарді світової науки. Своїми відкриттями й досягненнями вони звеличують радянську Вітчизну, підносять її авторитет, зміцнюють її економічну й оборонну могутність, істотно впливають на підвищення матеріального й культурного рівня трудящих, на процес формування нової людини. Високий розвиток радянської науки зумовлений системою економічних, соціальних, політичних, духовних і організаційних факторів, зокрема планомірним характером цього розвитку. В Конституції СРСР зазначається: «Відповідно до потреб суспільства держава забезпечує планомірний розвиток науки і підготовку наукових кадрів, організує впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство та інші сфери життя»⁹.

КПРС здійснює багатогранну роботу по забезпеченню сприятливих міжнародних умов комуністичного будівництва. В новій Конституції зафіксовані основні принципи і завдання Радянської держави в галузі зовнішньої політики. СРСР неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво. Радянський Союз як складова частина світової системи соціалізму розвиває і зміцнює дружбу і співробітництво, товариську взаємодопомогу з країнами соціалістичної співдружності на основі принципу соціалістичного інтернаціоналізму, бере активну участь в економічній інтеграції і в міжнародному поділі праці.

Наш народ впевнено дивиться у майбутнє, самовіддано працює для здійснення ідеалів комуністичного прийдешнього. Надійним проводирем радянського народу є Комуністична партія. «У нашої партії є все для того, щоб бути на висоті своєї історичної відповідальності, — відзначив товариш Л. І. Брежнев. — Нас надихає висока мета — благо народу. Ми маємо багатий, багаторічний досвід будівництва нового життя. Керівництвом до дії нам служить марксизм-ленінізм — наука, яка увібрала в себе всі досягнення людського генія. Ми впевнені у своїх силах»¹⁰.

* * *

В передовій статтє освещается руководящая и направляющая роль Коммунистической партии Советского Союза в жизни советского общества, в строительстве коммунизма.

⁹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 1—3.

¹⁰ Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь товариша Л. І. Брежнева на урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. — «Радянська Україна», 1977, 3 листопада.

Єдність інтернаціонального і національного в новій історичній спільності — радянському народі

1977 рік — знаменний рік в житті нашої країни, всіх радянських людей. Це — рік 60-річного ювілею Великого Жовтня, прийняття нової Конституції СРСР — Конституції зрілого соціалізму. За шість пожовтневих десятиріч у Радянській країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, яке характеризується високим ступенем зрілості всіх суспільних відносин, які поступово переростають у комуністичні. Один з яскравих виявів цієї зрілості суспільних відносин — становлення і розвиток нової історичної спільності — радянського народу, в якому втілилась єдність інтернаціонального і національного — істотна риса життя й діяльності зрілого соціалістичного суспільства. «Особливе місце серед досягнень Жовтня, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 року, — займає розв'язання національного питання — одного з найболючіших, найдраматичніших питань в історії людського суспільства»¹.

Історії відомі різні спільності людей — соціальні (класові), національні, політичні, професійні, релігійні та ін. Але в процесі будівництва соціалізму і комунізму в СРСР виникла принципово нова історична спільність людей — радянський народ, реальне втілення братерської дружби і морально-політичної єдності всіх класів і соціальних груп, націй і народностей нашої країни.

Радянський народ нині — це не конгломерат різнорідних соціально-класових і національних спільностей. Це — принципово нова спільність, новий соціально-політичний, інтернаціональний організм, що закономірно виник у процесі становлення комуністичної формації. Матеріальною, економічною основою цієї історичної спільності є створена в країні високорозвинута соціалістична економіка, яка становить єдиний народногосподарський комплекс. Політичною основою нової історичної спільності є Радянська соціалістична загальнонародна держава, провідна роль у якій належить робітничому класу, керованому ленінською Комуністичною партією, який очолює всенародну справу будівництва комунізму. Теоретичною основою цієї спільності є марксизм-ленінізм, ідеологія радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Радянський народ як нова історична спільність людей сформувався в ході і внаслідок тих корінних перетворень і змін, які відбулися в процесі будівництва соціалізму і комунізму в соціально-класовій і національній структурі нашого суспільства.

Про корінні зміни соціально-класової структури нашої країни можна робити висновки з таких даних^{1а}:

¹ Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь товариша Л. І. Брежнева. — «Радянська Україна», 1977, 3 листопада.

^{1а} Див.: СССР в цифрах в 1976 году. М., 1977, с. 9.

	1913	1928	1939	1959	1970	1976
	(в процентах)					
Все населення (включаючи непрацюючих членів сімей)	100	100	100	100	100	100
в тому числі:						
робітники і службовці	17,0	17,6	50,2	68,3	79,5	83,6
з них робітники	14,6	12,4	33,5	49,5	56,8	61,2
колгоспне селянство і кооперовані кустарі	—	2,9	47,2	31,4	20,5	16,4
селяни-одноосібники і некооперовані кустарі	66,7	74,9	2,6	0,3	—	—
буржуазія, поміщики, торговці і куркулі	16,3	4,6	—	—	—	—

Як видно з наведених даних, уже наприкінці 30-х років внаслідок розвитку і зміцнення соціалістичного ладу докорінно змінюється класова структура суспільства: збільшується питома вага робітничого класу, основна маса селян стає новим, соціалістичним класом колгоспного селянства, цілком зникають експлуататорські класи і їх залишки. Питома вага селян-одноосібників і некооперованих кустарів знизилася за десятиріччя з 74,9 процента до 2,6 процента.

Внаслідок повної і остаточної перемоги соціалізму і побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, класова структура соціалістичного суспільства характеризується наявністю самих лише дружніх класів, класів-союзників: робітничого класу і кооперованого селянства, — а також нерозривно пов'язаної з ними соціальної групи — радянської народної інтелігенції. Докорінно змінилося становище і роль цих класів і цієї соціальної групи в житті суспільства. Робітничий клас, який був пригнобленим і експлуатованим класом капіталістичного суспільства, а водночас і головною революційною силою, покликаною самою історією повалити панування буржуазії, встановити диктатуру пролетаріату, ліквідувати капіталізм і замінити його соціалістичним ладом, став провідною творчою силою нового суспільства. За роки соціалістичного і комуністичного будівництва робітничий клас виріс не тільки чисельно і за питомою вагою в населенні країни (нині він становить приблизно дві третини останнього). Удосконалилася виробнича кваліфікація робітників, змінилися зміст і характер їхньої діяльності, значно зросла їхня громадська активність. Про зростання загальноосвітнього і культурного рівня робітничого класу свідчить той факт, що близько 60 процентів робітників, які працюють в народному господарстві нашої країни, мають вищу, середню і неповну середню освіту.

Робітничий клас пов'язаний з найважливішою основою радянського суспільства — індустрією. Він виробляє найбільшу частку суспільного продукту і перебуває на найпередовіших рубежах технічного прогресу. Це — найбільша передова і організована сила радянського соціалістичного суспільства, яка відіграє провідну роль у будівництві комунізму. Наш робітничий клас, як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «був і лишається основною продуктивною силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин.

Провідна роль робітничого класу як будівника комунізму зміцнюється в міру того, як зростають його загальна культура, освіченість,

його політична активність»². Керований Комуністичною партією робітничий клас є тією силою, яка об'єднує і згуртовує всі класи і соціальні групи, нації і народності в єдину спільність. Як провідна революційна сила, робітничий клас досяг того, що його мета — комунізм стала метою всього суспільства, а його ідеологія — марксизм-ленінізм стала загальнонародною ідеологією. Як найбільш свідомий і послідовний борець за торжество ідеалів комунізму, робітничий клас здобув собі безмежне довір'я всього суспільства, всіх радянських людей, що складають нову історичну спільність — радянський народ.

Вірним і надійним союзником робітничого класу є колгоспне селянство, соціальна природа, становище і роль якого в суспільстві дожорінно змінилися в ході і внаслідок соціалістичного перетворення сільського господарства. Розвиток і зміцнення колгоспного ладу, ідеологічний вплив робітничого класу, ідейно-виховна робота Комуністичної партії сприяли виробленню у селян навиків колективної праці, колективістської психології і соціалістичної свідомості. Зростання продуктивних сил в сільському господарстві СРСР, його механізація, електрифікація і хімізація прилучають колгоспників до індустріальних методів ведення господарства, спричиняють поступове перетворення їхньої праці в різновид індустріальної.

Завдяки неухильному піднесенню культурного рівня села, перебудові сільського побуту умови життя сільського населення дедалі більше наближаються до умов життя міського населення. Якщо напередодні Великої Вітчизняної війни серед трудящих села налічувалось усього 6 процентів тих, що мали вищу або середню освіту, то в 1977 р. їх стало більше половини всього населення. «Нинішній колгоспник народився і виріс у колгоспі, його психологія сформувалася вже на соціалістичній основі. Він керує сучасною технікою. А його освітній рівень, його спосіб життя часто мало чим відрізняються від міських»³, — відзначав товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік» на травневому Пленумі ЦК КПРС. У процесі комуністичного будівництва відбувається неухильне зближення колгоспного селянства з робітничим класом, у собі життя колгоспників і робітників формується і розвивається дедалі більше спільних рис.

Внаслідок перемоги соціалізму докорінно змінилася соціальна природа, становище і роль інтелігенції в нашій країні. У дореволюційному минулому інтелігенція була неоднорідним, внутрішньо суперечливим прошарком. Радянська інтелігенція пов'язана нерозривними узами з робітничим класом і колгоспним селянством, з середовища яких вона головним чином і поповнює свої ряди. У процесі будівництва соціалізму і комунізму неухильно зростали і зростають чисельність інтелігенції і її соціальна роль в суспільстві. Якщо в 1913 р. в господарстві країни було зайнято всього 190 тисяч спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, то наприкінці 1976 р. таких спеціалістів у народному господарстві СРСР було вже 24 мільйони⁴⁻⁵.

Перебуваючи на передових рубежах будівництва нового суспільства, радянська інтелігенція виступає як активна суспільна сила. Під керівництвом Комуністичної партії, використовуючи свої знання, творчий досвід і енергію, вона віддає всі сили будівництву комунізму.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 3. К., 1972, с. 264.

³ Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 4.

⁴⁻⁵ Див.: СССР в цифрах в 1976 году. М., 1977, с. 185.

Об'єктивною закономірністю розвитку соціально-класових відносин зрілого соціалістичного суспільства є неухильне стирання класових граней між робітничим класом, колгоспним селянством і інтелігенцією, що відбувається на основі зближення двох форм соціалістичної власності і поступового стирання істотних відмінностей між містом і селом і між розумовою і фізичною працею. КПРС, у повній відповідності з об'єктивними закономірностями, проводить політику, яка сприяє дальшому зближенню робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції, ще тіснішій їх єдності й згуртованості. Важливим чинником цього процесу є і перехід усіх соціальних груп, усіх верств і прошарків населення на ідейно-політичні позиції робітничого класу, повсюдне утвердження марксистсько-ленінської ідеології, панування комуністичного світогляду.

Так сформувалась спільність корінних інтересів класів і соціальних груп соціалістичного суспільства, яка становить найважливішу рису радянського народу як нової історичної спільності людей.

В органічному нерозривному зв'язку з цією соціальною спільністю і на її основі склалася і інтернаціональна спільність радянських людей понад ста національностей. Її виникнення зумовлене корінною зміною національної структури нашої країни. У дореволюційній Росії, в економіці якої співіснували найбільш розвинуті форми капіталізму з відсталими, архаїчними, докапіталістичними укладами, національна структура характеризувалася наявністю буржуазних націй, напівфеодальних народностей, родо-племінних спільностей і різних національних і етнічних груп. У період будівництва соціалізму, внаслідок ліквідації всіх експлуататорських класів і їх залишків, в процесі становлення нової класової структури суспільства формуються нації і народності нового, соціалістичного типу. Формування соціалістичних націй відбувається як шляхом корінного перетворення старих, буржуазних націй у соціалістичні, так і шляхом перетворення і консолідації народностей та інших етнічних спільностей в соціалістичні нації і народності. Так у результаті побудови соціалістичного суспільства складається його національна структура, що докорінно відрізняється за своєю соціальною природою від національної структури капіталістичного суспільства. У соціалістичному суспільстві цілком зник колишній поділ на національні, етнічні спільності людей. Його національна структура характеризується наявністю лише соціалістичних націй і народностей, а також невеликою кількістю національних груп. Новому типові націй і народностей, їх соціальній природі і духовному обличчю відповідають і нові, соціалістичні національні відносини, що ґрунтуються на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Важливим чинником формування і розвитку нового типу націй і національних відносин, утвердження братерської дружби і інтернаціональної згуртованості всіх радянських націй і народностей є керівна роль Комуністичної партії, її послідовна ленінська національна політика, рішуча і непримиренна боротьба проти всіх пережитків минулого, виявів націоналізму і шовінізму, виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму. «Партія добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей», — підкреслює товариш Л. І. Брежнев⁶.

Зазначимо, що в окремих публікаціях є неточні тлумачення питання про походження і суть нової історичної спільності людей. Так, в

⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 4. К., 1974, с. 60.

одній книжці твердиться, що на відміну від національної спільності, створення якої становить об'єктивний процес, міжнаціональна спільність є справою доброї волі об'єднаних народів⁷. Становлення радянського народу як нової історичної спільності людей має історично закономірний, об'єктивний характер. Водночас ця спільність є добровільним об'єднанням і згуртуванням всіх націй і народностей.

Деякі автори, з'ясовуючи питання про час і передумови виникнення нової історичної спільності, роблять історичні екскурси в глибину століть, вишукуючи «історичні корні» виникнення радянського народу⁸. Такі пояснення не мають нічого спільного із справжніми причинами і передумовами становлення нової історичної спільності. До того ж, на нашу думку, вони недооцінюють роль Великого Жовтня, роль соціалістичного будівництва як основи виникнення цієї спільності. Що ж до етапів її становлення, то вони нерозривно пов'язані з етапами будівництва і розвитку соціалістичного суспільства. Процес формування нової історичної спільності завершується з побудовою зрілого соціалістичного суспільства.

Радянський народ як нова історична спільність є важливим чинником розквіту і зближення соціалістичних націй і народностей. Пояснюється це насамперед тим, що нова історична спільність становить активну і дійову форму гармонійного поєднання інтернаціональних (загальнонародних) і національних інтересів, цілей і завдань.

Відомі своїми наклепницькими, антирадянськими вигадками ідеологи антикомунізму — Р. Пайнс, Х. Сетон-Уотсон, В. Коларз та ін. — зображають зближення радянських націй, їх згуртування в єдиній інтернаціональній спільності — радянському народі як асиміляцію неросійських національностей, їх насильницьке включення в нібито «створену комуністами радянську російську націю»⁹.

Найпереконливішим спростуванням цих фальсифікацій є реальна радянська дійсність — нічим не обмежений всебічний розквіт всіх націй і народностей нашої країни, їх братерське співробітництво, дружба, зближення, якими характеризуються соціалістичні національні відносини. У зв'язку з цим не можна не відзначити помилковість висловлювань окремих дослідників про нову історичну спільність як таку, що нібито формує нову радянську націю¹⁰.

Радянський народ тому і називається новою історичною спільністю, що він не ідентичний жодній спільності, відомій історії. На відміну від національних спільностей (націй) радянський народ є багатонаціональною (і інтернаціональною) спільністю, в якій, за даними перепису 1970 р., налічується 119 національностей (в тому числі 49 націй, 40 народностей і 30 невеликих національних груп). При цьому відзначимо, що питома вага сукупної чисельності всіх народностей становить нині близько 0,5 процента, а національних груп — 0,1 процента всього населення країни¹¹.

⁷ Див.: Ким М. П. Советский народ — новая историческая общность. М., 1972, с. 99

⁸ Див.: Рогачев П. М., Свердлов М. А. Советский народ — новая историческая общность людей. М., 1973, с. 14—17.

⁹ Див.: "Problems of Communism", 1964, N 1, p. 4—5.

¹⁰ Див., наприклад: Семенов Ю. И. Место советского народа среди исторических общностей людей. — «Народы Азии и Африки», 1973, № 5, с. 55.

¹¹ Докладніше про те, чим відрізняються радянські народності від націй (з переліком всіх радянських соціалістичних націй і народностей) читач може познайомитись в таких працях автора цієї статті: Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства. М., 1973, с. 148—159, 159—164; Закономерности изменения национальной структуры советского общества. М., 1976, с. 16—17, 45.

Національний склад радянського народу досить різноманітний. Кожна із радянських націй і народностей має свої відмінності й особливості — за чисельністю, мовою, територіально-географічними і кліматичними умовами життя, національним характером, який виявляється в національній своєрідності культури і побуту, традиціях, звичаях та ін. Багато які з них здійснили перехід від докапіталістичних стадій суспільного розвитку до соціалізму, минаючи капіталізм. Серед рівноправних радянських націй і народностей є численні нації (наприклад, російська соціалістична нація, яка налічувала ще в 1970 р. 129 015 тис. чол.) і такі нечисленні народності, як іжорці — 800 чол., юкагіри — 600, алеути — 400 чол. Усі ці, такі відмінні одна від одної нації і народності є разом з тим рівноправними членами великої дружної сім'ї — багатонаціонального радянського народу. Об'єднуючою основою цієї нової історичної спільності є насамперед соціалістична економіка Радянського Союзу, яка становить єдиний господарський організм, єдиний народногосподарський комплекс, в який входять, як його невід'ємні частини, економічні потенціали всіх радянських республік. Цей єдиний господарський організм склався внаслідок перемоги соціалізму на основі спільних економічних цілей та інтересів всіх радянських націй і народностей. Економічне становище будь-якої радянської республіки і будь-якої нації і народності нашої країни нерозривно пов'язане зі становищем і успіхами всіх інших республік, націй і народностей. Соціалістичний суспільний і державний лад, нова соціальна природа націй і народностей, соціалістичні національні відносини, засновані на принципах пролетарського інтернаціоналізму, провідна роль робітничого класу і керівництво Комуністичної партії, торжество ідеології марксизму-ленінізму — ось ті найважливіші чинники, які визначають життєвість і міцність інтернаціональної спільності радянських людей, єдність радянського народу.

Радянський народ як інтернаціональна спільність понад ста соціалістичних націй і народностей становить втілення інтернаціоналістського принципу єдності інтернаціонального й національного. Інтереси і цілі кожної радянської нації і народності гармонійно поєднуються зі спільними (загальнорадянськими) інтернаціональними інтересами всього радянського народу. Звичайно, радянські нації і народності мають і свої національні інтереси в різних галузях економічного й культурного розвитку. Однак співвідношення цих інтересів з інтернаціональними інтересами ніколи не набуває антагоністичного характеру, бо сам характер національних інтересів у будь-якій сфері національного розвитку зумовлений в своїй основі соціалістичною природою радянських націй і народностей¹². В умовах соціалістичного ладу, тим більше на етапі його зрілості, суперечності, що виникають в процесі розвитку, розв'язуються в ході комуністичного будівництва відповідно до інтересів всього радянського народу, всіх радянських людей.

Поєднання інтернаціонального й національного, їх діалектична єдність зумовлена діянням об'єктивних закономірностей становлення і розвитку нової історичної спільності — радянського народу, керівною роллю Комуністичної партії, її ленінською національною політикою, яка ґрунтується на науковому пізнанні і використанні цих об'єктивних

¹² Це, певна річ, не означає, що сама природа націй в умовах соціалізму автоматично забезпечує розв'язання усіх питань, які виникають в галузі національних відносин. Історії відомі факти, коли відхід керівництва окремих зарубіжних комуністичних партій від марксистсько-ленінських принципів призводив до міжнаціональних конфліктів.

закономірностей. Становлення нової історичної спільності є результатом тих консолідаційних процесів, що відбуваються у сфері міжнародних відносин у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва. Саме в ході цього будівництва, в ході формування і розвитку націй нового, соціалістичного типу, їх всебічного розквіту і зближення виникає об'єктивна тенденція поступового зменшення числа національностей у країні, зміни національного складу СРСР і союзних республік.

В результаті консолідаційних процесів формування і розвитку соціалістичних націй в національній структурі радянського суспільства зникли всі старі, дореволюційні етнічні спільності. У нашому зрілому соціалістичному суспільстві майже не стало етнічних груп. Відбувалося і відбувається скорочення числа народностей у країні і дедалі більше знижується їх питома вага в загальній чисельності населення¹³.

Водночас триває перетворення радянських народностей у нації. Певна річ, малочисельні народності не можуть, кожна зокрема, перетворитися на націю. Як показують факти, наявні два напрями розвитку народностей і їх перетворення на нації. Перший — злиття ряду малочисельних народностей з близькими їм, за тривалим спільним життям або за походженням, соціалістичними націями. Такі явища спостерігаються, наприклад, на Півночі. Деякі малочисельні народності, скажімо, евенки, евени, поступово зливаються, асимілюються з якутами, з росіянами.

Другий напрям характеризується консолідацією кількох народностей, близьких за походженням, мовою, культурою і тривалим спільним життям, навколо відносно більшої народності, формуванням їх у соціалістичну націю. Такі етнічні процеси відбуваються, наприклад, у Дагестані, де формувалися аварська, лезгинська, даргинська, кумикська соціалістичні нації шляхом консолідації кожної з них з близькими їм малочисельними народностями.

Зменшення числа національностей за рахунок народностей, звичайно, не означає ліквідації тих матеріальних і духовних цінностей, які створені цими народностями. Усі прогресивні досягнення, цінності, створені кожною з них, зберігаються і стають внеском, органічною складовою частиною матеріальної і духовної культури нації, з якою злилася ця народність.

Зростання багатонаціональності республік (так само, як і колективів) сприяє дальшому зближенню націй, народностей, розвитку спільних характерних рис у всіх радянських людей різних національностей і зміцненню їх інтернаціональної згуртованості в новій історичній спільності — радянському народі. Це становить важливий фактор інтернаціонального виховання трудящих.

У Програмі КПРС відзначається: «Виникнення нових промислових центрів, відкриття і розробка природних багатств, освоєння цілинних земель і розвиток усіх видів транспорту посилюють рухливість населення, сприяють розширенню взаємного еднання народів Радянського Союзу»¹⁴.

У процесі будівництва комунізму і надалі відбуватиметься міграція населення, пов'язана із здійсненням народногосподарських планів, могутнім зростанням продуктивних сил, освоєнням природних багатств,

¹³ За нашими підрахунками, у 1926 р. чисельність усіх народностей в СРСР, у тому числі й тих, що згодом консолідувалися в нації, становила 14 106 743 чол., тобто 9,6% від усього населення країни. Нині ж питома вага чисельності народностей становить (за переписом 1970 р.) 0,4—0,5% населення СРСР.

¹⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 98.

створенням нових промислових районів, зведенням великих будов комунізму. Для успішного виконання десятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР в усіх республіках розгорнута бурхлива, творча діяльність. Створено такий велет індустрії, як Красноярська ГЕС, споруджується величезний автомобільний завод на Камі, будується Байкало-Амурська магістраль тощо. У спорудженні індустріальних об'єктів у будь-якій республіці: електростанцій і газопроводів, каналів і залізничних магістралей — бере участь уся країна, трудові колективи всіх республік, робітники, спеціалісти всіх національностей. Так, наприклад, на будівництві Кременчуцької ГЕС на Україні працювали представники 41 національності. 820 підприємств із 12 союзних республік постачали для неї устаткування. Братську ГЕС на Ангари споруджували представники 52 національностей із усіх союзних республік. Немає і підприємств з однорідним національним складом. На морських нафтопромислах «Нафтове каміння» працюють радянські люди 28 національностей, на азербайджанському трубопрокатному заводі ім. В. І. Леніна — 43-х національностей, на Сумгаїтському хімкомбінаті — 48-ми, а на ВАЗі — 44-х національностей.

Будучи результатом дедалі більшого розвитку братнього співробітництва і взаємодопомоги трудящих усіх національностей Радянської країни, зростання багатонаціональності населення республік, а також усіх трудових, виробничих колективів є важливим фактором дальшого зближення всіх націй і народностей.

КПРС, партійні організації республік і областей зважають у своїй діяльності на ці об'єктивні процеси, всіляко сприяючи їх розвиткові і використовуючи їх в ідейно-політичній роботі, в інтернаціональному вихованні трудящих. Як підкреслив товариш Л. І. Брежнев, «сила згуртованості і взаємодопомоги народів дала небачене прискорення розвиткові всіх республік. Ворожнеча і недовір'я у відносинах між націями поступилися місцем дружбі і взаємній повазі. Там, де віками насаджувалась психологія національного егоїзму, міцно утвердився інтернаціоналізм»¹⁵.

Зростання багатонаціональності населення республік відбувається в рамках числа національностей у країні загалом. Поступове збільшення числа національностей у складі населення республік (країв, областей та ін.) є яскравим свідченням процесу інтернаціоналізації — міжреспубліканської міграції, широкого обміну кадрами, допомоги і взаємодопомоги народів в освоєнні природних багатств тощо.

Виявом цієї ж всезагальної тенденції інтернаціоналізації суспільного життя є ті консолідаційні процеси, внаслідок яких поступово зменшується число національностей у нашій країні.

З цілковитою підставою можна припустити, що на завершальному етапі розвитку нашого суспільства на шляху до комунізму ці два процеси, а саме: зменшення числа національностей в СРСР і зростання багатонаціональності населення в кожній із союзних республік, спричинять те, що національний склад населення СРСР загалом і кожної республіки зокрема стане в основному ідентичним.

Отже, об'єктивні процеси розвитку націй і національних відносин, ті закономірні зміни, що відбуваються в ході комуністичного будівництва в національному складі населення СРСР як загалом, так і в окремих республіках ведуть до ще більшого інтернаціонального згуртування всіх радянських націй і народностей у новій історичній спільнос-

¹⁵ Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь товариша Л. І. Брежнева. — «Радянська Україна», 1977, 3 листопада.

ті — радянському народі. У цій спільності найяскравіше виявляється діалектична єдність інтернаціонального і національного у житті радянських націй, в розвитку нашого суспільства. Діалектика інтернаціонального і національного, провідна роль інтернаціонального в їх єдності — одна з найважливіших характерних рис розвитку радянського суспільства, всіх сфер суспільного життя радянських людей, всього радянського народу.

Яскравим виявом єдності інтернаціонального і національного служить розвиток і утвердження у свідомості радянських людей ідей пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Формування інтернаціоналістської і патріотичної свідомості радянських громадян сприяє вся наша соціалістична дійсність. Але воно відбувається не стихійно. Величезну, першорядну роль тут відіграє повсякденна ідеологічна діяльність Комуністичної партії, її робота в галузі комуністичного виховання радянських людей, вироблення у них якостей будівників комунізму. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹⁶.

Неподільне панування ідеології соціалістичного інтернаціоналізму в нашому суспільстві ще не означає, що поголовно всі громадяни є такими, що вже не мають ніяких пережитків минулого. У нашому суспільстві залишаються пережитки націоналізму і шовінізму в окремих, політично незрілих людей. Зрозуміло, що ці пережитки несумісні з ідеологією соціалістичного інтернаціоналізму, тому невтомна і неухильна боротьба з цими пережитками, їх подолання в процесі інтернаціонального виховання становлять важливе завдання ідеологічної роботи партії.

Потрібно відзначити, що процес утвердження соціалістичного інтернаціоналізму як ідеології радянських людей не виключає наявності в них національної свідомості або самосвідомості¹⁷. Будучи соціалістичною за своїм змістом, характером і спрямованістю, національна свідомість радянських людей гармонійно поєднується з їх соціалістичною, інтернаціоналістською ідеологією. Цим зумовлена і нерозривна єдність соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

Патріотизм, так само як і пролетарський інтернаціоналізм, має класовий характер. Так, буржуазний патріотизм, нерозривно пов'язаний з ідеологією націоналізму, відображає прагнення буржуазії до зміцнення і увічнення капіталістичного ладу і свого політичного панування (буржуазної держави). Патріотизм пролетаріату, його любов до свого народу, мови, до всіх прогресивних культурних здобутків виражається в його прагненні знищити експлуататорський лад, повалити і ліквідувати панування буржуазії, зламати державну машину капіталізму, створити новий, соціалістичний лад, вільний від соціальних і національних антагонізмів. В. І. Ленін писав, що пролетаріатові не чуже почуття національної гордості. Але предметом національної гордості пролетаріату є тільки справді прогресивні і революційні досягнення, завоювання і традиції свого народу, все те, що допомагає, сприяє прогресові людського суспільства, знищенню капіталізму і приходу до

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 84.

¹⁷ Поняття «національна свідомість» і «національна самоосвідомість» в даному разі ми розглядаємо як ідентичні.

соціалізму. В. І. Ленін писав про національну гордість російського пролетаріату: «Інтерес (не по-холопському сприйнятої) національної гордості великоросів збігається з *соціалістичним* інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів»¹⁸.

Отже, патріотизм робітничого класу ще в умовах капіталістичного ладу поєднується з ідеологією пролетарського інтернаціоналізму.

Вказуючи на те велике значення, яке партія надає справі виховання радянських людей в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Ці два поняття становлять для нас нерозривне ціле»¹⁹. Не можна бути справжнім радянським патріотом, не будучи разом з тим інтернаціоналістом.

Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм — дві нерозривно пов'язані сторони єдиної і цілісної марксистсько-ленінської ідеології. Радянські люди розуміють, що досягнення, успіхи в розвитку економіки і культури кожної нації і народності є результатом героїчної праці не тільки цієї нації або народності, а передусім спільної з іншими радянськими націями і народностями праці. Велетенські успіхи у творенні комуністичної формації досягнуті героїчними зусиллями всього багатонаціонального радянського народу. Радянська людина будь-якої національності пишається цими успіхами, які є наслідком і її особистої праці, як і праці мільйонів інших радянських трудівників всіх національностей. У психології, свідомості радянських людей патріотичні почуття гордості за свою націю, народність переростають у загальнорадянську, по суті інтернаціоналістську гордість за весь радянський народ, радянську соціалістичну Батьківщину. Надзвичайно глибоку характеристику цього нового, загальнорадянського патріотичного почуття дав товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»: «Радянським людям чужа і огидна чванлива думка про зверхність одних народів над іншими — і тим більше маячні ідеї національної або расової винятковості. Радянські люди — інтернаціоналісти. Так виховує їх партія, так виховує їх уся наша дійсність. Але радянські люди — всі радянські люди, без різниці національної приналежності або мови, — пишаються своєю великою Батьківщиною — провісницею нової ери в історії людства, пишаються натхненною працею мільйонів, які побудували під проводом комуністів нове, по-справжньому справедливе і вільне суспільство, створили непорушний братерський союз багатьох народів»²⁰. Ця спільна для всіх радянських людей всіх національностей загальнорадянська гордість є новим, багатшим за своїм змістом почуттям. «Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»²¹.

Це патріотичне і разом з тим інтернаціоналістське почуття загальнорадянської гордості розвивається і стає тим глибше і сильніше, чим далі радянський народ просувається до комунізму.

У новій Конституції СРСР дістали свій глибокий і яскравий вияв всі основні завоювання радянського народу у створенні зрілого соціалізму і будівництві комунізму, в національно-державному устрої СРСР, що становить чудовий зразок інтернаціонального братерства.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 101.

¹⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 62.

²⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 95.

²¹ Там же.

радянських націй і народностей, гармонійного поєднання їх національних і інтернаціональних інтересів. У цьому величезній історичній ваги документі відображені сутність і основні риси соціалістичної демократії, основні права, свободи і обов'язки радянських громадян, усе те, чим зумовлені їх соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм.

У своїй національній політиці КПРС, здійснюючи заповіти В. І. Леніна, враховує інтереси всіх соціалістичних націй і народностей, виявляє велику турботу про їх потреби.

Комуністична партія Радянського Союзу, її керівні органи — ЦК КПРС, ЦК КП союзних республік та інші партійні комітети на місцях ведуть систематичну роботу в галузі патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих, подолання всіх націоналістичних пережитків, хоч би в якій формі вони виявлялися. На XXV з'їзді КПРС у Звітній доповіді ЦК відзначалися успіхи у цій справі.

Утворення в ході соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР нової історичної спільності — радянського народу, народу, який втілює в собі соціальну й інтернаціональну спільність радянських людей, їх інтернаціональних і національних почуттів і інтересів, народу — творця комунізму, має величезне історичне значення. Воно полягає насамперед у тому, що всьому світові показано об'єктивно-закономірні шляхи розвитку соціально-класових і національних відносин за умов зрілого соціалізму і його переростання у комунізм.

* * *

Важнейшим итогом шестидесятилетия Советской власти является построение развитого социалистического общества, характеризующегося высокой зрелостью всех общественных отношений. Одним из самых ярких и замечательных выражений этой зрелости социалистических общественных отношений служит формирование и развитие новой исторической общности — советского народа. В этой общности воплощено единство интернационального и национального в жизни советских людей. Советский народ как новая историческая общность отличается от всех известных историч. форм общностей людей. Он представляет собой социальную и интернациональную общность, закономерно сложившуюся в ходе строительства социализма и коммунизма в советской многонациональной стране.

Советский народ как интернациональную общность составляют более ста социалистических наций и народностей. Интересы и цели каждой из этих наций и народностей сочетаются с общими, интернациональными интересами и целями всего советского народа. Единство интернационального и национального в новой исторической общности советских людей обусловлено объективными закономерностями развития национальной структуры зрелого социалистического общества, консолидационными процессами в развитии советских социалистических наций и народностей.

Гуманістична сутність комуністичного світогляду

Одна з особливостей соціалістичного способу життя полягає в тому, що він створюється самими трудящими масами в інтересах людини праці. У процесі революційного перетворення суспільних відносин в нашій країні на принципах наукового комунізму формувалася і радянська людина, гартувалася її ідейна переконаність, зростала соціальна активність, поглиблювалось усвідомлення нею своєї відповідальності за практичну реалізацію історичної місії світового робітничого класу — побудову безкласового суспільства.

Культурна революція в СРСР докорінно змінила, гуманізувала духовне життя суспільства, підпорядкувала його безпосередньому служінню інтересам трудового народу, вихованню гармонійно розвиненої особи. Вона ліквідувала відчуженість духовної діяльності від народу, прилучила маси не лише до користування багатствами загальнолюдської культури, а й до їх створення. Трудящі стали свідомими творцями духовних передумов комунізму. За відносно невеликий період часу в освіті, культурі, свідомості радянського народу сталися такі значні зміни, яким немає аналогу в усій попередній історії людства. Досягнення суспільства реального соціалізму — переконливе свідчення невичерпних творчих можливостей людини праці, яка завоювала і відстояла в неймовірних труднощах свою свободу, керується в своїй життєдіяльності передовими ідеями, марксистсько-ленінським світоглядом. Внаслідок перемоги Великого Жовтня науковий, марксистсько-ленінський світогляд став панівним у суспільній свідомості трудящих нашої країни.

Комуністична спрямованість мислення і діяння, відповідна науковому світоглядові ціннісна орієнтація трудящих формуються об'єктивним станом соціалістичного суспільства, логікою його розвитку, способом життя. Однак це не стихійний процес. Він здійснюється цілеспрямовано, планомірно, під керівництвом Комуністичної партії. Людина, яка будує свої багатогранні суспільні відносини, своє життя, визначає своє ставлення до світу і до самої себе на принципах наукового, комуністичного світогляду, — мета і смисл діяльності Комуністичної партії. В. І. Ленін писав, що партія пролетаріату утворюється «для захисту і проведення в життя одного певного, а саме: марксистського світогляду»¹.

Комуністичне виховання трудящих — складова і невід'ємна частина об'єктивного процесу комуністичного перетворення суспільства. На сучасному етапі партія розглядає справу оволодіння найширшими масами трудящих марксистсько-ленінським світоглядом як серцевину всієї здійснюваної в країні ідейно-виховної роботи². В рішеннях XXV з'їзду КПРС, що ґрунтуються на всебічному аналізі досягнень і перспектив розвитку нашої країни, а також нинішнього стану ідеологічної боротьби двох світових систем, дістали дальший розвиток і

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 19, с. 299.

² Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 95.

конкретизацію програмні завдання партії щодо формування ідейної переконаності радянських людей, їх комуністичного світорозуміння і ставлення до світу. «Сила нашого ладу, — відзначав товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — в свідомості мас. І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»³.

Лише соціалістичне суспільство може ставити перед собою таку мету. І це зумовлюється об'єктивною логікою соціалістичного і комуністичного будівництва, закономірним зростанням ролі суб'єктивного чинника в суспільному житті, завданням боротьби з реакційною антигуманною ідеологією імперіалізму.

Процес планомірного формування комуністичного світогляду у трудящих всієї країни має глибоко гуманістичне і всесвітньо-історичне значення. В чому ж сутність комуністичного світогляду і яку роль він відіграє в житті людини.

Світогляд — це система поглядів людини на світ і саму себе в їх взаємозв'язку і взаємовідношенні, узагальнені уявлення людини про природу, суспільство, їх закономірності, про саму себе, своє місце в світі, сутність і смисл свого існування. Специфічність світоглядної форми відображення визначається тим, що в ній людина осягає дійсність не безвідносно до своїх життєвих потреб і цілей, а крізь їхню призму⁴. Світогляд будується на знаннях і уявленнях, набутих даним суспільством. Але він не тотожний простій сукупності цих уявлень, які (нехай то будуть уявлення про природу або людину) в їх суто інформативному аспекті не вичерпують і не визначають суті і змісту світогляду. Світогляд — сплав уявлень про світ і людину, життєвого досвіду, ціннісної орієнтації, соціальної позиції особи. Конкретні уявлення про природу або людину стають елементами структури світогляду тоді, коли на їх основі будується розуміння особою відношення свідомості до буття, її життєва позиція. Головне призначення світогляду — орієнтувати людину в життєдіяльності відповідно до суспільних ідеалів. «...Світогляд — не лише спосіб мислення, а й *принцип життя*. Це ті ідеї, які впливають на норми людської поведінки, на ставлення людини до праці, до інших людей, на характер життєвих прагнень, ідеалів, цілей, на її побут, смаки і інтереси»⁵. Центральне місце в системі світоглядних уявлень посідає певна концепція людини, її сутності і смислу існування.

У класовому суспільстві світогляд неминуче має класовий характер. Наявність в сучасному світі двох протилежних суспільно-історичних систем зумовлює і принципово різні погляди на світ, саму людину, її свободу, майбутнє, смисл людського існування. Антикомуністичний світогляд імперіалістичної буржуазії ворожий прогресові людства. Світогляд робітничого класу — марксизм-ленінізм — могутній чинник соціального розвитку, утвердження людини як найвищої цінності в світі, творця свого життєвого процесу і самої себе.

На рівні індивідуальної свідомості світогляд становить систему переконань, у якій відображення людиною природної і конкретно-історичної соціальної дійсності відбувається в контексті її особистого життєвого досвіду і яка саме завдяки цій обставині визначає соціальну позицію, напрям думок і поведінки особи.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 80.

⁴ Див., наприклад: Шинкарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства. — У кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 61.

⁵ Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М., 1972, с. 271—272.

Переконаність — стрижнева світоглядна характеристика особи. Переконавання відіграють значну роль у пізнанні і перетворенні людиною світу, в спрямуванні соціальної активності членів суспільства, оскільки — це складне утворення, своєрідний інтегральний продукт мислення, почуттів і волі. Тому проблему формування наукового світогляду в усіх членів суспільства не можна зводити тільки до поширення в масах марксистсько-ленінських знань. Знання можуть бути і такими, що істотно впливають на поведінку людини, і такими, що уподібнюються до «мертвого капіталу». Марксистсько-ленінським світоглядом володіє не той, хто запам'ятав, завчив основні положення марксизму-ленізму, а той, у кого знання цих положень перетворилося в особисте переконавання, органічно вплелосся в структуру його внутрішнього, духовного життя, стало невід'ємним елементом свідомості. Переконавання і знання — поняття далеко не тотожні. Переконавання ґрунтується на знанні, але не будь-яке знання стає переконаванням. Коли йдеться про відмінність між переконаванням і знанням, то мається на увазі передусім рівень засвоєння, опанування знань. Поверхове знання не може сформувати стійких переконавань. Переконавання — не просто набуте, а в певному розумінні вистраждане знання. Воно невіддільне від емоцій і волі людини, від її життєвого досвіду. «Знання набуває певної якості, робить людину високоосвіченою, розумною, благородною, істинно гуманною лише тоді, коли воно пов'язане з формуванням наукового світогляду, вихованням ідейності, переконаності, скромності, глибокої культури»⁶.

В основі всякого переконавання завжди лежить ідея. В основі переконавань, відповідних науковому світоглядові, лежать найважливіші принципи марксизму-ленізму. Саме вони визначають розуміння особою об'єктивної дійсності, смислу та цілей людського буття. Навколо цих принципів об'єднуються всі інші знання особи. З позицій цих принципів особа набуває нові знання, ці принципи визначають її підхід до оцінки явищ, орієнтацію в житті.

Науковий світогляд особи — це така система переконавань, яка ґрунтується на даних об'єктивно-істинного пізнання дійсності і людини, специфіки, закономірностей і сенсу людського буття. Послідовно науковий світогляд за своїм соціальним змістом і спрямованістю є комуністичним. Він формується на основі марксизму-ленізму як цілісної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, наукової ідеології робітничого класу, теоретичної основи побудови комунізму. Людину, що оволоділа марксистсько-ленінським світоглядом, виробила в собі комуністичні переконавання, відзначає єдність помислів і дії, принциповість у вчинках, готовність і воля до боротьби за здійснення комуністичних ідеалів.

Марксизм-ленізм як світогляд робітничого класу є методологічною основою створення такого укладу суспільного життя, який відповідає об'єктивним закономірностям суспільно-історичного процесу і забезпечує необхідні умови для вільного, всебічного і гармонійного розвитку всіх і кожного.

Гуманізм марксистсько-ленінського світогляду виявляється у правильній орієнтації людей щодо цілей і смислу їхнього життя, сутності і умов досягнення ними реальної свободи. Життя людини, як відомо, складається по-різному не лише під впливом обставин, а й залежно від того, на які цінності воно зорієнтоване. В наш час значно зросла соціальна відповідальність людей за правильний вибір життєвої позиції,

⁶ Чангли И. И. Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования. М., 1973, с. 335.

лінії поведінки. Прискорення темпів розвитку соціальних процесів, сучасні особливості боротьби двох світових систем, зростання ролі суб'єктивного чинника в житті суспільства — все це робить зазначені питання надзвичайно актуальними для дедалі ширшого кола людей в усьому світі.

Привернувши увагу людства до проблеми смислу життя, сучасна епоха тим самим загострила потребу мас у науковому світогляді. Бо тільки на його основі люди можуть, з одного боку, правильно прогнозувати майбутнє, дотримуватись раціональних меж і засобів освоєння природного середовища, а з другого — взяти під розумний контроль свої здібності, правильно визначати напрям їх свідомого формування.

Буржуазний світогляд, ґрунтуючись на спотворених уявленнях про людину як про одвічного і незмінного в своїй сутності споживача і власника, неспроможний правильно орієнтувати людську життєдіяльність. Імперіалістична буржуазія — історично приречений, позбавлений перспективи клас — не здатна поставити перед людьми науково обґрунтовану, соціально значущу, гуманну мету. За свідченням прогресивного англійського філософа Джона Льюїса, в капіталістичному світі «все більше людей не мають ніякої центральної ідеї, навколо якої могли б формуватись їх переконання та звички і з якою могли б бути пов'язані їхні прагнення. Ці люди чим далі більше заходять у безвихідь у своїх спробах знайти смисл життя, і їм не вистачає ясних критеріїв, щоб дати оцінку однієї лінії поведінки щодо іншої»⁷.

За даними психіатрів, від 14 до 21 процента неврозів «екзистенціальні», тобто спричинені втратою людиною смислу буття⁸⁻⁹. Стихія споживацтва, наркоманія, алкоголізм, гангстеризм, пропаганда сексуального анархізму, відсутність у значної частини населення ідейного імунітету проти ірраціоналізму і окультизму, почуття відчуженості, цинізму і безнадійності, яке панує серед молоді⁸⁻⁹, — все це — свідчення девальвації цінностей буржуазного способу життя, кризи буржуазного світогляду.

Марксистсько-ленінський світогляд забезпечує ціннісну орієнтацію людської життєдіяльності, ґрунтуючись на адекватному відображенні світу, на глибокому розумінні сутності й закономірностей існування людини. Він сприяє формуванню у членів суспільства такої позиції щодо дійсності й самих себе, яка відповідає об'єктивному розвитку історії, потребам суспільно-історичного прогресу.

Життєдіяльність кожної людини соціально детермінована і об'єктивується в міжлюдських, суспільних відносинах. Свої цілі люди черпають з об'єктивної дійсності. Водночас у цілях відображається і суб'єктивне ставлення людини до свого життя, її уявлення (істинне або ілюзорне) про належне. Людина вільна (у певних межах) у виборі рішень і вчинків, які, вплітаючись в систему об'єктивних зв'язків і відносин суспільного життєвого процесу, впливають на нього неоднаково за всіх умов. Вони можуть бути зрештою або корисними або шкідливими. Об'єктивним критерієм життєвих цілей окремої людини виступають потреби практики суспільного життя, її прогрес.

Відкривши об'єктивні закономірності історії, з'ясувавши діалектику взаємодії особи і суспільства, марксизм-ленінізм, як науковий світогляд і програма комуністичного перетворення світу, визначив мету боротьби трудящих, свідоме досягнення якої стало смислом життя мільйонів. Тому виховання у душі марксистсько-ленінських ідей спрямоване на те, щоб трудящі зі знанням справи, з урахуванням пер-

⁷ Льюїс Джон. Наука, вера, скептицизм. М., 1966, с. 65.

⁸⁻⁹ Див.: Обуховский К. Психология влечений человека. М., 1972, с. 186.

спектив суспільного розвитку орієнтувалися у житті, щоб людина не витрачала життя марно на обстоювання ілюзорних цінностей, на досягнення незначних цілей. Правильний шлях у житті люди знаходять не тоді, коли свої егоїстичні прагнення роблять мірилом цінностей світу, а коли включаються в боротьбу проти імперіалізму, експлуатації, мракобісся — за мир, свободу, комунізм. Найбільше право людини, відзначав Л. І. Брежнев, це право на життя. «Але життя, — підкреслив він, — ми розуміємо не просто як існування, а як існування, гідне людини»¹⁰.

Істинність і гуманність такого орієнтування людської життєдіяльності підтверджується всією практикою соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні. Соціалізм визволив трудящих з духовного рабства, розбудив їх до свідомої соціальної активності, творчої діяльності. «...Наша революція, — писав В. І. Ленін, — відрізнялась від усіх попередніх революцій саме тим, що вона підняла жадо-бу будівництва і творчості в масах...»¹¹ У живій творчості мас В. І. Ленін бачив «основний фактор нової громадськості»¹², головне джерело сили соціалізму, прискорених темпів його розвитку.

Корінні переваги соціалізму якраз і полягають у тому, що він створює такі об'єктивні умови, у яких життєдіяльність кожного члена суспільства набуває соціального осмисленого характеру. Людські потреби, предмети і способи їх задоволення — суспільні за своїм характером. Процес добування засобів до життя і способи задоволення життєвих потреб формує всю структуру потреб людини, визначаючи в кінцевому підсумку напрям її соціальної активності.

В умовах приватної власності, експлуатації, соціально-класових антагонізмів між потребами окремої людини, соціальних груп і всього суспільства загалом існує глибока суперечність. Експлуатована, примусова, відчужена праця, праця як засіб існування не може перетворитися в першу життєву потребу людини. Вона не є засобом самоутвердження людини в світі. У капіталістичному суспільстві структура потреб індивіда формується не на основі потреби в праці, а на основі потреби в засобах існування. Це породжує споживацтво як умонастрій і життєву позицію. Антигуманність способу життя, що ґрунтується на пануванні капіталістичної приватної власності і експлуатації людської праці, полягає передусім у тому, що він робить людей однобічними, обмежує їх розвиток, зводить всю гаму виявів їх життя, запитів і інтересів до привласнювання і споживання. Насправді багата людина, за К. Марксом, «це в той же час людина, яка *терпить нужду* в усій повноті людських проявів життя»¹³. Капіталізм не здатний на олюднення, гуманізацію структури людських потреб. Цей процес уможливується на основі заінтересованого, творчого ставлення до праці.

Соціалізм — і в цьому його гуманістична суть — це суспільство, головною цінністю якого є людина. «Все для блага людини, в ім'я людини — такий найглибший смисл нового, соціалістичного способу життя»¹⁴. За соціалізму праця кожного трудівника вливається в загальну справу реалізації державних планів, розроблених на основі пізнання об'єктивних закономірностей і перспектив розвитку суспільства. Праця стала тут вирішальним чинником самоутвердження особи в су-

¹⁰ Виступ Л. І. Брежнева по телебаченню 29 травня. — «Радянська Україна», 1977, 31 травня.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 99.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 53.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 554.

¹⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977, с. 23.

пільстві, сферою діяльного виявлення її свободи. Виконання головного завдання соціалістичної революції супроводжувалось визволенням творчих сил трудящих, розвитком їх суспільної самосвідомості, формуванням їх активної життєвої позиції. Вільна, творча, соціально осмислена праця на благо трудового народу, праця, розцінювана суспільством як справа доблесті і героїства, змінила структуру життєвих потреб людини, її ціннісну орієнтацію, збагатила її культуру, інтереси, сформувала потребу в постійному самовихованні, оволодінні науковим світоглядом. «Зміна змісту праці, дедалі більше насичення її творчими елементами у поєднанні з розвитком моральних стимулів на основі глибокого засвоєння наукового світогляду і комуністичних переконань забезпечують переміщення основного життєвого інтересу особи зі сфери безпосереднього споживання у сферу трудової діяльності, перетворення праці із засобу до життя у першу життєву потребу»¹⁵. Як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, «дійсне духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин»¹⁶. Саме соціалізм, який залучає трудящих до найактивнішої участі в суспільному житті, робить людину суб'єктом всього багатства суспільних відносин. Людина в умовах соціалізму — повноправний член суспільства. Вона — і трудівник, і державний діяч, і творець духовних цінностей, і активний борець за прогрес і майбутнє всього людства.

Головний зміст викликаних соціалізмом необоротних позитивних змін у суспільній свідомості полягає у тому, що маси людей піднялися до усвідомлення зв'язку своєї повсякденної життєдіяльності з об'єктивним напрямом і перспективами розвитку суспільства. Гідність людини в соціалістичному суспільстві визначається тим, як вона реалізує свої творчі потенції в суспільно-корисній праці, а також тим, як ставиться до суспільних благ. «Суспільно корисна праця та її результати, — зафіксовано в новій Конституції СРСР, — визначають становище людини в суспільстві. Держава, поєднуючи матеріальні і моральні стимули, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини»¹⁷.

В умовах розвинутого соціалізму, де економіка спрямована на забезпечення постійного підвищення рівня життя трудящих, нарощування суспільних фондів споживання, зростає і роль виховання людей в дусі дбайливого ставлення до завоювань соціалізму, розумного користування народним добром, наслідками науково-технічної революції. Комунізм немислимий без високого рівня свідомості людей, без їх уміння користуватися суспільними благами як основою і засобом олюднення всіх своїх почуттів і здібностей, організувати свої «власні сили» як *суспільні сили*¹⁸. У справі підвищення ефективності формування наукового світогляду трудящих важливе значення мають настанови XXV з'їзду КПРС на те, щоб зростання матеріальних можливостей нашого суспільства супроводжувалось підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей. «Інакше, — наголошував товариш Л. І. Брежнев, — ми можемо мати рецидиви міщанської, дрібнобуржуазної психології»¹⁹. Комуністичний світогляд озброює людину правильним розумінням сутності свободи, розумінням реальних, конкретно-історичних її меж, шляхів і засобів її зростання.

¹⁵ Шинкарук В. І. Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи. — «Філософська думка», 1976, № 2, с. 22.

¹⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 34.

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 10.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 377.

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 87.

Будь-яка концепція свободи пов'язана з певним тлумаченням сутності людини, співвідношення свідомості і буття, особи і суспільства. Неістинні, відірвані від практики суспільних відносин — реального буття людської сутності — уявлення про людину неминуче призводять або до фаталізму, або до волюнтаризму, які однаковою мірою прирікають людину на несвободу.

Питання про свободу може бути правильно поставлене і розв'язане лише на основі наукового світогляду, адекватного відображення світу і місця у ньому людини. Не можна мати свободу, діючи наперекір природі, всупереч об'єктивному, закономірному рухові суспільного життя. Світ існує незалежно від наших бажань і цілей. Тому реальні «береги» свободи можна досягнути на основі наукового з'ясування співвідношення людської свідомої, цілеспрямованої діяльності з вимогами об'єктивних закономірностей природи і суспільства. Свобода полягає в суспільній життєдіяльності людей, заснованій на пізнанні і свідомому використанні об'єктивної необхідності, закономірностей розвитку природної і соціальної дійсності, діалектики сутності та існування людини.

Людина здобуває свободу, пізнаючи природу, спираючись у своїй життєдіяльності на це пізнання. Спосіб людського буття — перетворення світу працею — потребує постійного розширення й поглиблення знань про об'єктивний світ і саму людину. Прогрес пізнання — неодмінна умова розвитку свободи. Науковий світогляд визначає свободу тією мірою, якою правильна методологія сприяє результативності науки, досягненню істини.

Пізнаючи необхідність, людина ідеально, теоретично освоює дійсність. Оскільки об'єкти пізнання відображаються у людській свідомості крізь призму життєвих потреб і цілей людини, адекватне дійсності знання є результатом суперечливої взаємодії суб'єктивного з об'єктивним, певна їх єдність. Міра суб'єктивного в результатах пізнання не лишається за всіх обставин однаковою. Ідеальне освоєння дійсності під впливом різних догматизованих переконань і уявлень часто набуває неадекватного характеру. В умовах відчуженої праці свідомість не вільна від упередженості в інтерпретації вражень і фактів. Тому прогрес пізнання має своєю передумовою ще й постійне подолання всіляких суб'єктивістських перешкод, які зумовлюють викривлене відображення об'єктивного зв'язку речей. Так, відкриття, що мали революціонізуючий вплив на наукове пізнання, здебільшого робили вчені, яким вдалося розірвати усталені асоціації, відмовитись від традиційних схем мислення. З приводу цієї обставини відомий англійський фізик Д. Томсон зауважив: «Чи не здається вам, що тільки геній мислить природно, а решта з нас уперто захарашує думки речами, що не стосуються справи»²⁰.

Мислити про предмет наупереджено, «природно» — отже мислити відповідно до природи, сутності предмета як частинки загального зв'язку речей, вияву єдиного цілого — об'єктивного світу. Людина може змінювати природу за законами і за допомогою самої природи. Пізнання приводить до істини тоді, коли здійснюється згідно з закономірностями об'єктивної дійсності. Методологічне значення наукового світогляду якраз і полягає у тому, що він робить істинним сам пошук істини. Виникнувши внаслідок узагальнення всього попереднього історичного пізнавального досвіду людства, науковий світогляд стає умовою дальшого примноження цього досвіду. Нині прогрес пізнання і, отже, створення передумов дальшого розвитку свободи практичних дій лю-

²⁰ Томсон Д. Предвидимое будущее. М., 1958, с. 174.

дини дедалі більше залежить від організації пізнавального процесу на принципах наукового світогляду. Розвиток пізнання — важлива передумова прогресу свободи.

Розвиток свободи, однак, не тотожний підпорядкуванню природи, прогресові науки і техніки. У класово-антагоністичному суспільстві науково-технічний прогрес супроводжується посиленням панування над людьми сліпо діючих суспільних сил. Та й взагалі за умов експлуаторського ладу з розширенням предметного світу людини розширюється й сфера її залежності від створюваних нею продуктів, усїєї сукупності безконтрольних, відчужених суспільних відносин.

Перетворюючи відповідно до своїх цілей навколишнє середовище, людина об'єктивує, опредмечує свої сутнісні властивості, олюднює (гуманізує) природу. За умов відчуженої праці гуманізація природи досягається в кінцевому підсумку ціною моральної деградації самої людини. «...В міру того,— писав К. Маркс,— як людство підкоряє собі природу, людина стає рабом інших людей або ж рабом своєї власної підлоти»²¹. В капіталістичному суспільстві ця ситуація породжує у людей і песимістичне світосприйняття.

Свобода — це такий стан людської життєдіяльності, який детермінується пізнанням і свідомим використанням об'єктивних закономірностей не тільки природи, а й суспільства. Він уможливлується за умов свідомого контролювання суспільством усїєї сукупності суспільних відносин, ліквідації експлуатації людської праці. Пізнання і використання людством об'єктивних законів суспільного розвитку, організація суспільного життя відповідно до вимог закономірностей суспільно-історичного процесу в класово-антагоністичному суспільстві досягається через класову боротьбу. Знаряддям досягнення свободи виступає марксистсько-ленінський світогляд як науково виражена форма самосвідомості робітничого класу, його послідовно-революційної партії, як теоретична основа розробки програми побудови безкласового, комуністичного суспільства.

Керуючись ідеями наукового комунізму, трудящі маси нашої країни, очолювані Комуністичною партією, здійснили глибокі соціально-економічні перетворення, ліквідували експлуатацію людини людиною, утвердили суспільну власність на засоби виробництва, справжню демократію, побудували соціалістичне суспільство, «законом життя якого,— як записано в новій Конституції СРСР,— є турбота всіх про благо кожного і турбота кожного про благо всіх»²².

Ідеологи імперіалізму об'єктом своїх масованих атак якраз обрали становище людини в соціалістичному суспільстві, її демократичні права, свободу. Вони виставляють соціалістичний спосіб життя в кривому дзеркалі, звинувачують його в «ущемленні» прав людини. Водночас капіталізм рекламується ними «як вірець свободи». Методологічну базу цієї антикомуністичної пропагандистської кампанії становлять концепції абстрактної людини, поняття «неділимої», «абсолютної свободи».

Підхід до оцінки соціально-класової дійсності з надкласових позицій є ненауковим і реакційним. Свобода, демократія, права людини, як і усї інші поняття, у яких відображається класово суперечлива соціальна дійсність,— поняття класові. Не існує абстрактної людини, яка не належала б до жодної з соціально-класових груп, на які поділяється реальне суспільство. І не може бути класово індиферентної пози-

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 1—2.

²² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 4.

ції у питанні про свободу, яка є продуктом суспільного розвитку, класової боротьби.

Надкласовість — ширма для прикриття цілком певних класово-економічних цілей: дискредитації досягнень реального соціалізму, ослаблення постійно зростаючого впливу марксистсько-ленінських ідей на свідомість мас. Як і передбачав Ф. Енгельс, під час кризи усе, що було реакційним, надягає демократичну маску²³. На сучасному етапі, в умовах істотного поглиблення загальної кризи капіталізму, імперіалістична буржуазія з особливою затятістю вдається до універсалізації своїх суто класових суспільних ідеалів, до обдурювання мас ілюзіями інтегральної демократії, неурізаної свободи, абстрактного гуманізму.

Що ж до реального становища людини в соціалістичному суспільстві, то про це товариш Л. І. Брежнев сказав так: «...Різні соціальні верстви і різні політичні сили додержуються різних суспільних ідеалів. Наш народ 60 років тому всерйоз і безповоротно визначив свій шлях — шлях соціалізму і комунізму.

Нині кожна радянська людина впевнена в тому, що вона ніколи не стане безробітною, що вона дістане необхідну освіту, що її обдаровання і таланти знайдуть застосування, що вона не буде кинута напризволяще в разі хвороби, що вона забезпечена на старості літ, що вона може бути спокійна за долю своїх дітей. Думається, що це не так мало. Але це і не все, чого ми добились, а тим більше, до чого ми прагнемо»²⁴.

Комуністичний світогляд — ідейна основа активної життєвої позиції особи, котра усвідомлює невіддільність своєї свободи від обов'язків, громадянської відповідальності за загальну справу — побудову суспільства, в якому «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»²⁵.

Гуманізм марксистсько-ленінського світогляду полягає в його дієвості. Марксизм виник на основі теоретичного усвідомлення об'єктивної необхідності і засобів практичного перетворення дійсності на комуністичних засадах, в інтересах людини праці. Комуністичний світогляд націлений безпосередньо на дію²⁶. З огляду на це формувати комуністичний світогляд людини означає формувати саму людину, сприяти її життєдіяльності відповідно до потреб закономірного розвитку суспільства. «...Формула-лозунг «перетворити наукові марксистсько-ленінські знання в переконання» повинна бути розкрита передусім як вимога перетворити марксистсько-ленінські знання-оцінки, знання справжніх цінностей життя і культури на волеустремління радянських людей»²⁷. Головне у формуванні комуністичного світогляду трудящих — виробити у них вміння «діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»²⁸, з'єднати в одне ціле їх знання, комуністичні переконання і практичні дії.

Комуністичний світогляд орієнтує людину на дійове, суспільно корисне розгортання творчих здібностей, на систематичне розширення і поглиблення знань, освоєння цінностей культури, на самовиховання якостей, властивих активному, свідомому будівнику нового життя. По-

²³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 205.

²⁴ Виступ Л. І. Брежнева по телебаченню 29 травня. — «Радянська Україна», 31 травня 1977 р.

²⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 430.

²⁶ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 548.

²⁷ Селезнев М. А. Мирозозрение как диалектическая взаимосвязь знаний, оценок и убеждений. — В кн.: Проблемы формирования научного мировоззрения студентов в процессе изучения общественных наук. М., 1974, с. 127.

²⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 288.

справжньому вільна, творча, свідома своєї соціальної відповідальності особа формується в живій практиці комуністичного будівництва.

За роки Радянської влади в нашій країні створені необхідні передумови для того, щоб науковий, комуністичний світогляд став практичною свідомістю всіх. Такими передумовами є: високий рівень розвитку продуктивних сил, зрілість всієї системи суспільних відносин, поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, планомірність економічного і соціально-політичного розвитку, соціалістична організація і дисципліна праці, соціалістична демократія, соціально-політична єдність суспільства, згуртованість, дружба всіх націй і народностей країни, атмосфера справжнього колективізму і товариського співробітництва.

Формування наукового світогляду трудящих здійснюється суспільством під керівництвом Комуністичної партії на основі свідомого використання властивих цьому процесові закономірностей. XXV з'їзд КПРС, узагальнюючи набутий досвід ідейного виховання трудящих, накреслив конкретну програму заходів, спрямованих на значне підвищення ефективності цієї діяльності. Основна ланка в ланцюгу цих заходів — «забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»²⁹.

Планомірне розв'язання глибоко гуманістичного завдання формування у кожного члена соціалістичного суспільства наукового світогляду, твердої комуністичної переконаності — могутній чинник прогресу всього людства.

* * *

Центральное место в любой системе мировоззренческих представлений занимает концепция человека, сущности и смысла его бытия. В классовом обществе мировоззрение неизбежно имеет классовый характер. Противоположность социально-экономических условий бытия людей порождает у них и принципиально различные взгляды на мир, человека, его свободу, будущее, смысл существования. Буржуазное мировоззрение отражает мир сквозь призму интересов эксплуататорского класса, отражает его, следовательно, искривленно. Оно базируется на искаженных представлениях о человеке как об извечном и неизменном в своей сущности потребителе и собственнике. Являясь мировоззрением лишённого перспектив, исторически обречённого класса, оно неспособно верно ориентировать человеческую жизнедеятельность. Мировоззрение современной буржуазии по самой своей сущности чуждо гуманизму.

Коммунистическое мировоззрение ориентирует человеческую жизнедеятельность, базируясь на адекватном отражении мира, сущности и закономерностей существования человека. Оно способствует формированию у членов общества такого отношения к действительности и к самим себе, которое отвечает объективно-закономерной направленности социально-исторического развития, потребностям общественного прогресса. Коммунистическое мировоззрение гуманно по своей сущности, целям, функциям.

Гуманистическая сущность коммунистического мировоззрения проявляется в правильном ориентировании людей при выборе жизненных целей, в понимании смысла жизни, сущности и условий достижения ими реальной свободы. Гуманизм коммунистического мировоззрения выражается в единственно верном, классовом подходе к оценке социальной действительности, в его действенности, активно преобразующем, творческом характере. Коммунистическое мировоззрение является идейной основой активной жизненной позиции строителей коммунизма.

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

Раціональне освоєння природи в умовах розвинутого соціалізму

Побудова комуністичного суспільства передбачає глибоке і всебічне пізнання законів природи і суспільного розвитку, їх практичне застосування у справі планомірної, цілеспрямованої організації природокористування. Шістдесят років існування Радянської держави переконливо підтверджують, що тільки соціалізм здатний забезпечити в повному обсязі справді раціональне освоєння і використання природи на новій соціально-економічній, науково-технічній і культурній основі, що тільки за цього ладу можливе ставлення до неї як до найважливішої загальнонародної цінності.

Уже в перші роки після перемоги Великого Жовтня Радянський уряд за пропозицією В. І. Леніна приймає «Основний закон про ліси» (1918 р.), спрямований на регламентацію економічної політики відносно лісного господарства в країні. З метою охорони водоймищ від забруднення 1919 року в країні був створений спеціальний орган — Центральний комітет водоохорони (Центроводохорон). Він мав здійснювати обстеження водоймищ, в які скидаються стічні води підприємств, тощо. 1920 року видано декрет про регулювання рибного промислу, а 1921 року — спеціальний декрет про охорону рибних запасів. 29 травня 1919 року Рада Народних Комісарів видала перший спеціальний нормативний акт про охорону тваринного світу і регулювання мисливства. 1921 року дикі звірі і птахи були оголошені всенародним надбанням, а їх промислове використання — важливою галуззю народного господарства. Забороняється добувати рідкісні і зникаючі види тварин. Цього ж року створено Гірничий нагляд, перед яким було поставлено завдання охороняти надра. Ленінські декрети утверджували всенародну, державну власність на всі природні ресурси, науковий, комплексний підхід до їх використання.

За роки Радянської влади проведена значна робота щодо організації раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища в Українській РСР. Здійснена широка програма поліпшення родючості ґрунтів, збільшення лісонасаджень, меліорації земель. До кінця нинішньої п'ятирічки зрошувальні площі нашої республіки становитимуть два мільйони гектарів. Щороку в республіці здійснюються протиерозійні заходи на площі близько 10 мільйонів гектарів. Нині в республіці працюють понад три з половиною тисячі очисних споруд, що дає змогу ефективно очищати 85 процентів забруднених стоків. Особливе значення у справі раціонального освоєння природи надається розробці і впровадженню безвідходних технологій, які створюють можливість проводити глибоку комплексну переробку природної сировини, поліпшувати її якість, максимально утилізувати відходи.

Загальнодержавні заходи щодо розвитку соціалістичного природокористування постійно забезпечуються соціально-економічною політикою партії і Радянської держави та науковими методами планування розвитку народного господарства. «Бурхливе зростання науки і техніки, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — робить особливо актуальною вічну проблему відносин між людиною та природою. Ще перші соціалісти вважали, що важливою рисою суспільства майбутнього буде збли-

ження людини з природою. Відтоді минули віки. Побудувавши нове суспільство, ми втілили в життя багато з того, про що могли лише мріяти попередники наукового соціалізму. Але природа не втратила для нас своєї величезної цінності і як першоджерело матеріальних благ, і як невичерпне джерело здоров'я, радості, любові до життя і духовного багатства кожної людини.

Про все це хочеться нагадати, щоб підкреслити, як важливо берегти природу, охороняти і множити її багатства. Хазяйське, дбайливе використання природних ресурсів, турбота про землю, про ліс, про ріки і чисте повітря, про рослинний і тваринний світ — усе це наша кровна комуністична справа. Ми повинні зберегти і прикрасити нашу землю для нинішніх і майбутніх поколінь радянських людей»¹.

Проблема «людина—природа» за самою своєю суттю комплексна, її розв'язання потребує спільних зусиль наукових колективів і вчених різних галузей суспільних і природничо-технічних наук. У цій статті ми акцентуємо увагу переважно на соціально-філософському «зрізі» проблеми, а саме: розглянемо відношення «людина—природа» як таке, що опосередковується соціально-економічними і науково-технічними факторами реалізації суспільної практики на історично певному ступені її розвитку. Простежимо також зворотний вплив процесу практичного і теоретичного освоєння природи на розвиток і соціальні умови реалізації життєдіяльності людини в системі соціалістичних суспільних відносин.

Сучасна науково-технічна революція розширила оволодіння людством стихійними силами природи, але водночас поставила його в певну залежність від характеру використання і цілей застосування як освоєних сил природи, так і тих, що підлягають освоєнню. Цим самим порушено проблему узгодження екологічних закономірностей природи і об'єктивних закономірностей розвитку суспільно-історичної практики.

Діалектико-матеріалістична філософія, на відміну від існуючих буржуазних екологічних концепцій, що беруть за основу цього узгодження окремі абсолютизовані моменти людського і природного буття,— вважає суспільно-історичну практику єдиною можливою основою перетворення і освоєння природи. «Всяке виробництво,— наголошував К. Маркс, — є привласнення індивідуумом предметів природи в межах певної суспільної форми і за її допомогою»². Практика зумовлює певний тип зв'язку людини з природою і соціальною дійсністю і, як така, є визначальною основою формування продуктивного відношення людини до її природного і суспільного середовища, природних і суспільних цінностей загалом. Безперечно, практика не заміщує собою природи, а лише відбувається відповідно до її закономірностей. «Замінити сили природи людською працею,— підкреслював В. І. Ленін,— взагалі кажучи, так само неможливо, як не можна замінити аршини пудами. І в індустрії і в землеробстві людина може тільки користуватися діянням сил природи, якщо вона пізнала їх діяння, і *полегшувати* собі це користування з допомогою машин, знарядь і т. ін.»³. У процесі практики природа виступає матеріалом, предметом і знаряддям людської життєдіяльності — «природною лабораторією», всередині і за допомогою якої здійснюється сама праця.

Звичайно, практика не є «сліпим» наслідуванням природи. Як виключно людське надбання, вона являє собою матеріально-практичний, доцільний процес. Загальні і необхідні умови людського життя,— на-

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2, К., 1971, с. 99.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 671.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 5, с. 99.

голошував В. І. Ленін, — становлять «2 форми об'єктивного процесу: природа (механічна і хімічна) і ціле покладаюча діяльність людини. Співвідношення цих форм»⁴. Природа, перетворювана людиною, є певною єдністю закономірностей форм матеріального руху (механічні, хімічні, фізичні і ін.) і тих доцільних форм людської праці, через які ці закономірності пізнаються і здійснюються людиною в практиці.

Ленінське визначення двох форм об'єктивного процесу є методологічною і світоглядною основою для наукового розв'язання вічної суперечності між людиною і природою взагалі і багатьох сучасних екологічних проблем зокрема. Суспільство є завершеною єдністю людини і природи у тому розумінні, що перетворюючи природу, воно формує саму людину і відповідні практичні і теоретичні засоби освоєння світу, і в тому, що суспільство визначає історичні форми зв'язку природної і соціальної дійсності.

За умов капіталізму цей зв'язок визначається приватною власністю на засоби виробництва, класовими відносинами і, відповідно, капіталістичним поділом праці, які зумовлюють спосіб реалізації суспільної життєдіяльності людини і, отже, характер освоєння і присвоєння природи, даність останньої для людини. У зв'язку з пануванням у буржуазному суспільстві капіталістичних виробничих відносин тут існує розрив між об'єктивно-предметними і суб'єктивно-діяльними чинниками праці. Предмети природи як предмети праці, знаряддя і продукти виробництва відторгнуті від безпосередніх виробників і є власністю капіталу. Що ж стосується самої живої праці як людської здатності до творення, то вона виступає лише додатком до матеріалу і засобів праці. Освоєння людиною природи за капіталізму виступає приневоленим виявом людського життя. При цьому людина втрачає себе, а разом з тим і природу як засіб ствердження своєї життєдіяльності. В результаті відбувається спотворення дійсних відносин суспільного виробництва з природою, насаджування стосовно природи вузького практицизму і утилітаризму. Утилітаризуються як виробничі відносини і міжособові стосунки людей, так і загалом відношення суспільства до природи. Фетишизовану утилітарність К. Маркс визначав як «голу корисність»⁵ саме тому, що вона виявляється «заради самої користі», тобто не в інтересах людини, праці і природи⁵. У сукупності з іншими факторами це й спричиняє обставини, за яких виникають кризові екологічні ситуації, коли сили природи, що освоєні суспільством і використовуваним ним як засоби життєдіяльності, спрямовуються як проти людини, так і проти самої природи.

Антагонізм між природою і капіталістичною системою природокористування є особливо гострим в умовах науково-технічної революції. Сучасний капіталізм, інтенсифікуючи в своїх корисливих цілях промислово-технологічну діяльність, як і будь-яку діяльність загалом, посилює водночас експлуатацію самої людини і природних багатств. При цьому буржуазія вдається до всіляких ідеологічних засобів для доведення того, що екологічні кризи, по-перше, «надсоціальні», вічні і, отже, капіталізм не винен у їх виникненні, по-друге, що засоби розв'язання цих проблем мають начебто «надкласовий» характер, по-третє, що проблеми охорони і збереження природи «вище політики».

В буржуазній інтерпретації екологічних проблем провідне значення надається науково-технічній революції, яка зображується або єдиним порятунком від існуючих і можливих екологічних конфліктів.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 158.

⁵ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 550.

або ж головною руйнівною силою природного середовища. Загальна тенденція таких поглядів характеризується переходом буржуазної свідомості від захоплення успіхами науково-технічної революції до загальної тривоги, викликаної її непередбачуваними соціально-економічними і екологічними наслідками. Аналізуючи екологічну роль науки і техніки, буржуазна філософія і соціологія повстає проти них з тією ж пристрасстю, з якою в 60-ті роки обожествляла їх як «магічну силу», здатну нібито відкрити людям вхід до «золотого віку». Науково-технічний оптимізм змінився песимізмом і крайнім обскурантизмом стосовно науки і техніки. З'явилися різноманітні «проекти» можливої «оптимізації» і «глобальної стабілізації» відношення «людина — наука — техніка — природа».

Буржуазні ідеологи, які лишаються на позиціях сцієнтизму і техніцизму⁶, вважають, що екологічні проблеми можуть бути розв'язані тільки на засадах науково-технічного прогресу. Причому наука і техніка в їхньому розумінні є автономними сферами, суспільне і виробниче значення яких визначається не тими суспільними умовами, в яких вони функціонують як предмети і засоби живої праці, а нібито властивими їм специфічними закономірностями, зумовленими або «чистим» предметом науки, або ж загальними тенденціями майбутнього розвитку техніки. Очевидним є те, що представники цих поглядів абсолютизують значення науки і техніки, відривають їх від суспільного базису виробництва, вважаючи науку і техніку соціально нейтральним явищем.

Необгрунтованими є також твердження «антитехніцизму», який з метою встановлення «глобальної рівноваги» в системі «суспільство — наука — техніка — природа» закликає до консервації матеріального виробництва, зменшення зростання народонаселення, до пошуків «психологічної» еволюції людського суспільства і його інститутів, створення нової філософії, яка б розкрила смисл людського існування⁷. Представники «антитехніцизму» не визнають того, що природне середовище знищують не наука і техніка, а передусім капіталістичний спосіб їх організації і використання, антагоністичні суперечності якого некритично переносяться цими теоретиками на сучасне і майбутнє людської культури.

Загалом погляди «антитехніцизму» мають утопічний характер. Адже об'єктивною закономірністю реального розвитку людського виробництва є, як відомо, його нерівномірність на різних ступенях історії. Всупереч цьому антитехніцисти пропонують встановлення «глобальної» екологічної рівноваги, що насправді може призвести до увіковічення соціально-економічної, технічної і культурної відсталості одних народів і водночас збереження переваги інших. Скажімо, для високорозвинутих країн гальмування матеріального виробництва є закріпленням того рівня розвитку, якого вони досягли на даний період, тоді як для слаборозвинутих країн — це, по суті, консервація культурної відсталості і, отже, соціально-історичної нерівності стосовно інших народів, заперечення можливостей їх поступального розвитку і вдосконалення.

Підкреслюючи удавану «надсоціальність» і «надкласовість» екологічних проблем, буржуазна ідеологія насправді спотворює дійсний зв'язок між суспільством і природою, між навколишнім середовищем і наукою та технікою. У вигідних їй аспектах і цілковитій узгодженості з інтересами капіталу вона нав'язує масовій свідомості орієнтири й установки, спираючись на які намагається пояснити екологічні проблеми і

⁶ Див.: Haldane J. B. S. *Science and Human Life*. N. Y., 1971.

⁷ Див.: Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J., Behrens W. W. III. *The Limits to Growth*. N. Y., 1972.

обґрунтувати «рецепти» для їх розв'язання. Інакше кажучи, буржуазна ідеологія використовує екологічні проблеми саме як класове, політичне й ідеологічне знаряддя в боротьбі проти соціалізму і діалектико-матеріалістичного світогляду.

Нераціональне освоєння природи і забруднення навколишнього середовища спричинюється не розвитком науки і техніки як таких, а властивими капіталізові антагоністичними суперечностями, зокрема, між науково-технічною революцією і капіталістичним способом її розгортання⁸. За капіталізму соціальний базис науково-технічної революції визначає приватна власність, яка породжує загальну конкуренцію і стихію в самому процесі виробництва і в освоєнні ним природних багатств. При цьому продуктивна і природоохоронна функції науки, трансформуючись у системі капіталістичних виробничих відносин, контролюють процес освоєння і використовують природу лише з метою одержання максимальних прибутків. Капіталізм не в змозі, через властиві йому антагоністичні суперечності, раціонально використовувати природу, поновлювати і множити природні ресурси. Екологічні кризи за умов капіталізму є вираженням соціальної кризи буржуазного суспільства, яка пронизує всі сфери капіталістичного способу життя. Кризові екологічні ситуації засвідчують, що капіталізм зживає себе як в соціальному, так і в екологічному розумінні⁹.

В умовах капіталістичного виробництва нераціональне використання людиною природи виявляється як процес, який протистоїть суспільному характерові праці, інтересам людини, цілям науково-технічного прогресу і екологічним закономірностям природи. Характер такого освоєння природи полягає в тому, що людина, а також науково-технічні і екологічні чинники суспільної праці зводяться до засобу виробництва додаткової вартості в інтересах капіталу, внаслідок чого саме виробництво фетишизується, тобто постає як мета стосовно до якої людина і природа виступають засобами. Це означає, що науково обґрунтоване, раціональне освоєння природи неможливе за умов соціального поневолення людини людиною. Умови для цього створюються лише на основі соціального визволення людини і її праці від капіталістичного гноблення. «...Капіталізм,— підкреслював В. І. Ленін,— розвинув матеріальні, технічні передумови праці, здійсненої в гігантському розмірі, основаної на даних науки...»¹⁰. Але «тільки соціалізм визволить науку від її буржуазних пут, від її поневолення капіталові, від її рабства перед інтересами брудного капіталістичного користоловства. Тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями...»¹¹.

Історичні умови, за яких уперше в практиці людства здійснюються реальні можливості раціонального освоєння природи, виникають при соціалізмі і набувають всебічного розвитку в процесі будівництва комунізму. Утвердження суспільної власності на засоби виробництва, формування соціалістичних виробничих відносин, створення економічного, технічного і культурного базису соціалістичного виробництва принципово змінюють самий спосіб освоєння людиною природної дійсності, його найважливіші складові компоненти, їх динаміку і взаємозв'язок у виробництві. Людина стає основною метою виробництва, при-

⁸ Див.: Холл Г.э. Классовый характер экологического кризиса. — «Проблемы мира и социализма», 1972, № 8, с. 21—26.

⁹ Див.: Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса. М., 1976, с. 279.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 358—359.

¹¹ Там же.

рода — загальнонародним надбанням, а саме виробництво — сферою раціонального освоєння людиною природи і суспільно-історичної дійсності і, таким чином, засобом задоволення її потреб і всебічного розвитку. Соціалізм докорінно змінив характер праці, перетворив її у вільну діяльність, головну сферу суспільного саморозвитку людини. Внаслідок цього зазнало принципової зміни і ставлення людини до праці, до природи і до суспільних надбань. Праця стала способом формування і розкриття людської особистості, суспільно значущою спільною потребою людей, вираженням свідомого здійснення їх корінних інтересів. Людина практично дістає змогу обрати ту сферу прикладання своїх продуктивних творчих здібностей, яка найповніше розкриває її природні і суспільні сили. Завдяки цьому досягається максимальне узгодження інтересів і прагнень людини з потребами суспільства в різних видах праці. Ці історичні здобутки соціалізму і генеральна перспектива їх розвитку закріплені в Конституції СРСР, де, зокрема, зазначається, що «Громадяни СРСР мають право на працю, — тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, — включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб»¹².

Соціалізм відкриває і реалізує історично нові можливості у взаємовідношенні між людиною, науково-технічним прогресом і природою. Розвиток науки і техніки набирає гуманного напрямку, який відповідає інтересам людини і суспільства, слугує засобом здійснення кінцевих завдань революції соціальної — побудови комуністичного суспільства. Природа стає джерелом зростання суспільного і особистого добробуту, доцільним фактором підвищення продуктивності праці, життєвою силою людини, матеріальною основою, що на ній розгортається оновлена соціалізмом суспільна життєдіяльність. В цьому розумінні природа за умов соціалізму — не просто предмет і засіб суспільної праці, але й соціально зумовлена життєва цінність людини. Отже, соціалізм, визволивши працю від її капіталістичного поневолення, здійснює свою історичну місію і в справі емансипації природи, стверджує останню як предмет, засіб і доцільний чинник суспільної життєдіяльності. «...Треба, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — облагороджувати природу, допомагати природі повніше розкривати її життєві сили... Це наш, соціалістичний шлях»¹³.

Головну базисну основу соціалістичного природокористування становить вищий тип соціальної життєдіяльності людей — соціалістична система виробництва і соціалістичний спосіб життя. Вони є вирішальною умовою для знищення соціальних «коренів» екологічних криз і непримиренної суперечності між людиною і природою.

Визволивши суспільну працю і природу і розкривши творчі здібності людини, соціалізм забезпечує умови для їх гармонійного поєднання, виявляє і всебічно реалізує можливості для практичного ствердження єдності праці і природи безпосередньо в суспільному виробництві і в індивідуальній життєдіяльності людини. У процесі виробництва оптимально взаємоузгоджуються соціальні і екологічні чинники праці і природи, відбувається раціональне освоєння і використання соціалістичним суспільством зовнішніх природних ресурсів як безпосереднього матеріалу суспільної праці. В індивідуальній життєдіяльності пра-

¹² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 18.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КППС. К., 1976, с. 60.

ця, максимально узгоджена з природою, всебічно формує саму людину як природну і суспільну істоту. Останнє пояснює процес раціонального освоєння людиною своєї, так би мовити, внутрішньої природи і суспільних можливостей, і, в узагальненому вигляді характеризує універсальний розвиток власної «природи» людини в сфері суспільного виробництва. Гармонійне узгодження цих моментів становить серцевину соціалістичного природокористування. Отже, соціалістичне природокористування можна визначити як таку суспільну життєдіяльність, в якій людина адекватно освоює об'єктивні закономірності природи і суспільного життя, застосовуючи їх на практиці і водночас реалізує свою природну і суспільну сутність.

Свідоме, планомірне здійснення об'єктивного взаємозв'язку виробництва і природи в сфері соціалістичного способу життя стало основою всебічного розвитку людини. «Характерною особливістю нашого способу життя, цілком зверненого до людини, до її блага і здоров'я, — наголошував товариш В. В. Щербицький, — є забезпечення оптимальних екологічних умов, планомірне і ефективне здійснення заходів по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів... неухильне виконання вимог по охороні навколишнього середовища слід вважати одним з критеріїв оцінки роботи кожного підприємства, кожного господарства...»¹⁴ Партія і держава постійно піклуються про збереження і відтворення природних багатств. Науково-технічна політика в галузі соціалістичного природокористування всебічно забезпечується соціально-економічними і виробничо-організаційними заходами. Тільки за минулу п'ятирічку в нашій республіці на охорону природи і поновлення природних ресурсів витрачено 2,1 мільярда карбованців. Масштаби і ефективність природоохоронних робіт безперервно зростають. Торік, наприклад, введено в дію понад 250 очисних споруд і систем оборотного водопостачання, майже на десятки мільйонах гектарів здійснено ґрунтозахисні заходи, створено 86 тисяч гектарів нових лісонасаджень¹⁵.

Раціональне освоєння, використання і збереження природи є невід'ємним законом розвитку соціалізму і будівництва комунізму. У Конституції СРСР підкреслюється, що «в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь в СРСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину»¹⁶.

Важливе значення у розв'язанні проблем раціонального використання природних ресурсів має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення природних ресурсів» (1972 р.) та інші загальнодержавні заходи. У них передбачає-

¹⁴ XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи». — «Комуніст України», 1977, № 6, с. 30.

¹⁵ Див.: Про проект Конституції СРСР та завдання Рад депутатів трудящих республіки, що випливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України, депутата В. В. Щербицького на сесії Верховної Ради Української РСР 23 червня 1977 року. — «Радянська Україна», 1977, 24 червня.

¹⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 11.

ться здійснення комплексного використання природних ресурсів та вдосконалення його планування. Відзначається, що накреслені заходи є складовою частиною перспективних і річних планів розвитку соціалістичного виробництва.

Соціалістичне природокористування було предметом особливої уваги на XXV з'їзді КПРС. Виходячи з лєнінських ідей раціонального освоєння і примноження природних багатств, з'їзд науково обґрунтував перспективні шляхи і методи соціалістичного природокористування з огляду на потреби практики соціалістичного і комуністичного будівництва. Це дістало відображення в соціально-економічній програмі партії на десяту п'ятирічку. На з'їзді, зокрема, підкреслювалось, що «в міру розвитку народного господарства, зростання міст і промислових центрів дедалі більше коштів вимагатиме збереження навколишнього середовища, — тільки в нинішній п'ятирічці на це виділяється 11 мільярдів карбованців. І ця сума буде збільшуватись»¹⁷.

Розвиток матеріальних і духовних потреб соціалістичного суспільства загострює проблему сировинних і енергетичних ресурсів суспільного виробництва. Адже зростання та ускладнення потреб передбачає постійне збільшення виробництва цих ресурсів, що спричинює певну суперечність між необхідністю їх ширшого освоєння і їх вартістю¹⁸. У зв'язку з цим на XXV з'їзді КПРС була розроблена програма переходу соціалістичного природокористування до інтенсивних факторів розвитку: «раціональнішого використання ресурсів, у тому числі за рахунок зниження матеріаломісткості продукції, застосування більш дешевих і ефективних матеріалів, а також економічного їх витрачання»¹⁹. Всесірно сприяти здійсненню цього мають планомірність і комплексність використання природних ресурсів.

Одна з вирішальних переваг соціалістичного природокористування полягає в тому, що воно є процесом *свідомо керованим, здійснюваним планомірно*, з широким застосуванням найновіших досягнень науки і техніки. Планомірність раціонального природокористування виявляється передусім у науково обґрунтованому розміщенні продуктивних сил суспільства в межах єдиного союзного народногосподарського комплексу з всебічним урахуванням природних і трудових ресурсів, промислово-технологічних потужностей, місцевих особливостей макро- і мікро-регіонів, перспектив їх зміни. Важливе значення при цьому має довгострокове загальнодержавне планування і нормативне прогнозування, соціально-екологічна функція яких полягає в тому, щоб запобігти можливим стихійним тенденціям і негативним наслідкам, надати природокористуванню цілком стабільного, цілеспрямованого характеру. Прогнозування має сприяти виробленню певної наукової концепції, стратегії природокористування, яка б охоплювала взаємозв'язки вузлових проблем, можливі підходи і методи їх розв'язання, передбачувані результати. Прогнозування виступає інтегральним моментом в здійсненні наукового комплексного підходу до раціонального природокористування.

За наявності складних і багатогранних взаємозв'язків сучасного виробництва, поділу праці в межах суспільства і в міжнародних масштабах комплексний аналіз і комплексне освоєння природних ресурсів є неодмінною умовою удосконалення раціонального природокористуван-

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 48.

¹⁸ Ця суперечність не є власне екологічною. Вона виражає певну суспільну проблему, а саме — необхідність та можливість забезпечення виробництва природними ресурсами.

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 48.

ня. Важливого значення набуває при цьому встановлення доцільного співвідношення природних ресурсів, зумовленого технологією виробництва. Завдання полягає в тому, щоб надати раціональному природокористуванню сталого характеру, на основі більш досконалої переробки природної сировини, поліпшення її якості, зменшення витрат на її освоєння, використання побіжних елементів і напівфабрикатів, утилізації відходів тощо. Реалізація цього дасть в перспективі можливість не лише удосконалювати раціональне природокористування, а й здійснювати загальну оптимізацію взаємодії виробництва і природи, піднести соціалістичне природокористування на якісно новий, вищий ступінь історичного розвитку. Шлях до розв'язання цих завдань прокладає світова система соціалізму, дружнє співробітництво соціалістичних країн.

Соціалістичні суспільні відносини забезпечують плановий і комплексний підхід до освоєння і відтворення природних ресурсів на сучасному науково-технічному рівні. Науково-технічна революція, здійснювана в умовах соціалізму, дає змогу мобілізувати принципово нові види природних сил, залучити їх до виробництва, повніше застосовувати. Тим самим вона розширює і зміцнює ресурсно-виробничий потенціал соціалістичного суспільства.

У майбутньому науково-технічна революція забезпечить створення нових, більш ефективних засобів освоєння природних ресурсів і використання їх у виробництві і споживанні. Разом з тим вона зумовлює необхідність вибору першочергових напрямів реалізації науково-технічних досягнень у практиці природокористування, наукового визначення оптимальних варіантів. Назріла конча потреба враховувати соціально-екологічні фактори на всіх фазах суспільного виробництва — від формулювання і вибору прогресивної науково-технічної ідеї і її втілення в певному проекті до повного освоєння проектної потужності передбачуваного об'єкта, у тому числі параметри використання природної сировини, необхідні трудові затрати, а також всі побіжні фактори, пов'язані з підтриманням (відтворенням) «життєвого циклу» як виробничо-технологічної системи, так і навколишнього природного середовища. Виникає необхідність перетворити процес впровадження науки у виробництво на головну умову якісної зміни технічного рівня продуктивних сил і удосконалення раціонального природокористування.

Цілком зрозуміло, що ця зміна виявлятиметься не тільки в техніко-виробничих характеристиках певних технологічних систем, в їх продуктивності і т. д., але й у тому, що в самій технології більшою мірою враховуватимуться властивості природної сировини, що має перероблятися, і більш глибокі закономірності відтворення біосфери. Інакше кажучи, якісна зміна технології, пов'язана з вдосконаленням процесу раціонального природокористування передбачає, так би мовити, екологізацію техніки.

Мірою того, як наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу, посилюється і вдосконалюється і її екологічна функція у раціональному природокористуванні. І якщо справедливим є твердження про існування об'єктивної тенденції екологізації техніки і технології, то, очевидно такою ж мірою воно стосується і науки в її застосуванні до раціонального освоєння природи.

У зв'язку з цим винятково важливе значення має з'єднання науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Сучасна науково-технічна революція поглиблює пізнання і практичне використання людиною універсальних сил природи, породжує нові форми зміцнення зв'язку науки з виробництвом — науково-промислові, індустріальні і аграрно-промислові комплекси як історично вищі

форми організації і поєднання праці людини з науково-технічними, промислово-технологічними і екологічними умовами її реалізації.

Соціалістичне виробництво всемірно сприяє прогресові науки і техніки як колективних, безпосередньо суспільних форм організації і здійснення життєдіяльності людей, позитивно впливає на характер і темпи розвитку науки і техніки, на їх соціальну орієнтацію. Науково-технічна революція в органічній єдності з соціалістичним способом життєдіяльності надає людині якісно нові можливості у використанні суспільних форм освоєння природи, а також власних творчих здібностей²⁰.

Створюючи матеріально-технічні передумови для комплексно-автоматизованого виробництва, науково-технічна революція тим самим вносить значні корективи і в співвідношенні між живою працею і предметними засобами її здійснення в природі.

В умовах розвинутого соціалізму освоєння природи не вичерпується тільки її виробничим використанням як предмета потреби і засобу праці. Природа виступає тут і як важливий духовний чинник суспільної і особистої життєдіяльності людей, внаслідок чого раціональне природокористування виявляється водночас і як раціональне освоєння людиною своїх творчих можливостей в перетворенні природи і суспільно-історичної дійсності. Природа, освоювана в соціалістичних формах життєдіяльності, виступає об'єктивним чинником розвитку самої людини, соціалістичного способу життя загалом. А людина виступає «дійсною частиною історії природи, становлення природи людиною»²¹.

Повне, відповідне потребам людини, використання і відтворення природного середовища передбачає поряд з високим рівнем технологічного базису виробництва гармонійний розвиток самої людини. Тому в розгляді проблеми соціалістичного природоосвоєння важливим є аналіз умов, необхідних для формування такої «суспільної людини», котра була б здатною стверджувати і присвоювати «людську сутність природи» (К. Маркс) і водночас власну природну сутність. Вперше в історії людського суспільства такі умови створені соціалізмом, це — єдиний для всіх членів суспільства соціалістичний спосіб життя, метою якого є «забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»²². У структурі соціалістичного способу життя освоєння людиною природи здійснюється через суспільнозначущу діяльність, за допомогою якої «речовина природи» формується в предмет і засіб задоволення людської потреби. Тут освоєння людиною природної суті предмета виступає також процесом присвоєння людиною власної життєдіяльності, яка матеріалізується в предметі природи, утворюючи його суспільну цінність. Освоєння людиною цієї цінності є досягненням об'єктивних закономірностей існування і розвитку природи і, разом з тим, присвоєнням суспільної праці як найвищої людської потреби — невід'ємної, суттєвої частки власного життя людини й існування природи в сфері суспільного виробництва.

Тільки соціалістична, вільна життєдіяльність, насичена, завдяки впливу науково-технічного прогресу і розвитку соціалістичних суспільних відносин творчими елементами, стає універсальним раціональним засобом освоєння природи і адекватного йому саморозвитку людини.

Отже, в умовах соціалізму і будівництва комунізму людина доцільно освоює природу, перетворюючи її на засоби суспільної і особис-

²⁰ Див.: Шинкарук В. І. Науково-технічна революція — переворот у продуктивних силах суспільства.— У кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976, с. 31, 34 та ін.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 554.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

тої життєдіяльності, всебічно формує і реалізує свою природну своєрідність і суспільну сутність. В діяльності на себе і на суспільство, в перетвореній працею природі, а також в життєдіяльності інших виробників, людина стверджує й подовжує себе в предметному світі. У процесі освоєння природи люди дістають змогу реалізувати взаємні суспільно значущі інтереси і завдяки цьому здійснювати власну життєдіяльність як найвищу суспільну і природну цінність. В результаті відбувається всебічне збагачення праці, що освоює природу, соціалістичних суспільних відносин, а, отже, і самої людини, облагороджується її ставлення до природи. Раціональність соціалістичної життєдіяльності виражається в цьому разі універсальним чином — як у ставленні людини до природи, людини до праці, так і у відносинах між людьми.

Резюмуючи викладене, зазначимо, що раціональне освоєння природи у власному його значенні можливе лише за умов соціалізму і будівництва комунізму. На противагу капіталізові, який поневолює людину праці і перетворює природу в об'єкт жорстокої експлуатації з метою одержання максимальних додаткових прибутків в інтересах капіталу, соціалізм уперше в історії людства визволяє працю і здійснює свою визвольну місію стосовно природи.

Соціалістичні суспільні відносини, колективна власність на засоби виробництва, колективна праця сформували нову людину, створили соціальну, економічну, технічну і культурну основу для виникнення раціонального освоєння природи — соціалістичного природокористування. Головна риса його полягає в гармонійному поєднанні об'єктивних закономірностей розвитку природи, праці і людини.

* * *

Использование природы человеком теснейшим образом зависит от тех социальных условий, в которых оно происходит. При капитализме освоение природных сил определяется частной собственностью на средства производства и антагонистическими классовыми отношениями, которые порождают разрыв материальных, научно-технических и духовно-творческих компонентов человеческой деятельности. Природа, как и сам человек, превращается здесь в вещное средство получения прибавочной стоимости капитала, вследствие чего происходит насаждение утилитаризма в отношении к природе, возникают экологические кризисы как проявление социального кризиса буржуазного общества в целом.

Возможности для подлинно рационального освоения природы возникают при социализме, где природа является общенародным достоянием, человек — основной целью общественного производства, а само производство — сферой рационального освоения природы и социальной действительности, средством овладения и использования их человеком в качестве сознательно контролируемых факторов общественной жизнедеятельности. Освободив человека и его труд от капиталистического угнетения, социализм осуществил свою историческую миссию и относительно эмансипации природы. Рациональное освоение природы становится неотъемлемым законом общественного развития.

Розробка проблем діалектичного та історичного матеріалізму на Україні за 60 років Радянської влади

Славний шлях у своєму розвитку пройшла Радянська країна. «Досягнення батьківщини Жовтня за шість десятиріч,— відзначається у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— є переконливим свідченням того, що соціалізм забезпечив небачені в історії темпи прогресу всіх сторін життя суспільства»¹. Одним з найважливіших досягнень СРСР в ідеологічній сфері є те, що «в суспільній свідомості панує науковий матеріалістичний світогляд»², теоретичною основою якого є марксистсько-ленінська філософія. У цьому певна заслуга і працівників філософського фронту Радянської України.

Розвиток філософської думки в нашій республіці є органічною частиною історії філософії СРСР. Основні особливості становлення, поширення в масах і творчої розробки філософії марксизму-ленізму протягом всього періоду існування Радянської влади зумовлювались історичною обстановкою в країні, характером класових відносин, завданнями побудови комуністичного суспільства.

У перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції розробка проблем марксистсько-ленінської філософії відбувалась в умовах гострої боротьби з міжнародною і внутрішньою реакцією, яка використовувала в своїх інтересах всі ідеологічні засоби, в тому числі і філософію.

Об'єднані сили ідеологічної реакції прагнули нав'язати свої світоглядно-методологічні настанови представникам суспільних наук, підірвати їхню віру в правильність вихідних принципів марксистсько-ленінської філософії, обстоювали релігійно-ідеалістичне світорозуміння, заперечуючи все нове, що несла переможна соціалістична революція.

В одному таборі з філософами «традиційних» ідеалістичних шкіл, апологетами самодержавно-поміщицької і буржуазної Росії були ідейні проводирі українських буржуазних націоналістів — М. Грушевський, С. Єфремов та ін., а також, «теоретики» таких розбитих «соціалістичних» партій, як меншовики та есери.

Справа на ідеологічному фронті в цей час ускладнювалась ще й внаслідок тієї обставини, що з'явилися численні підробки під марксизм («Пролеткульт», мінінщина, енчменізм та інші), які фактично були елементами ворожих марксизму-ленізму філософських течій.

Незважаючи на всі труднощі, Комуністична партія вже в перші роки існування Радянської влади давала рішучу відсіч виступам реакціонерів від філософії.

З переходом на рейки мирного будівництва розпочинається переможний шлях діалектичного та історичного матеріалізму в Українській РСР, як і в Країні Рад загалом. Програму розвитку філософської

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 6.

² Там же, с. 8.

думки накреслив В. І. Ленін у статті «Про значення войовничого матеріалізму» (1922).

Філософський фронт в цей час сформувався як складова частина боротьби радянського народу під керівництвом партії за здійснення культурної революції, за створення неодмінних передумов для остаточного подолання ідеологічного опору, що його чинили внутрішні вороги переможній ході соціалізму. Після возз'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну соціалістичну державу марксистська філософська думка в СРСР стала єдиним, органічним цілим. Асоціації філософів та їх представники в кожній із союзних республік обмінювались досвідом теоретичної розробки певних питань філософії, взаємозбагачуючись позитивними здобутками в дослідженні та пропаганді тих чи інших філософських проблем. Конкретними формами цієї творчої взаємодії був обмін друкованими працями та кадрами, підготовка колективних видань, участь в наукових конференціях, нарадах та ін. Велику допомогу у підготовці кваліфікованих кадрів філософів-марксистів на Україні надавали загальносоюзні наукові центри. В 1923 році до м. Харкова прибув значний загін випускників філософського відділення Московського Інституту червоної професури; серед них були Є. Гірчак, С. Гонікман, А. Столяров, В. Юринець, які зробили помітний внесок у справу вивчення проблем марксистсько-ленінської філософії на Україні у 20-х — першій половині 30-х років. У республіці створюється відповідна інституціональна база розвитку та пропаганди діалектико-матеріалістичної філософії. Так, наприклад восени 1921 р. у місті Харкові було засновано нову науково-дослідну установу — Кафедру марксизму і марксознавства, філософсько-соціологічна секція якої стала першою на Україні марксистською філософською установою. 1923 р. на базі кафедри створюється Український інститут марксизму (з 1927 р. — Український інститут марксизму-ленізму (УІМЛ)), в складі якого було філософсько-соціологічне відділення. 1931 р. УІМЛ реорганізували в ВУАМЛІН (Всеукраїнська Асоціація Марксистсько-Ленінських Інститутів), одним із структурних підрозділів якої був Інститут філософії та природознавства. ВУАМЛІН, як і її попередники, мала свої філіали в найбільших містах України, в тому числі у Києві. Крім того, при Всеукраїнській Академії Наук (створена 1918 р.) існувала філософська комісія (пізніше виникли дві комісії — філософська і соціологічна).

Одним із першочергових завдань, що розв'язувалось працівниками філософського фронту протягом 20-х років, була пропаганда творів основоположників марксизму-ленізму. Філософи Радянської України роблять в цей час певний внесок і в творчу розробку актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії.

У зв'язку з теоретичним осмисленням спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна значна увага приділяється критичному аналізу до-марксистської філософії, особливо ідеалістичної діалектики Гегеля та матеріалізму Фейербаха як теоретичних джерел філософії діалектичного та історичного матеріалізму.

На жаль, у літературі, що вийшла на Україні в 20-і — на початку 30-х років, не чітко визначалась та якісна межа, що докорінно відрізняє філософію марксизму від діалектики Гегеля і матеріалізму Фейербаха. Вирішальною мірою це було наслідком недостатньо глибокого проникнення у відмінність соціально-класової природи конкретно-історичних умов виникнення філософських систем німецького ідеалізму кінця XVIII — початку XIX ст. від соціальної природи і умов виникнення філософії пролетаріату, недостатнє врахування своєрідності функціо-

нального призначення діалектичного та історичного матеріалізму як методу адекватного наукового відображення світу і його революційної зміни

Безперечно, сказане стосується не всіх українських дослідників. Уже в 20-і роки з'являються публікації, в яких загалом правильно визначалась якісна відмінність марксистсько-ленінської філософії від попередніх учень³.

Центральне місце в дослідженнях філософів Радянської України наприкінці 20-х — в першій половині 30-х років посідало з'ясування сутності ленінського етапу в розвитку діалектичного та історичного матеріалізму, широке наукове вивчення проблем, поставлених В. І. Леніним у таких працях, як «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Про значення войовничого матеріалізму», «Філософські зошити»⁴. Питання про особливості ленінського етапу в розвитку діалектико-матеріалістичної філософії широко висвітлювались не лише в численних монографіях, статтях, а й на методологічних заняттях у науково-дослідних інститутах ВУАМЛІНу та ВУАНу, в пропагандистській, зокрема лекційній, діяльності філософів України.

Вивчення, пропаганда і творча розробка марксистсько-ленінської філософії спрямовувались партійною організацією республіки, яка керувалась настановами Комуністичної партії Радянського Союзу, що впливали із завдань соціалістичного будівництва та боротьби проти ворожої марксизму-ленінізму ідеології. Видатні партійні і державні діячі України брали безпосередню участь у викритті всіляких спотворень ідейної спадщини В. І. Леніна.

Вивчаючи ідейну спадщину основоположників марксизму-ленінізму, філософи Радянської України велику увагу приділяють розробці проблем матеріалістичної діалектики, обґрунтуванню її фундаментальних положень, що становлять суть ленінського етапу в творчому розвитку марксистсько-ленінської філософії⁵. Відповідно до завдань, поставлених у праці В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», філософи Радянської України багато зусиль доклали також до розробки проблем діалектико-матеріалістичної теорії. Вони висвітлювали різні аспекти таких проблем, як система діалектичного матеріалізму; діалектико-матеріалістичний монізм (співвідношення матерії і свідомості, форми існування матерії); шляхи досягнення істини; роль практики в пізнавальному процесі⁶.

³ Див.: Асмус В. Ф. Диалектический материализм и логика. Очерк развития диалектического метода в новейшей философии от Канта до Ленина. К., 1924.

⁴ Див.: Скрипник М. За ленінську філософію. Харків, 1931; зб.: Войовничий матеріаліст. Харків, 1929 р.; Скрипник М. Ленін як учений.— «Прапор марксизму», 1928, № 3; Семковський С. Ю. Що вніс Ленін в матеріалізм. — «Прапор марксизму», 1927, № 1; Степовий Т. Гегель і Ленін (з приводу «Ленінського збірника», № 9).— «Прапор марксизму», 1929, № 3; Шліхтер О. Г. XV Жовтень та наука. — «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 5—6.

⁵ Войовничий матеріаліст.— Зб. 1. Харків, 1929; За розгорнутий наступ марксистсько-ленінської теорії (Збірка матеріалів першого Всеукраїнського поширеного пленуму ТВД). Харків, 1933; Криза сучасної буржуазної науки та марксизм. Харків, 1929; Філософія і політика. Вип. 1. Харків, 1930; Марксизм і природознавство (до 50-річчя смерті К. Маркса). Харків, 1933; Скрипник М. За ленінську філософію. Харків, 1931; Демчук П. В боротьбі за ленінську філософію. (З приводу ленінського конспекту Гегелевої «Науки логіки»). Харків, 1930; Юриниць В. Філософсько-соціологічні нариси. Харків, 1930 та ін.

⁶ Див.: За марксо-ленінську теорію. Харків, 1931; За ленінську єдність теорії і практики. К., 1931; До п'ятдесятиріччя смерті Карла Маркса. Харків, 1933; та ін.

Позитивна розробка проблем марксистсько-ленінської філософії супроводжувалась в цей час досить ґрунтовним і широким критичним аналізом різних напрямів реакційної буржуазної, особливо фашистської ідеології, викриттям світоглядно-методологічних засад реформізму, ревізіонізму та українського буржуазного націоналізму⁷.

У галузі історичного матеріалізму увага вчених-марксистів Радянської України, як і всього Радянського Союзу, була зосереджена в цей час на з'ясуванні сутності марксистсько-ленінського вчення про суспільство, на доведенні наукової неспроможності ідеалістичного пояснення суспільного життя, боротьбі проти різних вульгаризаторських соціологічних концепцій. Розкриваючи докорінну протилежність матеріалістичного розуміння історії ідеалістичному, філософи наголошували на тому, що марксизм виходить з визнання суспільного буття першоосновою всіх соціальних явищ, а суспільну свідомість розглядає як більш чи менш точне його відображення. Разом з тим вони підкреслювали активну роль суспільної свідомості в людському житті, показували її вплив на розвиток суспільного буття⁸. На початку 20-х років ще мали певне поширення ідеалістичні соціологічні концепції, які заперечували об'єктивні закономірності в розвитку суспільства. Були також спроби ототожнити суспільні закони з законами природи. Тому питанню про закономірний характер суспільного розвитку, про об'єктивність суспільних законів, якісну відмінність законів природи і законів суспільства, характер дії суспільних законів приділялась значна увага в працях українських радянських філософів⁹.

Широко осмислювалось створене К. Марксом вчення про суспільно-економічну формацію, яке мало вирішальне значення для матеріалістичного розуміння суспільного життя, для розкриття його рушійних сил і законів розвитку. Але не всі українські радянські філософи відразу збагнули суть марксистського визначення суспільно-економічної формації. Одні автори зводили її до сукупності виробничих відносин, другі — до єдності продуктивних сил і виробничих відносин¹⁰⁻¹¹, а треті — до виробничих відносин і всієї сукупності надбудов¹². Зведення поняття суспільно-економічної формації до сукупності окремих її структурних елементів не давало можливості глибоко розкрити відмінності між різними ступенями в розвитку людського суспільства. Тому з часом у радянській філософській літературі суспільно-економічна формація стала визначатись як тип суспільства з характерними для нього продуктивними силами, виробничими відносинами і надбудовою, що виникає історично.

Значне місце у тогочасній філософській літературі посідало також з'ясування сутності продуктивних сил і виробничих відносин, їх струк-

⁷ Див.: Демчук П. Розклад сучасної буржуазної філософії. Харків, 1931; Беркович В. Соціальне коріння інтуїтивної філософії. — «Червоний шлях», 1927, № 3; Логвин М. За рішучий поворот на українському філософському фронті. — «Більшовик України», 1931, №№ 11, 12; Степовий Т. Фрейдизм і мистецтво. — «Життя і революція», 1927, № 4; Юринец В. Філософський фронт на Україні. — «Под знаменем марксизма», 1930, № 5; та ін.

⁸ Див.: Семковський С. Ю. Що таке марксизм. Харків, 1923; Степовий Т. Відношення свідомості до буття в матеріалістичному розумінні історії. — У зб.: До п'ятдесятиріччя смерті Карла Маркса. Харків, 1933.

⁹ Див.: Семковський С. Ю. Марксизм как предмет преподавания. Харьков, 1922; Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи. — «Червоний шлях», 1926, № 5—10; 1927, № 1; Блудов Я. Суспільство і природа. Харків, 1931; та ін.

¹⁰⁻¹¹ Бойко В. Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин. Харків, 1930, с. 43—44.

¹² Блудов Я. Суспільство і природа. Харків, 1931, с. 110.

тури і ролі в суспільному житті. Цим питанням теж інколи давалися тлумачення, які не збігалися з марксистським їх розумінням. Так, зняряддя виробництва і загалом засоби виробництва деякі автори залічували до явищ природи, вважаючи основою економічних відносин не продуктивні сили, а техніку, під якою розуміли виробничі навички, способи вибору, виготовлення і застосування засобів виробництва¹³⁻¹⁴.

Інші дослідники під продуктивними силами розуміли моменти праці (доцільна діяльність, знаряддя праці і предмет праці), вводячи поняття матеріальних (тобто речових) продуктивних сил як сукупності засобів виробництва¹⁴. В окремих публікаціях обґрунтовувалась думка про те, що складовими частинами продуктивних сил є людина, природа і суспільна техніка. Хоч прибічники цього погляду включали людину до складу продуктивних сил і навіть посилались на висловлювання В. І. Леніна, що люди — головна продуктивна сила, все ж серед елементів продуктивних сил перше місце віддавали техніці¹⁵.

Автори 20—30-х років виявили досить глибоке розуміння діалектичного зв'язку продуктивних сил і виробничих відносин. У своїх працях вони показували, що конкретний рівень розвитку продуктивних сил зумовлює певний тип виробничих відносин, що виробничі відносини, якщо вони відповідають рівню продуктивних сил, сприяють розвиткові останніх, а якщо — ні, то перешкоджають йому і внаслідок соціальної революції замінюються новими; що рушійні сили розвитку продуктивних сил слід шукати в них самих¹⁶.

У рішеннях ЦК КП(б)У, виступах партійних і державних діячів, у публікаціях учених з соціологічної проблематики провідне місце займали питання про особливості соціалістичної революції, про характер і суть радянської держави і диктатури пролетаріату. Значна увага в зв'язку з цим приділялась питанням про форми і функції диктатури пролетаріату, про етапи розвитку та умови відмирання соціалістичної держави, а також боротьбі проти ревізіоністських спотворень марксистсько-ленінського вчення про державу.

Встановлення Радянської влади, соціалістична індустріалізація країни і перехід до суцільної колективізації сільського господарства викликали корінні зміни в структурі суспільства і характері відносин між класами та соціальними групами. Осмислення цих процесів присвячувались публікації, що вийшли в середині 30-х років на Україні¹⁷. Поряд з правильними узагальненнями в багатьох працях були і помилкові твердження: про можливість побудови безкласового соціалістичного суспільства внаслідок здійснення планів другої п'ятирічки, про специфіку класової боротьби в процесі будівництва соціалізму в нашій країні.

Серед загальнометодологічних проблем, що активно обговорюються в літературі, помітне місце посідає проблема співвідношення соціології як науки та історичного матеріалізму. У працях українських радянських філософів висловлювались такі погляди щодо цього: марк-

¹³⁻¹⁴ Див.: Садынский Д. С. Социальная жизнь людей. Введение в марксистскую социологию. Харків, 1923, с. 61.

¹⁵ Бойко В. Діалектичний матеріалізм. Ч. II, вип. 1. К., 1930, с. 43, 44.

¹⁶ Семковський С. Ю. Конспект лекцій по історичному матеріалізму. К., 1924, с. 39, 48; Бойко В. Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин. Харків, 1930.

¹⁷ Блудов Я. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка. — «Молодий комунар», 1932, № 5—8; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. К., 1934; Шліхтер О. Г. За більшовицьку непримирність в теорії. — Журн. «Більшовик України», 1933, № 5—6.

систська соціологія і історичний матеріалізм (матеріалістичне розуміння історії) тотожні поняття¹⁸, марксистська соціологія — це сукупність усіх знань про людське суспільство, включаючи й історичний матеріалізм і слово «соціологія» не можна вживати для позначення матеріалістичних поглядів на суспільство, оскільки соціологія як така, за своєю природою є ідеалістичною¹⁹⁻²⁰.

Філософи-марксисти зробили чималий внесок у справу дослідження методологічних проблем суспільних наук, з'ясування значення марксистсько-ленінської філософії для перебудови суспільствознавства і його дальшого розвитку на основі матеріалістичного розуміння історії, ролі історичного матеріалізму, як теорії соціального розвитку і методології пізнання суспільних явищ.

Формою руху філософської думки, способом розв'язання назрілих завдань її розвитку, практичним виявленням самокритики філософського фронту були філософські дискусії, які відбувалися наприкінці 20-х — на початку 30-х років. Вони сприяли подоланню механістичного й формалістичного «ухилів» від генеральної лінії розвитку діалектико-матеріалістичної філософії у нашій країні.

Діяльність філософських працівників України, здійснювана протягом 20-х — першої половини 30-х років, прискорювала перемогу над усіма ворожими марксизму філософськими напрямками і течіями, тим самим сприяла перетворенню діалектико-матеріалістичного світогляду в неподільно пануючий в нашій країні. Було завдано серйозного удару по концепціях представників тогочасної реакційної буржуазної філософії, ревізіонізму та українського буржуазного націоналізму. Пропагандистська, популяризаторська й науково-педагогічна діяльність філософів України значною мірою впливала, з одного боку, на формування науково-матеріалістичного, атеїстичного світогляду широких мас трудящих, а з другого — на «методологічну реконструкцію» природничих і суспільних наук на ґрунті діалектико-матеріалістичного світогляду.

З кінця 30-х років зусилля радянських філософів були зосереджені на популяризації ряду головних положень діалектичного та історичного матеріалізму, на розв'язанні поточних завдань ідеологічного життя країни. Незважаючи на негативні наслідки культу особи, а також складні умови воєнного часу, діалектико-матеріалістична філософія і в цей період продовжувала виконувати свої основні функції — світоглядно-методологічну і критичну щодо ідеології, ворожого марксизму-ленінізму.

Тому безпідставними є твердження наших критиків із табору буржуазних ідеологів та ревізіоністів про нібито повний «застій» у філософській думці цього часу.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни філософська діяльність на Україні, як в СРСР загалом, значно активізується. 1945 р. в Київському державному університеті створюється філософський факультет. З 1946 р. поновлюється діяльність Інституту філософії АН УРСР, який став центром творчої розробки важливих питань діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософсько-соціологічної думки, світоглядно-методологічних проблем природознавства. Надалі розвиваються дослідження в галузі естетики, етики, наукового атеїзму, логіки та методології наукового пізнання, конкретних

¹⁸ Див.: Семковський С. Ю. Конспект лекцій по историческому материализму. К., 1924, с. 31; Садынский Д. С. Социальная жизнь людей. Введение в марксистскую социологию. Харьков, 1923, с. 177.

¹⁹⁻²⁰ Ружицын В. Очерки по истории первобытной культуры. Харьков, 1922, с. 21.

соціологічних досліджень, філософських проблем пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму, соціальної психології, наукового комунізму, критики сучасної буржуазної філософії.

Активізації філософського життя істотно сприяли філософська дискусія 1947 р., а також видання журналів «Вопросы философии», «Философские науки». Вже протягом першого післявоєнного десятиріччя на Україні було видруковано кілька монографій та збірників з актуальних питань діалектичного матеріалізму²¹.

У цей час увага українських радянських філософів зосереджується на розробці питань пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, дружби народів, рушійних сил соціалістичного суспільства, марксистсько-ленінського розуміння суті, походження і характеру воєн, на боротьбі проти людиноненависницької фашистської ідеології і концепцій українського буржуазного націоналізму²².

В 40-х роках з'являються публікації, де в популярній формі викладаються основні положення матеріалістичного розуміння історії, розглядаються форми і шляхи переходу різних країн до соціалізму, загальні і специфічні закономірності соціалістичних революцій і соціалістичного будівництва в країнах з різними соціально-економічними і культурними умовами²³.

В 50-х роках було здійснено кілька публікацій, присвячених з'ясуванню характеру законів суспільного розвитку. В них йшлося про об'єктивність законів суспільства, якісну відмінність їх від законів природи, про вплив на них діяльності людей, співвідношення загальних і специфічних суспільних законів²⁴. В публікаціях піддавались критиці ті волюнтаристські і суб'єктивістські тенденції в тлумаченні суспільних законів, що були в окремих працях, виданих тоді в країні.

У другій половині 50-х років з'являється серія праць з окремих проблем матеріалістичної діалектики²⁵, з питань гносеології²⁶. Більшість з них висвітлювала ще мало досліджені проблеми про єдність діалектики, теорії пізнання і логіки в марксистсько-ленінській філософії, діалектику суб'єктивного і об'єктивного, пізнання і практики, систему

²¹ Див.: На допомогу пропагандистові. Збірник статей з діалектичного матеріалізму. К., 1945; Наукові записки Інституту філософії АН УРСР. Т. 1. К., 1951; Т. 2. К., 1954; Збірник філософського ф-ту КДУ, № 1. К., 1954; Сосновський І. О. Про книгу В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». К., 1949.

²² Див.: Про радянський патріотизм. К., 1949; Готт В. Критика і самокритика — діалектична закономірність радянського суспільства. К., 1948; Кравцев І. Радянський патріотизм — рушійна сила соціалістичного суспільства. К., 1950; Ширяев Ю. І. Союз робітничого класу і селянства — класова основа дружби народів СРСР. К., 1959; та ін.

²³ Щербин М. Матеріалістичне розуміння законів суспільного розвитку. К., 1947; Шлепаков М. С. Про форми переходу різних країн до соціалізму. К., 1947.

²⁴ Овандер Н. Э. Об объективном характере законов развития советского социалистического общества.— «Вопросы философии», 1953, № 4; Савенко Я. М. Про об'єктивний характер законів суспільного розвитку. К., 1954; Гончаренко М. Про об'єктивний характер законів соціалізму та їх свідоме використання. К., 1953; його ж. Свідоме використання економічних законів — наукова основа практичної діяльності радянського суспільства. К., 1958.

²⁵ Див.: В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1959; Категорії матеріалістичної діалектики. К., 1958; Мельников В. М. До питання про природу філософських категорій. К., 1959; Нічик В. М. Діалектичний матеріалізм про категорію причинності. К., 1960; Савенко Я. М. Закон єдності і боротьби протилежностей. К., 1959; Гуцол А. Закон переходу кількісних змін у якісні. К., 1959; Злотін А. М. Закон заперечення заперечення. К., 1957; та ін.

²⁶ Див.: Геніальний філософський твір В. І. Леніна. К., 1959; Теоретична зброя комунізму. К., 1959; Бухалов Ю. Ф. К вопросу об определении истины. — Сборник научных работ преподавателей философии г. Харькова. Харьков, 1959; Кубланов Б. Г. Матерія і свідомість. Л., 1958; та ін.

категорій діалектики, методологічне значення принципів, законів і категорій діалектики^{26а}.

Починаючи з другої половини 50-х років здійснюється публікація значної кількості ґрунтовних досліджень з логіко-гносеологічних, методологічних, загальносоціологічних та інших проблем. Зміцнюється і розширюється інституціональна база, проводяться конференції й наради, симпозиуми з питань діалектичного та історичного матеріалізму, з методологічних проблем науки. Більш предметною і дієвою стала критика буржуазної філософії і соціології, ревізіонізму та догматизму.

Велике значення для розвитку філософських досліджень у країні мала Постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), принципіві положення якої щодо філософської науки розвинуті у редакційній статті газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів»²⁷.

Про розквіт філософської думки на Україні, як і в країні загалом, в період розвинутого соціалізму свідчать численні колективні монографії, республіканські міжвідомчі збірники, матеріали всесоюзних та республіканських нарад, конференцій, симпозиумів, а також узагальнюючі праці, підготовлені до ювілеїв основоположників марксизму-ленінізму, зокрема до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, а також до 50-ї та 60-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-річчя утворення СРСР, видання журналу «Філософська думка». Цьому розвитку значною мірою сприяли Постанови та інші директивні документи ЦК КПРС, присвячені цим ювілеям, рішення керівних партійних органів, спрямовані на дальший розвиток досліджень з марксистсько-ленінської філософії та поліпшення її викладання. В працях філософів Радянської України дається ґрунтовний аналіз багатьох важливих світоглядних та методологічних проблем. Вагомий внесок зроблений дослідниками республіки в розробку питань про предмет марксистсько-ленінської філософії, структуру філософського знання²⁸, єдність діалектики, логіки і теорії пізнання у філософії марксизму-ленінізму²⁹. Зокрема, висвітлюються загальні аспекти, пов'язані з сутністю, методологічною і революційно-практичною функціями матеріалістичної діалектики³⁰, місцем філософії в системі науко-

^{26а} Див.: Бухалов Ю. Ф. К вопросу об определении истины.— Сборник научных работ преподавателей философии г. Харькова. Харьков, 1959; Готт В. С., Депенчук Н. П. Симметрия и асимметрия как одна з форм прояву закону єдності і боротьби протилежностей в природі. К., 1960; Дученко М. В. До питання про діалектико-матеріалістичне розуміння проблеми суб'єкта і об'єкта. — Збірник наукових робіт викладачів суспільних наук вузів УРСР, вип. 5. Харків, 1959; Шинкарук В. І. В. І. Ленін про діалектику суб'єктивного і об'єктивного в процесі відображення свідомістю об'єктивної дійсності. — Теоретична зброя комунізму. К., 1959.

²⁷ «Правда», 1975, 19 септєбря.

²⁸ Див.: Копинин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Черноволенко В. Ф. Мироззрение и научное познание. К., 1970; Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. К., 1976; Лутай В. С. Методология построения системы диалектического материализма. К., 1970; Людина і світогляд. К., 1963.

²⁹ Див.: Копинин П. В. Диалектика как логика. К., 1961; Солдатов В. І. Проблема взаємовідношення світогляду і методу в діалектичному матеріалізмі. К., 1966; Шинкарук В. І. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; Шинкарук В. І. Теория познания, логика и диалектика И. Канта. К., 1974; Шинкарук В. І. Единство диалектики, логики и теории познания. Введение в диалектическую логику. К., 1977.

³⁰ Див.: Диалектический материализм — философская основа современной науки. К., 1962; Логика и методология науки. К., 1964; Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання. К., 1973; Солдатов В. І. Методология наукового пізнання. К., 1975.

вого знання³¹, розумінням проблеми розвитку в діалектичному матеріалізмі³².

На багатому фактичному матеріалі розглядаються питання про внутрішню логіку розвитку марксистсько-ленінської філософії, висвітлюється значення ленінської філософської спадщини для різних сфер життя соціалістичного суспільства, світового революційного процесу взагалі, для боротьби проти ідеологічних засад антикомунізму. Досліджується історія і характерні особливості боротьби за чистоту марксистсько-ленінських філософських ідей, проти їх вульгаризації, перекручення буржуазними та ревізіоністськими «критиками».

Велику увагу філософи республіки приділяють розробці проблем гносеології і логіки наукового пізнання, діалектиці пізнавального процесу, його рівнів, дослідженню форм і методів мислення, ролі практики в процесі пізнання та ін.³³. У низці праць показано взаємозв'язок різних компонентів марксистської філософії, опосередкування філософських принципів, законів та категорій відповідними поняттями інших наук, розкривається специфіка філософського знання порівняно зі спеціально-науковим, конкретні механізми взаємозв'язку філософії з різними галузями наукового знання.

Філософи України досліджують вплив ленінської теоретичної спадщини на розвиток філософської думки на Україні в післяжовтневий період. Зокрема, широко висвітлюються ленінські методологічні принципи філософського аналізу явищ дійсності, піддаються предметній критиці всілякі ідеалістичні та метафізичні концепції. Ґрунтовно розглядаються проблеми досвідного походження, соціально-історичної сутності і пізнавальної функції логічних форм та законів мислення. Предмет і завдання діалектичної логіки, її збіг з діалектикою і гносеологією марксизму, співвідношення з логікою формальною, в тому числі математичною, загальна природа логічних абстракцій, закономірності відображувального процесу, шляхи осягнення істини, критерії імовірності здобутих знань — ось те коло питань, на яких зосередили свою увагу філософи України, досягнувши в їх дослідженні безперечних результатів, позитивно оцінених вітчизняною і міжнародною філософською громадськістю³⁴.

Представники різних філософських дисциплін широко використовують діалектичний та історичний матеріалізм як світоглядну і методологічну основу своїх досліджень. Так, у працях з естетики докладно аналізуються марксистське розуміння загальної природи, соціальної та

³¹ Колпін П. В. Логические основы науки. К., 1968; Марксизм-ленинизм — теоретическая основа научного мировоззрения. Днепропетровск, 1971.

³² Босенко В. А. Диалектика как теория развития. К., Злотіна М. Л. Ф. Енгельс і діалектико-матеріалістична концепція розвитку. — «Філософська думка», 1970, № 5.

³³ Крім зазначених праць Колпіна, Шинкарука, Булатова та ін., див. також: Колпін П. В. Идея как форма мышления. К., 1963; Колпін П. В. Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Крымський С. Б. Генезис форм і законів мислення. К., 1962; Крымський С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., 1974; Попович М. В. О философском анализе языка науки. К., 1966; Иванов В. П. Человеческая деятельность, познание, искусство. К., 1977; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977; Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики. К., 1977; Йолон П. Ф. Системність наукових знань і дійсність. К., 1967; Косолапов В. В. Гносеологічна природа наукового факту. К., 1964; Артюх А. Т. Категориальный синтез теории. К., 1967; Жданов Д. А. Возникновение абстрактного мышления. Харьков, 1969.

³⁴ Див.: Колпін П. В. Диалектика как логика. К., 1961; Логика научного исследования. М., 1965; Логіка і гуманітарні науки. К., 1971; Ледников Е. Е. Критический анализ номиналистических и платонистических тенденций в современной логике. К., 1973; Крымський С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., 1974; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975 та ін.

пізнавальної функції мистецтва, досліджуються об'єктивні передумови і рушійні сили закономірного процесу втілення ленінських естетичних принципів у літературі та мистецтві, утвердження принципів комуністичної партійності у мистецтві соціалістичного реалізму. На прикладі фізико-математичних, біологічних та деяких інших наук показується плідність й неминуще значення методологічних принципів марксистсько-ленінської філософії, ленінської ідеї союзу філософії і конкретно-наукового знання. Важливі світоглядно-методологічні проблеми порушують у твоїх працях атеїсти.

Значно розширюються дослідження й в галузі соціологічної проблематики. У низці праць висвітлюються корінні питання діалектико-матеріалістичного розуміння історії, його світоглядно-ідеологічна та методологічна функції; розкривається внесок, зроблений В. І. Леніним у розвиток марксистської соціології, значення його ідейної спадщини і практичної діяльності для боротьби проти сучасного опортунізму і ревізюнізму³⁵.

Здійснюється значна науково-дослідницька робота у справі вивчення соціально-класової структури радянського суспільства, розкритті тих змін, що відбулись у робітничому класі, колгоспному селянстві та інтелігенції за умов зрілого соціалізму, в зв'язку з впровадженням в усіх галузях господарського і культурного будівництва нових досягнень науки і техніки, під впливом зближення класів і соціальних груп, становлення соціальної однорідності суспільства³⁶.

У республіці видано чимало праць, в яких знайшли дальшу розробку марксистсько-ленінська теорія націй і національних відносин, закономірності зближення соціалістичних націй, діалектика інтернаціонального та національного в житті народів, проблеми пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, а також дана критика буржуазно-націоналістичних концепцій³⁷.

Соціологи республіки розробляли також проблеми формування базису соціалістичного суспільства, посилення ролі соціалістичної надбудови та її окремих елементів у створенні матеріальних і духовних передумов комунізму, досліджували діалектику базису та надбудови³⁸.

У працях, присвячених проблемі людини, розглядаються методологічні принципи соціологічного дослідження духовного прогресу особи, економічні і культурно-ідеологічні передумови виховання нової людини, закономірності її формування, роль виробничих колективів у регулюванні відносин між людьми та їх духовному прогресі, соціально-психологіч-

³⁵ Головаха І. П. Історичний матеріалізм — наука про закони суспільного розвитку. К., 1959; Головаха І., Злотіна М. Розвиток В. І. Леніним історичного матеріалізму. К., 1960; В. І. Ленін і деякі проблеми соціології. К., 1969; Головаха І., Стогній І. Про матеріалістичне розуміння історії. К., 1975.

³⁶ Самборський Е. К. Основні закономірності піднесення села до рівня міста. К., 1963; Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса. К., 1965; Корінні соціальні зміни (Україна в період розгорнутого будівництва комунізму). Кн. 4. К., 1967; Ширяев Ю. І. Становлення соціальної однорідності радянського суспільства. К., 1973; Масловський М. А. Інтереси колгоспного селянства. К., 1976.

³⁷ Кравцев І. Е. Пролетарський інтернаціоналізм, отечество, патріотизм. К., 1965; Торжество ленінської національної політики на Україні. К., 1967; Соціалістична революція і національні відносини. К., 1968; Стронительство коммунизма и проблемы сближения наций. К., 1969; Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974; Великий радянський народ. К., 1976; Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві. К., 1976; та ін.

³⁸ Василенко В. Л. Роль радянської держави в створенні соціалістичного способу виробництва. К., 1957; Комунізм — наша велика мета. К., 1962; Проблеми формування базису комуністичного суспільства. К., 1965; Посилення ролі соціалістичної надбудови при переході до комунізму. К., 1969.

ні характеристики виробничого колективу та його професійної структури, критикуються концепції сучасної буржуазної філософії про сутність людини і характер духовного розвитку особи в сучасну епоху³⁹.

В окремих працях аналізуються ленінські ідеї про якісні зміни в суспільному житті, розкривається їх значення для боротьби проти буржуазних, реформістських і ревізіоністських концепцій⁴⁰.

Певний внесок філософи Радянської України зробили у вивчення філософсько-соціологічних питань наукового управління суспільними процесами, планування, соціального передбачення і прогнозування. В опублікованих працях висвітлюються марксистсько-ленінські принципи наукового управління розвитком соціалістичного суспільства в цілому, а також різними сферами соціального життя (окремі аспекти управління наукою й виробництвом, ідеологічними процесами тощо), розкривається діалектика взаємозв'язку творчості і управління суспільством, планування соціального розвитку виробничих колективів у СРСР, прогнозування розвитку особи та ін.

У зв'язку з дослідженням цих проблем здійснено розробку низки категорій: «управління», «керівництво», «соціальний пошук», «передбачення», «прогнозування», «соціальне завдання»⁴¹.

Методологічні основи та соціальні функції прогнозування і його особливості в різних сферах суспільного життя дістали досить глибоке висвітлення на республіканській науково-теоретичній конференції «Проблеми наукового передбачення у світлі рішень XXV з'їзду КПРС», що відбулась 31 травня — 1 червня 1977 р. у м. Києві.

Значний інтерес виявляють радянські вчені, в тому числі й філософи, до питань науково-технічної революції, до вивчення її впливу на різні сфери суспільного життя, особливостей розвитку науки і техніки в сучасних умовах і застосування їх досягнень у виробництві. Ще з середини 60-х років в країні, а також і в нашій республіці, дістали широкого розмаху наукові дослідження філософсько-соціологічних проблем науково-технічної революції.

У перших публікаціях українських філософів розглядалися питання про місце техніки в продуктивних силах суспільства, про соціальні функції, провідні тенденції і напрями технічного прогресу в умовах соціалізму, аналізувався характер функціонування системи «людина — техніка»⁴². У працях, виданих за останнє десятиріччя, коло розглядуваних питань значно розширилось і охоплює більшість аспектів сучасної науково-технічної революції⁴³.

Питання формування нової людини в умовах сучасної науково-технічної революції були широко обговорені на засіданні Круглого столу,

³⁹ Сохань Л. В., Сільченко З. О. Технічний прогрес і робітник. К., 1962; Сохань Л. В. Духовний прогрес личности и коммунизм. К., 1966; Соціалістичний колектив і особа. К., 1968; Курганський В. О. Критика сучасних буржуазних концепцій сутності людини. К., 1971; Соціальні проблеми виробничого колективу. К., 1972.

⁴⁰ Буслинский В. А. Ленин о диалектике качественных изменений в общественном развитии. К., 1970.

⁴¹ Рудич Ф. М. О сочетании государственных и общественных начал в управлении производством. К., 1968; Черненко Л. Д., Косолапов В. В. Элементы организации и управления научными исследованиями. К., 1969; Социальное управление, планирование, прогнозирование. К., 1970; Куценко В. Про наукове управління творчим процесом. К., 1971; Куценко В. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972; Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. К., 1972.

⁴² Соціологічні проблеми сучасного технічного прогресу. К., 1968.

⁴³ Дячкова Н. М. Науково-технічна революція і гуманізм. Львів, 1972; Войтко В. І. Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції. К., 1976; Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді. Львів, 1976; та ін.

організованого журналом «Вопросы философии», Інститутом філософії АН УРСР і журналом «Філософська думка» (8—9 квітня 1975 р., м. Київ)⁴⁴.

Всебічне і глибоке висвітлення проблеми сучасної науково-технічної революції знайшли у колективних монографіях «Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції», «Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив (социально-психологический аспект)» і «Сучасна науково-технічна революція та мистецтво», опублікованих видавництвом «Наукова думка» в 1975—1976 рр. У цих працях розкривається сутність сучасної науково-технічної революції як перевероту у продуктивних силах суспільства, з'ясовуються особливості її розвитку в умовах соціалізму і капіталізму, вплив її на розвиток соціалістичного способу життя, на соціально-психологічний зміст діяльності особи і колективу соціалістичного суспільства, на суспільне функціонування мистецтва, висвітлюється питання про поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу, показується необґрунтованість концепцій буржуазних ідеологів про роль науково-технічної революції в суспільному житті.

За цикл праць з філософсько-соціологічних проблем сучасної науково-технічної революції авторам провідних розділів і водночас відповідальним редакторам цих монографій — члену-кореспонденту АН УРСР В. І. Шинкаруку, докторам філософських наук Л. В. Сохань і В. І. Мазепі — 1977 р. присуджено премію АН УРСР імені Д. З. Мануїльського.

Останніми роками у працях філософів республіки значна увага приділяється аналізу поняття «спосіб життя», розкриттю закономірностей становлення соціалістичного способу життя, висвітленню його характерних особливостей, впливу на розвиток подій у світі та на формування нової людини, його корінних відмінностей від буржуазного способу життя⁴⁵.

Важливим етапом у дослідженні проблем соціалістичного способу життя була Всесоюзна науково-практична конференція «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», яка проводилась за рішенням ЦК КПРС 18—20 травня 1977 р. у м. Києві. У ній взяли участь партійні, радянські, профспілкові і комсомольські працівники, вчені, діячі літератури й мистецтва, а також інші представники ідеологічного фронту. У привітанні учасникам конференції Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев писав: «Спираючись на лєнінську ідейну спадщину, використовуючи теоретичне багатство нашої партії, всього міжнародного комуністичного і робітничого руху, ваша конференція внесе важливий вклад у наукову і практичну розробку шляхів дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини — активного будівника комунізму»⁴⁶.

У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького «XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини», співповідях і повідомленнях учасників конференції були розкриті соціально-економічні й ідейні джерела, характерні риси соціалістичного способу життя, показано роль КПРС у його ствердженні.

⁴⁴ «Філософська думка», 1975, № 4, с. 100—115.

⁴⁵ Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія.— «Філософська думка», 1975, № 5. Див. також надруковані в цьому журналі в 1974—1977 рр. статті під рубрикою: «Характерні риси соціалістичного способу життя».

⁴⁶ «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

Конференція розробила рекомендації щодо дальшого дослідження теоретичних питань соціалістичного способу життя і його удосконалення.

Стан і завдання дальшого дослідження актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії в країні і, зокрема, в нашій республіці, широко обговорені на присвяченій 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції Всесоюзній науковій конференції «Теоретичні проблеми історії марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР», яка відбулася 27—29 січня 1977 р. у Львові.

Позитивні здобутки суспільних наук в СРСР всебічно охарактеризував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії. Він відзначив, що в нашій країні «чимало зроблено для розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії. У партійних документах узагальнено величезний досвід будівництва нового суспільства, дано аналіз найновіших процесів міжнародного розвитку. Серйозні досягнення є у філософській, економічній, історичній науках, у вивченні соціальних і політичних проблем». Але на нинішньому етапі розвитку радянського суспільства, підкреслив тов. Л. І. Брежнев, «потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою»⁴⁷. Життя ставить і перед філософами нові, складні і відповідальні завдання.

Дальше підвищення якості філософських досліджень, забезпечення їх світоглядно-методологічної, виховної ефективності можуть бути досягнуті лише на шляху органічного зв'язку з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Висока оцінка XXV з'їздом КПРС досягнень філософської науки в нашій країні надихає її працівників на нові звершення, зобов'язує їх зосередити зусилля на розв'язанні актуальних проблем, які породжуються практикою комуністичного будівництва, всім ходом всесвітнього розвитку.

* * *

За годы Советской власти на Украине проведена значительная работа в деле освещения сущности диалектико-материалистического понимания природы и общества, решения на основе обобщения достижений конкретных наук и общественной практики многих проблем диалектического и исторического материализма и претворения марксистско-ленинского философского учения в теоретическую основу мировоззрения всего народа, а также по разоблачению фальсификаций и вульгаризаций его идейными врагами марксизма. Развитие философской мысли в Советской Украине проходило теми же путями, что и в других советских республиках.

⁴⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81.

С. Б. КРИМСЬКИЙ

Філософські категорії і конкретно-наукові програми єдності теорій

XXV з'їзд КПРС підкреслив необхідність забезпечення органічного взаємозв'язку суспільних, природничих і технічних наук. У розв'язанні методологічних проблем цього взаємозв'язку важливе місце посідає дослідження принципів єдності знань, зокрема нормативно-цілових форм такої єдності. Адже в діалектико-матеріалістичному світогляді єдність розглядається не просто у формально-структурному розумінні, а насамперед у програмно-ціловому аспекті, з боку проблемного планування, в основі якого лежить певна категоріальна схема.

Привертає увагу і сам характер розуміння в діалектико-матеріалістичній філософії статусу теорії, що протистоїть сциєнтистській абсолютизації логічно замкнених теоретичних систем як ідеалу побудови знань. З погляду марксистсько-ленінської філософської науки структура теорії — це не остаточна форма логічної організації результатів пізнання, а лише вузловий пункт переходу до вищих рівнів систематизації знань, які характеризуються структурними особливостями певних композицій теорій та світоглядно-концептуальною системою загалом.

Деякі специфічні особливості утворення систем теорій в природничонауковому знанні, а також форми структуралізації на їх основі певних науково-дослідних програм, що втілюють категоріальні схеми охоплення вищого, світоглядного горизонту духовного освоєння дійсності, і будуть розглянуті у цій статті.

Розвиток конкретних наук та їх дальша диференціація висуває проблему єдності наукового знання на перший план філософсько-методологічних досліджень. Якщо на рівні архаїчного, синкретичного погляду на світ ця проблема збігається з самими конкретно-історичними умовами та можливостями існування науки, то диференціація наукового знання викликала потребу не тільки у координації знань в площині різних дисциплін, а й у розробці систематики форм наукового пізнання по вертикалі рівнів його узагальнення.

Історично ієрархія рівнів систематики наукового знання почала оформлюватися, так би мовити, з протилежних боків — з рівня класифікаційно-емпіричних, описових систем та рівня наукової картини світу, а також світогляду як вищого поверху інтеграції наукового знання в контексті його філософсько-ідеологічного синтезу. Проміжні ланки цієї ієрархії заповнювалися мірою теоретизації наукових дисциплін з прогресом наукового пізнання. Вони викликали потребу в особливих засобах методологічної рефлексії, розробка яких і досі лишається актуальним питанням логіки науки. Виникнення логічних систем конкретно-наукових теорій, що експлікуються через дедуктивну форму як замкнені «монади» знання, особливі ідеалізовані «світи» істин, виділило такий рівень систематики знання, який виявився типологічно різнорид-

ним з його емпіричним і філософсько-ідеологічним рівнями. Тому потрібно було розробити не тільки особливі методи емпіричної інтерпретації теорій для пов'язування їх з нижніми поверхами ієрархії наукового знання, а й певні форми міжтеоретичної інтеграції для переходу до синтезу наукових результатів на рівні картини світу та світогляду.

Розширення практичного контексту наукових відкриттів показало, що кожна теорія є своєрідною ідеалізацією відповідного аспекту досліджуваних явищ, яка розв'язує строго спеціальні завдання. А оскільки сучасна практика передбачає досить широкий і до того ж змінний спектр завдань, навіть та сама теорія не завжди може обмежитися власними ідеалізаціями.

Конкретна наукова теорія завжди перебуває в процесі безперервного удосконалення. Це приводить до її трансформації в інші теоретичні системи, або ж до різних формулювань тієї самої базової теорії. Квантова механіка, наприклад, існує як хвильова механіка Шредінгера, матрична механіка Гейзенберга—Йордана—Борна, математичний формалізм Дірака. З'явилася також фейманівська та інші формулювання квантової механіки. Загальна теорія відносності виступає у двох формулюваннях — метричному і тетрадному. Існує також кілька варіантів теорії еволюції в сучасній біології.

Отже, конкретна наукова теорія має полісистемну конструкцію різних своїх формулювань або доповняльних підходів і не може бути визначеною поза своїм теоретичним оточенням. Узагальнення таких обставин функціонування теорії в контексті її науково-теоретичного оточення дозволило відомому радянському математику О. О. Ляпунову сформулювати поняття інтертеорії¹. Це поняття характеризує сферу реалізації єдності теоретичних систем в конкретній галузі науки, а також усвідомлення засобів та завдань розвитку певних теорій, принципів пояснення і опису їх предметних областей.

Інтертеорія відрізняється від метатеорії, оскільки стосується іншого, ніж остання, аспекту аналізу теоретичних систем. Метатеорія зачіпає синхронний теоретичний розгляд об'єктної теорії і розв'язує завдання аналізу її формальної несуперечливості та доказовості. Інтертеорія не обмежена синхронним підходом і окреслює змістові аспекти розвитку та функціонування базової теорії у її відношеннях до інших теоретичних систем, чи до власних системних варіацій та узагальнень. Вона орієнтована на удосконалення та «ремонт» базової теорії, на постійне пристосування її до нових емпіричних і проблемних ситуацій. Якщо метатеорія пов'язана з моносистемним аналізом об'єктної теорії, то інтертеорія є сферою взаємокоординації теорії, внутрішньодисциплінарного синтезу наукового знання.

Інтертеорія не обов'язково організується системно, подібно до дедуктивної форми теорії, але іноді може виступати у функції об'єднувальної теоретичної системи. Так, кібернетика спочатку і виникає як інтертеоретичне узагальнення певної системи знань, пов'язаної з теорією автоматичного регулювання, теорією обчислювальних машин та їх програмування, семіотикою і математичною логікою, зокрема теорією алгоритмів, теорією релейно-контактних схем та загальною теорією зв'язку (передачі та перетворення інформації), теорією складних динамічних систем в її математичному аспекті (теорія випадкових процесів, ергодичний варіант статистичної механіки Гіббса тощо), а також нейродинамічних (теорія зворотної аферентації) та автоматних аспектів.

¹ Див.: Ляпунов А. А. О некоторых особенностях строения современного теоретического знания. — «Вопросы философии», 1966, № 5.

В інтертеоретичну програму формування кібернетики входили й інші розділи математики, автоматики та біоніки. Цей інтертеоретичний статус кібернетики, стимулюючи її оформлення в цілий науковий напрям, і викликав свого часу суперечки про предмет даної науки.

Можливим є особливий, хоч і поширений у сучасній науці, випадок, коли інтертеорія визначається у межах інтерпретаційного поля деякої абстрактної теоретичної структури чи схеми, що притаманна деякій сукупності теорій, кожна з яких є окремою конкретизацією цієї загальної схеми та компонентою системи її інтерпретації. Найбільш експліцитний такий варіант, коли група змістових теорій має загальну дедуктивну модель.

Сама інтертеорія в цьому разі характеризується усвідомленням ізоморфних інтерпретацій дедуктивної схеми, тобто ідеями, які керують вибором певних теорій як інтерпретацій цієї схеми, змістовими основами переходу від абстрактної структури до її специфікацій на предметному полі конкретних теоретичних систем. Така інтертеоретична система, що розкриває ідейний контекст ізоморфних відношень теорій, характерна для інтерпретаційного поля булевої алгебри, до якого належать і релятивно-множинні уявлення, і арифметичні залежності, і теорія релейно-контактних схем, і класична двозначна логіка.

Можливим є і такий варіант інтертеоретичного уявлення загальної концептуальної схеми конкретних теоретичних областей, який задається перманентним зв'язком теорій. Тут йдеться про такий лінійний ряд взаємовідношень теоретичних систем, в якому кожна попередня теоретична система входить, як граничний випадок, у наступну, а весь ряд цих входжень замикається на теорії n -порядку, що репрезентує загальну структуру перманентного ряду. Таке завдання інтертеорії на перманентному ряді теорій характерне для трансформації числових систем під час переходу від арифметики натуральних чисел до арифметики комплексних чисел, або під час переходів від тривимірної евклідової геометрії до систем багатомірної геометрії. Тут також інтертеорія характеризується не тільки абстрактною схемою перманентного зв'язку, а й ідеями, що керують побудовою нових теоретичних систем відповідно до усвідомлення певного змісту, який безперервно зберігається у варіаціях знання під час переходу від однієї теорії до іншої.

Відтак, інтертеорія може виступати і як ідейний зміст загальної частини теорій, що перехрещуються, і у аспекті усвідомлення абстрактних концептуальних структур у полі їх інтерпретації на предметних теоретичних системах, чи в перманентних рядах трансформації цих систем. Можливим є також різновид інтертеорії, пов'язаний з усвідомленням змісту загальної концептуальної схеми, яка виявляється через перехрещення аплікацій, практичних застосувань деякої базової теорії у нових галузях, та з розкриттям полісистемного комплексу конкретизацій цієї базової теорії. Таку інтертеорію утворює, скажімо, та ідейно-евристична система взаємовідношень квантової механіки з квантовою хімією, фізикою твердого тіла, квантовою оптикою, деякими розділами молекулярної біології та астрофізики, основу якої становить усвідомлення деякої загальної концептуальної схеми квантовомеханічних уявлень у їх конкретному застосуванні. Аналогічна інтертеоретична система оформилася і на основі загальної частини аплікацій ньютонівської динаміки у класичній фізиці.

Тут особливо виразно виступає орієнтуюча, евристично-проблемна роль інтертеорії у пошуку і плануванні пошуку нового знання та його застосуванні. Вже аналіз перманентного ряду теорій показує, що розвиток наукового знання, який здійснюється через послідовне розгор-

тання різних конкретних теорій, відбувається не в довільному напрямі, а допускає проблемну оптимізацію, регулюється інтертеоретичним усвідомленням деякої загальної концептуальної схеми. Такі випадки реалізації інтертеорії через загальні концептуальні схеми, що регулюють міжтеоретичні зв'язки, розкривають її евристичні та проєктивні функції.

Інтертеорія здатна, отже, до проблемної оптимізації розвитку теоретичних систем знання. У тих випадках, коли інтертеорія втілює усвідомлення загальних концептуальних схем, вона, спираючись на константний зміст, що зберігається в різних варіаціях теорій та їх якісних трансформаціях, орієнтує і планує науковий пошук у певних галузях. Інакше кажучи, у згаданих випадках інтертеорія виступає як певна науково-дослідницька програма. Власне такою інтертеоретичною системою і були ідейні орієнтації ньютонівської динаміки в класичній фізиці, теоретичні канони електродинаміки Фарадея — Герца, атомізм, квантовомеханічні та релятивістські принципи пояснення і опису фізичної реальності.

Науково-дослідницькі програми в тій чи іншій науці завжди мають інтертеоретичний характер, бо навіть тоді, коли визначаються однією концепцією — обов'язково репрезентують різні варіанти її дальшого удосконалення на шляхах створення нових моделей та висування допояльних гіпотез. Загалом же науково-дослідницька програма — це насамперед конкретні методологічні настанови розвитку знання у певній ієрархії наукових теорій відповідної галузі. Вона охоплює як евристичні засоби трансформації та синтезу різних теорій даної галузі, так і способи пояснення та введення метричних характеристик (тобто вимірів) об'єктів і їх предметних областей.

Інтертеоретична програма дослідження, будучи узагальненням ситуації розвитку знання через ряди конкретних теорій, характеризується евристичними можливостями певних категоріальних структур, які виявляє трансформація теоретичних систем. Категорії тут виступають як засоби проблемної орієнтації знання, що розвивається у відповідній прогресії теоретичних систем.

Історично евристичні можливості науково-дослідницьких програм в усвідомленій формі були вперше використані в математиці, коли Ф. Клейном була сформульована Ерлангенська програма побудови геометрії. Ідейний задум цієї побудови відповідав як логічним особливостям структури науково-дослідницької програми, так і категоріальній визначеності її проблематики. По-перше, Ерлангенська програма будувалась як узагальнення та систематизація різних геометричних теорій за інваріантами певних груп перетворень простору та властивостей фігур, тобто виступала засобом інтертеоретичного поєднання всіх систем геометрії. По-друге, ця програма науково розкрила евристичні можливості категорій тотожності та відмінності (а в ширшому плані — категорій сутності та явища).

На її основі були виявлені теоретико-групові властивості відношення рівності, яке є критерієм отождоження та розрізнення ситуацій в науковому пізнанні. А ця процедура фіксує як кількісні характеристики об'єктів, процес їх виміру (зокрема, порівняння з еталоном), так і процес узагальнення та абстрагування, тобто стосується форм розвитку усякого знання.

Найзначнішими в історичній перспективі розвитку природознавства були проблемно-цільові орієнтири ньютонівської динаміки, що репрезентувалась теорією тяжіння, небесною механікою та математичними моделями механічної взаємодії, які були побудовані Ейлером, Лаг-

ранжем, Гамільтоном та іншими вченими. Відомо, що програмною настановою дальшого прогресу фізики Ньютон вважав перехід від розв'язання питання про поведінку тіл, їх координати, швидкості та прискорення, коли задані сили, що діють на них, до аналізу діючих сил у ситуації заданих положень тіл. За такого підходу проблемними орієнтирами Ньютонової програми фізичних досліджень виявлялись кількісні характеристики матерії, які пов'язувалися з поняттям маси, її дискретних формоутворень у вигляді рухомих тіл та їхнього просторового розміщення.

Це не означає, що лишалися поза увагою такі фундаментальні поняття фізики, як «час» та «сила». Вони були необхідні для механіки. Але головними для фіксації предметного буття світу вважалися матеріальні маси, дискретна речовина та її просторова локалізація, без яких неможливе сприйняття реальності і саме поняття «тіло». Адже в Ньютоновій динаміці сили були непротяжні та безтілесні, а час не визначав взаємодії (звідси і уявлення про можливість миттєвої передачі сили, тобто постулат дальності).

Фізика Ньютона, ідеалом якої вважалась теорія гравітації, пов'язувала взаємодію тіл з їх масами та відстанню (просторовим розміщенням). Докладний аналіз мови цієї фізики, зроблений А. Т. Артюхом², показав, що проблеми її розвитку усвідомлювалися Ньютоном та його прихильниками в термінах категоріальної структури: «матерія — форма — простір». У конкретно фізичному вираженні ця структура реалізувалась через поняття «маса», «тіло», «просторове положення».

Дещо інша категоріальна структура визначала проблемно-цільову орієнтацію програми Максвелла. Електродинаміка (починаючи від Фарадея і Максвелла до Герца та Лоренца) актуалізувала, як відомо, фізику континууму та ввела, як центральну проблему, фізичний опис стану взаємодії, що безперервно змінюється (від точки до точки і від моменту до моменту), тобто поняття поля. Висунувши на перший план аналіз взаємодії, максвеллівська програма предметно інтерпретувала її як фізичне буття, що визначається напругою реального силового поля. При цьому в опис сил взаємодії, окрім кількісних характеристик матерії (матеріальних точок) та відстані (як того потребував Ньютоновий канон), була введена також характеристика руху тіл (зарядів). В результаті, розвиток фізики почав орієнтуватися в напрямі усвідомлення категоріальної структури: «матерія — рух — взаємодія», в якій матерія пов'язувалась з зарядами, рух — зі зміною напруги поля, а взаємодія — зі станами поля.

З усвідомленням певних категоріальних структур було пов'язане і формування релятивістської програми фізичних досліджень. Цей зв'язок визначався тією проблематикою теорії відносності, розв'язання якої дозволило надати реального фізичного смислу просторово-часовому континууму та його метриці, що виявилась залежною від розподілу матеріальних тіл. В результаті, на перший план методологічної рефлексії під час формування релятивістської програми фізики і висунулись категоріальні визначення простору, часу та матерії.

В цьому аспекті теорія відносності продовжувала перспективу вивчення фізичних наслідків геометричної структури розподілу тіл, що рухаються, яка була визначена ньютонівською програмою розвитку динаміки. Ось чому Л. де Бройль і мав досить вагомій підстави для твер-

² Див.: Артюх А. Т. Категориальный синтез теорий. К., 1967.

дження, що релятивістська механіка виявилася «вінцем саме класичної фізики»³. Інакше кажучи, аналізуючи проблемні орієнтири релятивістської механіки, ми стикаємося з типовими логіко-гносеологічними ознаками науково-дослідницької програми не тільки стосовно усвідомлення певних категоріальних структур, а й з погляду підсумовування наслідків цілої ієрархії теорій, починаючи від принципу відносності Галілея і кінчаючи перетвореннями Лоренца.

Справді, ідея відносності формулюється в науці вже в концепціях Галілея і Декарта, з ім'ям яких пов'язане застосування в науці принципу інерції та принципу збереження імпульсу. Завдяки цим принципам і була доведена однорідність простору, тобто збереження форми тіл і законів їх взаємодії у процесі координатних перетворень, відсутність такої системи відліку, яка змінювала б закони природи чи стан тіл під час переходу до неї від інших координатних систем. Далі, з розвитком кінетичної теорії матерії був сформульований закон збереження енергії, який показав інваріантність фізичних процесів щодо зміщення у часі, неможливість виділення абсолютного початку у відліку часу, щодо якого відбувалися б фізичні зміни без відповідних витрат енергії на основі лише часового ходу подій. Тим самим була доведена однорідність часу.

Логічним завершенням цих теоретичних постулатів однорідності простору та однорідності часу і була релятивістська програма розвитку фізики. На основі теорії відносності, яка оперує єдиним чотиривимірним вектором енергії-імпульсу, тобто вводить єдиний закон збереження енергії і імпульсу, релятивістська програма фізики формулює узагальнену однорідність просторово-часового континууму.

Отже, з погляду фундаментальних перспектив розвитку фізики, релятивістська програма не пориває з ідейним фондом класики, а так узагальнює поняття відносності, що характеристика простору та часу в категоріальних предикатах абсолютності, вічності та безконечності істотно змінюється. У релятивістській фізиці поняття абсолютного простору та єдиного для усього Всесвіту з притаманною йому безліччю різних рухомих систем відліку, плину часу втратило смисл. Поняття безконечності, вічності та абсолютності стало потребувати урахування відносних аспектів їх застосування.

Більш радикальний перегляд класичного ідейного фонду наукової картини світу передбачався квантовомеханічною концепцією. Проте з погляду змін категоріальної структури наукового мислення її результати не становлять чогось цілком виняткового, порівняно з концептуальним апаратом релятивістської механіки. Якщо релятивістська програма узагальнила поняття відносності щодо простору і часу та предикатів їх абсолютності, вічності та безконечності, то квантовомеханічна перспектива перебудови наукової картини світу виходила з узагальнення поняття імовірності стосовно типів каузальних зв'язків та меж визначеності (і відповідно, невизначеності) фізичних станів у категоріях необхідності, можливості та випадковості.

Поняття імовірності та міри невизначеності фізичних станів і водночас засобів перетворення її у визначеність були добре відомі класичній науці, навіть мали фундаментальне значення у термодинаміці та молекулярній фізиці. Але невизначеність стосувалася лише макроскопічного вияву елементарних процесів і для неї завжди були відомі закони розподілу імовірностей, тобто можливість перекладу у «стохастичну визначеність» масової поведінки статистичного ансамблю. У та-

³ Бройль Л. де. Революция в физике. М., 1963, с. 84.

ких системах посередні значення тих чи інших параметрів мають вже необхідний характер, що дозволяє, за аналогією з динамічними закономірностями Ньютонової механіки, за початковими умовами однозначно визначати, яка частина досить значної кількості елементарних об'єктів буде перебувати у певних фізичних станах у майбутньому. І головне — в класичній статистичній фізиці кожний елементарний об'єкт чи індивідуальний процес, що входив у імовірнісну сукупність макроскопічного ансамблю, підпорядковувався на мікрорівні цілком достовірним, динамічним закономірностям. Цю останню, істотну обставину і реалізувала квантова механіка.

У рамках квантовомеханічної програми фізичних досліджень було доведено, що в аналіз каузальних зв'язків мікрооб'єктів потрібно ввести розподіл імовірностей їх станів. Причому за цими імовірнісними процесами вже не стоять ніякі більш глибокі динамічні закономірності. Тим самим квантовомеханічною теорією, на відміну від класичної статистичної фізики, лапласівський детермінізм виявився обмеженим «знизу»⁴. Тепер було доведено, що навіть наявність повних даних про минуле і теперішнє в аналізі станів фізичних систем дозволяє передбачити їх майбутнє лише статистично. Фізика стала картиною посередніх результатів статистичної ситуації⁵, тобто відбулася відповідна інтеграція поняття імовірності.

Проте ця інтеграція не означає онтологічної переваги імовірного над необхідним. Справа тут в програмно-евристичному прийомі, згідно з яким усі типові ситуації можливості, необхідності і невизначеності здійснення тих чи інших процесів можуть бути описані з єдиного принципу: вони оцінюються через імовірність, що дорівнює одиниці (власне, необхідність), через імовірнісні значення, що лежать між одиницею і нулем (імовірність як така), чи зовсім не можуть бути охарактеризовані певними значеннями імовірності (невизначеність). Інакше кажучи, інтеграція імовірності виступає тут у статусі універсальної міри можливості здійснення процесів, яка розкривається через необхідність, випадковість та невизначеність, а не як введення домінуючого принципу, що може якийсь обмежити детермінізм.

Отже, хоч квантовомеханічна програма і визначає нову категоріальну сітку виявлення принципу детермінізму, проте вона не пориває з традицією причинного пояснення в науці, що потребує (як це спостерігалось в класичній молекулярній фізиці) встановлення порядку через флуктуації, тобто випадкові відхилення. Саме з цього боку квантовомеханічна програма фізичних досліджень лише реалізує перспективні можливості, які були закладені у статистичній механіці Гіббса, найбільш розвинутій теорії випадкових процесів у класичній науці. Тут яскраво виявляється різниця між характеристикою квантової механіки як відповідної теорії і як науково-дослідницької програми.

Теорія специфікується щодо якісних особливостей певної предметної галузі. Ця обставина і реалізується у теоретичній системі квантової механіки методикою доповняльності, константою найменшої величини дії (постійна Планка), концепцією корпускулярно-хвильового дуалізму, принципом стаціонарних дискретних станів, математичним аналізом операторів у гільбертовому просторі тощо. Лише за певних умов вона, згідно з принципом відповідності, за допомогою граничного переходу перетворюється у класичну механіку. Інакше кажучи, квантова механіка, як і всяка інша теоретична система, насамперед автономізується у

⁴ Див.: Кузнецов Б. Г. Эволюция картины мира. М., 1961, с. 331.

⁵ Винер Н. Кибернетика. М., 1958, с. 55.

власній суверенності і лише потім, так би мовити, *post faktum*, у граничному випадку пов'язується з попередньою теорією.

Навпаки, науково-дослідницька програма з самого початку має інтертеоретичний характер, тобто формулюється щодо самого зв'язку теорій, навколо певних «наскрізних» фундаментальних ідей та пов'язується з тією чи іншою концепцією (квантовою чи релятивістською) лише тією мірою, якою вона гранично розвиває перспективні потенції усього досвіду наукового прогресу. Інакше кажучи, якщо теорія зв'язується з попереднім знанням у *ретроспективі*, то науково-дослідницька програма будується у *перспективі* руху від нереалізованих можливостей минулого досвіду до актуалізації цього минулого та реалізації його можливостей у теперішньому і майбутньому.

Ось чому під час характеристики науково-дослідницьких програм ми стикаємось з ідейним фондом науки, з тим знанням, варіаційний розвиток якого окреслює головні лінії прогресу. Щодо цього наукова програма — це бачення можливостей, погляд у потенціальний світ розвитку знання, прозріння майбутніх тенденцій теперішнього та минулого.

Звідси, зрозуміло, не випливає, що революції в науці можна програмувати. Наукові революції спричиняються відкриттям нових фактів, які не вкладаються в існуючі теорії, не узгоджуються з ними. А науково-дослідницькі програми планують варіації розвитку ідейного змісту тієї чи іншої галузі знання, які охоплюються відомими можливостями зміни теорій. Тому науково-дослідницькі програми немов би «асимілюють» революційні відкриття з погляду загальних, генеральних тенденцій розвитку науки, які обов'язково, раніше чи пізніше, підпорядковують собі результати усіх «семантичних землетрусів» у розвитку знань.

Ось чому і квантова, і релятивістська механіка як програми характеризують насамперед ідейний фонд природознавства загалом і лише в особливому випадку, як певні замкнені, автономні теоретичні системи вносять в нього революційні зміни. Так, релятивістська програма фізичних досліджень завершує класичний ідеал просторово-динамічного опису явищ, а квантовомеханічна програма продовжує добудову ідей статистичної механіки, що народилася як кінетично-молекулярна теорія матерії у надрах ньютонівської картини світу. З цього погляду в ХХ ст. інтегрується імовірнісна форма виявлення каузального зв'язку, тобто статистичний аналіз доводиться до мікроявищ.

Отже, науки, як і мистецтво, мають свій «золотий фонд», класичний канон, розвитком та збагаченням якого за усіх необхідних революційних змін в інтелектуальному поступі людства вони виступають.

Річ у тім, що наука, мистецтво, як і усяка форма духовного освоєння світу, спирається на кінцеву множину основних категорій та принципів пізнання та перетворення дійсності, які узагальнюють історію, розум та практику людства. Конечність множини категорій і принципів та числа їх сполучень, а відповідно і концептуальних структур теоретичного освоєння світу, надає людському пізнанню комутативного характеру, тобто спрямовує його на збагачення, конкретизацію та концентрацію свого ідейного фонду. Ось чому В. І. Ленін, творчість якого була праникнута духом революційного новаторства в науці, водночас наголошував, що «наука є коло кіл»⁶. Це означає, що наукове пізнання не поринає у погану безконечність прямолінійного поступу, а замикається навколо центральних світоглядних ідей, утворює концентричні кола розширення елементів абсолютної істини, тобто рухається вперед, збагачуючи свої тили усвідомленням абсолютного у відносному.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 198.

Освоєння елементів абсолютної істини і програмує хід наукового пізнання у таку перспективу, яка актуалізує та оновлює досягнутий досвід на нових рубежах прогресу, подібно до того, як «генетичний код» спадковості організмів, не повертаючи їх еволюцію назад, інформаційно відновлює основи розвитку живого. Отже, якщо в основі розвитку наукової системи містяться об'єктивні, і тому абсолютні в окремих моментах, принципи, то незалежно від суб'єктивних намірів дослідження сам поступ науки перетворює «ретроспективу» усвідомлення цих принципів у перспективу збагачення їх абсолютного змісту як своєрідного ядра відцентровки сил розширення кола пізнання.

З цього погляду розвиток усього природознавства і його лідера — фізики виступає як реалізація, так би мовити, єдиної метапрограми дослідження руху матерії. Як доречно підкреслює відомий природодослідник М. Лауе, біля першоджерел науки фактично перебуває одна ідея — ідея аналізу просторово-часового розподілу матерії⁷. І справді, якщо не обмежувати останню лише речовинними формами її інтерпретації, то весь розвиток, скажімо, фізики — це рух наукового пізнання від аналізу розподілу матеріальних мас до аналізу розподілу станів (тобто вивчення полів чи термодинамічних переходів) та розподілу імовірностей відповідних квантових станів чи локалізацій мікрочастинок.

З другого боку, цій єдності фізичного пізнання відповідає та обставина, що його розвиток характеризується (до рубежів сучасних теорій S-матриці та унітарної симетрії у фізиці елементарних частинок) здійсненням програми вивчення рівнянь руху (матеріальних точок, зарядів чи квантованих полів)⁸ та єдиною математичною формою підпорядкування варіаційним принципам. Інакше кажучи, основний зміст фізичної науки виявляється з математичного погляду таким, що зводиться до завдань варіаційного числення. Саме варіаційні принципи, які дозволяють з усіх варіацій можливих станів фізичної системи виділяти за екстремальними значеннями параметрів такі її характеристики, які піддаються дійсній реалізації, показали, що основні фізичні закономірності мають однакову форму. Адже завдяки варіаційним принципам було встановлено, що типова для фізичних систем властивість екстремальності є вираженням детермінізму та принципів збереження⁹. Це і засвідчує причетність варіаційних завдань до основних категоріальних структур предмета фізичних досліджень, що пов'язані з аналізом матерії, форм її руху та причинності. Ось чому екстремальні принципи виявилися загальними для закономірностей механічних, електромагнітних, квантовомеханічних та інших різновидів руху.

Як це не дивно, але найбільші труднощі в евристичному використанні однакової форми вираження фізичних законів історично виникли під час переходу до аналізу термодинамічних станів. Адже при цьому об'єктом вивчення стали незворотні процеси, спрямовані від нижчого до вищого стану, щодо яких принципи та рівняння класичної фізики потребували перебудови, бо вони були засновані на ідеї зворотності механічного руху. Вихід було знайдено на основі статистичного трактування явищ у великих фізичних системах, як спрямованих до максимальної імовірності здійснення певних процесів, тобто знову ж таки за допомогою загальних для фізики екстремальних принципів, але в

⁷ Див.: Лауе М. Статьи и речи. М., 1969, с. 223.

⁸ Кузнецов В. И. Философский анализ оснований физики элементарных частиц. К., 1977.

⁹ Див.: Разумовский О. С. Современный детерминизм и экстремальные принципы в физике. М., 1975.

новій концептуальній структурі співвідношення необхідності та випадковості, руху та розвитку.

Отже, труднощі становлення ідей статистичної фізики, ще навіть до появи квантової механіки, полягали у переході до нової категоріальної схеми пояснення та розуміння дійсності. Зламною з теоретичного боку і була трансформація картини світу, що формулювалась у поняттях тіла, речовини, рухомої в просторі й часі чуттєвої матерії, в лінійній послідовності причинно-наслідкових зв'язків, тобто за критерієм необхідності як такої, у статистичну картину вивчення фізичних станів, центральним поняттям якої стала імовірність як міра можливості. Фізика мікроявищ доповнила цю схему, власне, природничонауковим доведенням методологічної еквівалентності необхідності та випадковості, але в єдиному для усього фізичного пізнання руслі вивчення властивостей екстремальності як форми причинності та принципів збереження.

У цьому єдиному руслі і було збагачене поняття детермінізму в його відповідності не тільки лінійно-причинним, а й складним нелінійним відношенням, які дозволяють виразити різноманітні форми взаємодії причини та наслідків, включаючи відношення зворотного зв'язку та його розгортання у просторі та часі. Узагальнення відношення зворотного зв'язку в складних системах причинних ланцюгів підвело конкретнонаукове пізнання до експлікації категорії доцільності, що дозволило деяким дослідникам вводити навіть поняття інформаційної причинності¹⁰. Адже поняття екстремуму фізичного процесу, якщо під ним розуміти показник можливості, яка піддається дійсній реалізації з певної множини варіацій можливостей, збігається з поняттям оптимуму якнайліпшого стану в доцільних системах, здатних до управління.

Тут знову категоріальні, і, відповідно, семантичні, зміни у змісті фізичного пізнання відбуваються в єдиній для усієї фізичної науки формі варіаційного відбору дійсних чи оптимальних можливостей за певними екстремальними показниками. Власне, це вже не тільки форма, що інтегрує природничонаукове пізнання, а й загальна схема, притаманна програмам соціального пізнання, розв'язанню питань соціального управління економікою, суспільно-господарським розвитком в умовах соціалізму. В наш час «застосування екстремальних методів у плануванні народного господарства загалом, в дослідженні корінних проблем соціалістичної економіки визначається природою соціалістичного суспільства»¹¹.

Отже, розвиток фізичної науки, пов'язаний з реалізацією «метапрограми» вивчення закономірностей просторово-часового розподілу матерії (чи її станів, а також імовірностей відповідних станів) виявляє єдину категоріальну схему цього програмного здійснення ідейних запитів пізнання природи — перехід від категорій «матерія», «простір», «час», «рух», до категорій «причинність», «необхідність», «можливість», «випадковість» і, далі, до вивчення взаємодії, доцільності, самоорганізації та управління. Це і дозволяє ставити питання про формування нової, фізико-кібернетичної орієнтації природничонаукової картини світу.

Інакше кажучи, розвиток природничонаукового пізнання виводить на спільну з соціальними науками проблематику вивчення складних, оптимально чи доцільно організованих систем (в соціальному аспекті —

¹⁰ Див.: Украинцев Б. С. Информационная причинность. — В кн.: Методологические проблемы кибернетики. Т. 1. М., 1970.

¹¹ Див.: Канторович Л. В., Марков В. Л. Оптимальные модели перспективного планирования. — В кн.: Применение математики в экономических исследованиях. Т. 3. М., 1965, с. 8.

управління). Це проблемне єднання природничих і суспільних наук забезпечується, з одного боку, — єдиною категоріальною структурою духовного освоєння дійсності, а з другого — ідейно-програмними тенденціями розвитку наукового знання. Причому програмність виступає тут не як суб'єктивний намір дослідників, а як об'єктивна тенденція ідейної спадкоємності в прогресі науки, коли розвиток нових теорій інформаційно визначається тими основними категоріями пізнання, в яких відображається, за словами В. І. Леніна, «сіть явищ природи»¹².

Така ідейна спадкоємність та орієнтованість у розвитку фізичних теорій програмна і в тому розумінні, що задається у математичній формі задач варіаційного числення, тобто у формі, що спільна для проблем оптимального управління доцільними системами. З цього боку програмність природничонаукового знання є базовою щодо наукових стратегій планування науки, а не альтернативною їм. Ось чому управління науковою творчістю є об'єктивною необхідністю розвитку науки, в тому числі і природознавства, об'єктивні запити якого визначають ідейно-програмне усвідомлення прогресу конкретних теорій.

Відтак, єдність знання — це насамперед єдність його соціальних і природничонаукових аспектів. Ця єдність фіксується не тільки логічними структурами знання, а й програмами його розвитку, що визначаються єдиною категоріальною основою духовного і практичного опанування світом.

* * *

Развитие естественнонаучного знания в современных условиях выводит на общую с социальными науками проблематику изучения сложных оптимально организованных систем (в социальном аспекте — управления). Это проблемное единение естественных и общественных наук обеспечивается, с одной стороны, единой категорической структурой духовного освоения действительности, а с другой — идейно-программными тенденциями развития научного знания. Причем программность выступает здесь не как субъективное намерение исследователей, а как объективная тенденция идейной преемственности в процессе развития науки, когда становление новых теорий информационно определяется теми основными категориями, в которых отображается, как подчеркивал В. И. Ленин, «сеть явлений природы».

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 80.

Творча спадщина видатного гуманіста

(До 300-річчя першого видання зібрання творів Б. Спінози)

Минуло 300 років відтоді, як побачило світ перше зібрання творів видатного голландського мислителя XVII ст. Бенедикта Спінози. Великий внесок у розвиток і обґрунтування матеріалізму і діалектики, в історію атеїзму і передової, гуманістичної думки — цим передусім вимірюється значення теоретичної спадщини Спінози в історії світової думки Нового часу. Три століття, що відділяють нас від грудня 1677 року, коли в Амстердамі були надруковані «Opera posthuma» («Посмертні твори») мислителя — достатній час, щоб виявити міру цього внеску в прогресивну культуру людства.

Зібрання, видруковане через десять місяців після смерті філософа, містило чотири праці і 75 листів Спінози та його кореспондентів. Тут уперше опубліковані такі значні філософські твори, як «Етика», «Політичний трактат» і «Трактат про вдосконалення розуму». Це видання не включало двох трактатів, які вийшли за життя мислителя («Початки філософії Декарта» і «Богословсько-політичний трактат»), а також знайденого лише в XIX ст. раннього твору «Короткий трактат про бога, людину та її щастя». Якщо додати до цього ще одинадцять листів Спінози, які були видані в XIX ст., матимемо повний перелік творчого здобутку мислителя.

Триста років від дня виходу творів Спінози продемонстрували зростаючу популярність вчення мислителя, збільшення кола інтерпретаторів його спадщини. Якщо в перші десятиріччя після смерті філософа його лише третирують, за висловом Лессінга, «як мертвого пса», то з кінця XVIII ст. слава Спінози стає дедалі гучнішою. Ним захоплюються англійські і німецькі романтики. Шеллі готує видання перекладу «Богословсько-політичного трактату» з передмовою Байрона. У Німеччині в дискусії про пантеїзм Спінози беруть участь Гете і Гердер. Гегель проголошує філософію Спінози головною ланкою новітньої історії філософії. «Бути спінозистом, — підкреслює він, — це суттєвий початок всякого філософствування»¹. Мойсеєм «сучасних вільнодумців і матеріалістів»² іменує Спінозу Фейербах.

Визначне місце спадщини Спінози в історії філософії, її роль у становленні матеріалізму й діалектики не раз підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс³.

Але мірою зростання популярності мислителя збільшувалась і розбіжність у тлумаченнях сутності його вчення. В історії філософії спінозизм розглядають як раціоналізм і ірраціоналізм, пантеїзм і теїзм, натуралізм і акосмізм, монізм і плюралізм, фаталізм і волюнтаризм. Якщо в XVII—першій половині XVIII ст. Спіноза одностайно визнається «атеїстичним Евклідом», то з кінця XVIII ст. в уяві німецьких романтиків Спіноза — це «богоп'яна людина» (Новаліс), сповнена «релі-

¹ Гегель. Сочинения. Т. 11. М.—Л., 1935, с. 285.

² Фейербах Л. Избр. филос. произведения в 2-х т. Т. 1. М., 1955, с. 155.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 132—135, 137—139, 146; т. 20, с. 329—330; т. 29, с. 441, та ін.

гії і святого духу» (Шлейермахер). Цю тенденцію в ХІХ ст. наслідують Е. Ренан, В. Соловйов. Типова вона і для сучасних буржуазних інтерпретаторів вчення голландського мислителя. Наприклад, одна з доповідей, прочитаних 1973 року у Лейдені на Міжнародному симпозиумі, присвяченому філософії Спінози, називалася «Спіноза: філософ і пророк». На думку її автора, в історії культури Спіноза виступає «не як філософ, а як пророк, можливо, найвеличніший в західній культурі після Ісуса. Подібно до Ісуса він був ланкою в ланцюгу, що простягався від ранніх авторів Ветхого завіту через християнство до релігійних і духовних вождів наших днів»⁴.

Безліч тлумачень, що виключають одне одне, «різноманітність пізнань» вчення видатного мислителя кінець кінцем визначаються соціально зумовленою філософською, ідеологічною позицією його інтерпретаторів. Але цим, мабуть, не можна обмежитись, говорячи про надзвичайну «пластичність» перетворень, що відбувалися з ученням великого філософа. Для цього потрібний певний ґрунт, об'єктивно наявний в самій системі, яка підлягає інтерпретації. Справа в тім, що система Спінози вражає суперечністю між надзвичайною цілісністю побудови і глибокою антиномічністю змісту. Ця суперечність утруднює проникнення до ідейного ядра вчення, яке ще потребує виявлення, визначення й аналізу. Без цього ж система втрачає свою цілісність, розпадається на окремі компоненти, які кожен з буржуазних інтерпретаторів ладен був тлумачити на власний смак і розсуд.

Загальну суперечливість, притаманну системі Спінози, відзначав свого часу К. Маркс. «...У філософів,— писав він,— які надали своїм працям систематичної форми, як, наприклад, у Спінози, дійсна внутрішня будова його системи цілком відмінна від форми, в якій він її свідомо подав»⁵. І справді, теоретична спадщина Спінози містить багато суперечностей: абстрактно-розсудковий «геометричний» стиль викладу і конкретно-діалектичний зміст вчення; теоретичний пафос системи, спрямований до кола натурфілософських, онтологічних проблем, і практично-етична установка її; механіцизм і метафізичність, що проймають систему, і тонкий діалектичний аналіз взаємозв'язку суперечностей; жорсткий детермінізм, який межує з фаталізмом, і обґрунтування принципів свободи людини. Ця глибока антиномічність становить найскладнішу, але й найпривабливішу рису вчення мислителя.

Вона спричиняється, зокрема, історичною обмеженістю спінозівської концепції детермінізму. Ототожнюючи причинність з необхідністю і трактуючи випадковість лише як суб'єктивну категорію, Спіноза ставав на позиції механістичного фаталізму. З цим тісно пов'язане ідеалістичне тлумачення питань суспільного життя.

Щоб збагнути суть філософської системи Спінози, недостатньо обмежитись констатацією наявних суперечностей. Важливо зрозуміти їх в єдності, тобто збагнути ідейне ядро вчення.

Дороговказом на цьому шляху, як учить марксизм-ленінізм, виступає аналіз поглядів мислителя в контексті суспільного життя сучасної йому епохи, з'ясування соціальної позиції, яку займав філософ.

Він жив у ту пору, яку в історії Європи називають «віком геніїв». ХVІІ століття — це час Ф. Бекона і Р. Декарта, І. Кеплера і Г. Галілея, Т. Гоббса і П. Гассенді, У. Гарвея і Р. Бойля, Х. Гюйгенса і Б. Паскаля, Г. Лейбніца, І. Ньютона, Дж. Локка. Розквіт тогочасної науки і культури, зрештою, детермінувався інтенсивним розвитком

⁴ Groen J. J. Spinoza: philosopher and prophet.— In: Spinoza on knowing, being and freedom. Assen, the Netherlands, 1974, p. 78.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 441.

буржуазних відносин, що брали гору над відживаючим феодалізмом. Протягом майже всього XVII століття центром економічного й культурного життя Європи були Нідерланди, які, завоювавши незалежність, перетворюються на зразкову капіталістичну країну XVII століття⁶. І все ж не випадково у фокусі теоретичного інтересу Спінози перебуває питання про свободу. Надто проблематичною виявилась реальна свобода людини в умовах гострої класової боротьби, що точилась в країні. Спрямування цієї боротьби визначалось суперечністю між феодально-аристократичною, монархічною партією оранців та буржуазно-республіканською партією на чолі з талановитим політиком, дипломатом, вченим-математиком Яном де Віттом. Як усі ранньобуржуазні рухи, класова боротьба у Нідерландах набирає в ідеологічній сфері релігійного забарвлення. Представники оранської партії виступають під фанатичними релігійними гаслами єдиновір'я, використовуючи кальвінізм. Той самий кальвінізм, що, за характеристикою Ф. Енгельса, послужив «прапором республіканцям... в Голландії... став справжнім релігійним маскуванням інтересів тодішньої буржуазії»⁷, тепер уже перетворюється на провідника запеклого релігійного фанатизму, на знаряддя боротьби феодальної аристократії проти ідеології віротерпимості, яку обстоювала прогресивна республікансько-буржуазна партія.

Своєрідну роль у цій боротьбі відіграють буржуазні проводирі досить впливової єврейської общини в Амстердамі, в межах якої розпочиналося життя Спінози. Будучи спільниками й партнерами нідерландських буржуа в сфері економіки, вони стоять на принципово відмінній ідеологічній позиції. Керівникам амстердамської общини імпонували монархічні настрої Оранського дому як запорука «порядку» в країні, необхідного для успішного здійснення торговельних і фінансових операцій. Крім того, всіляко підтримуючи іудаїзм як ідеологічний засіб керівництва общиною, її керівники не поступалися в релігійному фанатизмі ні іспанським католикам, ні кальвіністам. Спінозі було 8 років, коли покінчив життя самогубством зацькований в Амстердамській общині за вільнодумство Уріель Д'Акоста.

І, ставши на шлях безкомпромісного служіння істині, Спіноза визначає своє ставлення до сил, що виступають на арені соціальної боротьби, неухильно дотримуючись обраної позиції протягом всього життя.

Істина суперечить догматам іудаїзму — і Спіноза рішуче пориває з «вірою батьків». Загрози, намагання керівників общини схилити його до компромісу, спроби підкупу лишають філософа непохитним. «Я не лицемір і шукаю не грошей, а істину», — відповідає він. Через те кожен крок об'єктивно наближав його до розриву з общиною, що завершився ганебним актом «великого відлучення єретика», зачитаним 1656 року. Цілком логічно переконання Спінози приводять його у табір найрадикальніших верств нідерландської буржуазії. Він близький до кола Яна де Вітта, за пропозицією якого пізніше було написано славнозвісний «Богословсько-політичний трактат». Серед його друзів і учнів переважають представники сект менонітів і колегіантів, пантеїстичний світогляд яких відображав інтереси найбільш радикальних і опозиційно настроєних верств буржуазії. Але й серед них він поводить незалежно. Порвавши з іудаїзмом, Спіноза не пристав до жодної релігійної конфесії (сам по собі цей факт для XVII століття — безпрецедентний).

⁶ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 707.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 300.

І така позиція зрозуміла. Серед сил, що оточували Спінозу у тогочасній соціальній дійсності, він не бачить жодної, з якою міг би до кінця пройти обраний ним шлях свободи. Феодальна аристократія з її середньовічним фанатизмом не може бути спільницею на цьому шляху. З народом він теж не пов'язує своїх сподівань. Співчуваючи трудящим, гнобленим, Спіноза вбачає в них лише темну масу, обтяжену релігійними передсудами, що сліпо йде під прапором кальвінізму за оранжистами. На цьому ґрунті, до речі, зростає історично обмежений інтелектуальний елітаризм мислителя, його апелювання до обраних — до тих, хто досяг вершин розуму. Йому ближчі виразники інтересів нідерландської буржуазії. Він і сам належить до їх світу, їх спосіб життя вважає натуральним. Спіноза співчуває проголошеним ними ідеалам рівності й свободи. Але мислитель вже на світанку буржуазного суспільства бачить, що їх свобода — це, зрештою, свобода наживи, яка перетворює людей на рабів речей. Спінозі противний культ грошей, який спонукає людей «над усяку міру шукати почетеї і багатств»⁸.

У тогочасній соціальній дійсності не було сили, з якою він міг би пов'язати сподівання на втілення ідеалу вільного людського існування, як він його уявляв. Не знайшовши іншого, кращого способу суспільного буття, Спіноза прагне самотнього, незалежного від навколишнього соціального світу існування.

Звичайно, така позиція — не більш як пасивний протест проти обмеженості сучасної йому дійсності. Але в XVII столітті, коли капіталізм тільки народжувався і його захоплено вітали передові діячі тієї епохи, такий протест проти буржуазної дійсності свідчив про те, що мислитель відчув багато суперечностей капіталізму.

Спінозі притаманна органічна єдність вчення і особистого буття. «Все життя, — відзначає В. Ф. Асмус, — він робив те, що вважав за потрібне, і все, що вважав за потрібне, — обов'язково робив»⁹. Ось чому самотність Спінози — це свідомий і вільно обраний шлях, що видається йому єдиним у здобутті жаданої свободи. В ім'я цього він лишається без сім'ї, відмовляється від життєвих благ, рішуче пориває з релігією. Коли 1673 року Спінозі пропонують місце ординарного професора в Гейдельберзі, він відхиляє запрошення, оскільки, як пояснює філософ, це обмежувало б його вільну творчу діяльність. Принц Конде обіцяє Спінозі довічну пенсію від імені короля Франції лише за те, щоб один із творів він присвятив Людовикові XIV. «Свої твори, — відповідає Спіноза, — я присвячую лише істині».

Помилкою було б уявляти Спінозу подібним до героя екзистенціалістського роману, який, відчуваючи себе закинутим у чужий і ворожий світ, живе, наче в пустелі. Ні, він належав своїй епосі, був виразником й ідеологом передових сил тогочасного суспільства.

Багато які з ідей Спінози несуть на собі відбиток методологічної обмеженості метафізичного матеріалізму, яка суперечливим чином переплітається з певними поступками теології. Це виявилось, зокрема, у наділенні всієї природи здатністю мислити, у віднесенні руху не до субстанції, а до модусів, у запереченні випадковості, недооцінюванні ролі досвіду у пізнанні та ін.

Разом з тим у Спінози є положення, які свідчать про намагання подолати метафізичний підхід, зокрема, до проблеми людини.

З'ясування життєвої позиції філософа — шлях до усвідомлення ідейного ядра його вчення. Напружений пошук способу життя, від-

⁸ Спіноза Б. Избр. произведения в 2-х т. Т. 1. М., 1957, с. 544. Далі в тексті у дужках римськими цифрами зазначено том, арабськими — сторінки.

⁹ Асмус В. Ф. Избр. филос. труды. Т. 2. М., 1971, с. 36.

повідного дійсній сутності людини, що проймає всю діяльність Спінози, визначив його теоретичний інтерес передусім до проблем гуманізму. В умовах, коли під впливом бурхливого розвитку науки більшість сучасників Спінози докладали зусилля для філософсько-гносеологічного осмислення потреб наукового пізнання, його погляд спрямовується на людину, він прагне обґрунтувати нові моральні цінності. Людина — головний і, по суті, єдиний предмет філософського інтересу Спінози. Порівняно з багатьма своїми сучасниками, які, спираючись на теорію «двох істин», звільняють вчення про природу від втручання релігійної ідеології, лишаючи за останньою сферу моралі, Спіноза йде далі. Він не згодний з компромісною теорією «двох істин». Істина — одна, і відкривається вона не релігійному одкровенню, а лише розуму, який цілковито і без залишку «підкорив собі царство істини» (II, 201). Виходячи з цього, Спіноза рішуче відокремлює мораль від релігії, створюючи світське, звільнене від втручання теології вчення про мораль. Релігійна моральність керується ідеєю чекання смерті: дійсне блаженство людина може здобути, лише скінчивши свій земний шлях, як нагороду за праведне життя. З погляду Спінози, таке вчення не гідне вільної людини, бо лише «рабам, а не вільним, призначають нагороди за добродієність» (II, 378). Для людини, що керується ідеалами свободи, «...блаженство не є нагорода за добродієність, але сама добродієність» (I, 617). А критерієм моральності тим самим виступає не потойбічний світ, а природна, земна людина, її щастя, самозбереження. Тому «людина вільна ні про що так мало не дбає, як про смерть, і її мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя» (I, 576). Між іншим, тут виявляється надзвичайна співзвучність світогляду мислителя з ідейною спрямованістю творчості його співвітчизника й сучасника Рембрандта ¹⁰.

Дослідники відзначають як особливу рису надзвичайний інтерес голландського живописця до жанру портрету. В його художньому доробку — понад чотириста двадцять портретів, серед них — близько трьохсот, виконаних не на замовлення, а за власним вибором, і дев'яносто автопортретів. Та справа навіть не в кількості. Вся творчість великого живописця спрямовується, як і у Спінози, на ствердження ідеалу самотньої людини, яка, звільняючись від боротьби за владу чи багатство, дістає можливість сам на сам із собою прозирнути у найглибші таємниці буття, до якого належить вона сама і якому себе протиставляє.

Роздуми про людину для Спінози невіддільні від прагнення з'ясувати питання — в чому суть людської свободи і блага? «Я вирішив, врешті-решт, дослідити, — заявляє він, — чи дано щось, що було б істинним благом» (I, 320). Шукаючи відповідь на це питання, Спіноза і робить предметом спеціального вивчення шляхи досягнення людської свободи. Адже благо, щастя людське невіддільне від свободи. Тут, в колі цієї проблематики, і лежить дійсне ідейне ядро системи мислителя. Але відкривається воно не на початку, а в кінці теоретичного пошуку. Не випадково розділ «Про могутність розуму чи про людську свободу» завершує виклад «Етики» Спінози.

¹⁰ Проблема співвідношення світогляду Спінози і Рембрандта не раз привертала увагу дослідників. Див.: Gebhardt Karl. Rembrandt und Spinoza. — «Kant — Studien», 1927, S. 161—168; Velentiner W. R. Rembrandt and Spinoza. London, 1957; Suchodolski B. Rozwoj nowożytnej filozofii człowieka. Warszawa, 1967, s. 295—322. Символічно, що в тому самому акті, де опубліковано «велике відлучення і прокляття» Спінози, на тій самій сторінці надруковано оголошення про те, що живописець Рембрандт вважається неспроможним боржником.

Розвиваючи думку мислителів епохи Відродження, що заперечувала чужість людини щодо природи й суспільства, Спіноза рішуче пориває з позицією середньовічних філософів, які «уявляють людину в природі наче державою в державі: вони вірять, що людина швидше порушує порядок природи, аніж слідує йому, що вона (людина. — В. Г.) має абсолютну владу над своїми діями і визначається не інакше, як сама собою» (I, 454).

Справді, людина — це природна істота, яка підпорядкована єдиним всезагальним закономірностям природного розвитку. Тим самим проблема людської свободи, щастя перестає бути автономною проблемою етики. Та й сама етика втрачає свій автономний характер. Прагнення людини до свободи належало вивести із загальної закономірності природи.

Причому це підпорядкування людини природній необхідності Спіноза обстоює так рішуче, що в свідомості нащадків надовго лишається майже виключно автором великої метафізичної системи. І все ж ця система не має для Спінози самодостатнього значення. Вона — лише засіб розв'язання проблем людського буття. Природа цікавить Спінозу лише в аспекті глибшого і важливішого для нього питання — про людину і природу.

Спиралючись на досягнення сучасної йому передової філософської думки, новітні дані природознавства, Спіноза у вивченні проблеми природи не може обминути й багатомікову філософсько-теоретичну традицію, яка ще була жива в XVII ст. Ця традиція ґрунтувалася на багатозначному понятті бога. Проблема «бог—природа», що так чи так розглядалась всіма сучасними Спінозі мислителями, набуває для філософа особливого значення. Потрібно було з'ясувати, чи є щось за межами природи, чи вона — остання інстанція, на якій замикається етико-гуманістична проблематика.

Коли йдеться про специфіку спінозівського тлумачення поняття «бог», маємо враховувати, що творчість Спінози належить до того початкового етапу в розвитку філософії Нового часу, коли прогресивна думка, обґрунтовуючи принципово новий ідейний зміст, ще не виробила адекватного йому категоріального апарату. Це зумовлює особливу увагу до проблеми слова, знака та їх значення.

Слідом за Ф. Беконом та Т. Гоббсом Спіноза закликає уважно ставитись до словесного матеріалу, уникаючи помилок тих людей, які «судять про речі за їх іменами, а не про імена за речами» (I, 269). Насправді, пояснює філософ, слова самі по собі «лише знаки речей, як останні існують в уявленні, а не в розумі» (I, 350). Врахування цього необхідне, оскільки «більша частина помилок полягає лише в тім, що ми неправильно прикладаємо до речей назви» (I, 444). Номіналістська концепція, яку розвиває Спіноза, виступає в нього методологічним ґрунтом для рішучого переосмислення традиційної філософсько-теологічної термінології в напрямі звільнення її від релігійно-теологічного змісту й перетворення на засіб висловлення принципово новаторських ідей.

Сказане стосується передусім поняття «бог». Традиційно в середньовічній філософії «бог» розумівся як надприродний абсолют, що не залежить від природи й людини, які створені ним і перебувають в цілковитій залежності від нього. Сучасні Спінозі передові мислителі XVII ст. Р. Декарт, Г. Галілей, П. Гассенді, Дж. Локк та інші ведуть боротьбу з теологічними уявленнями про бога переважно з позицій деїзму. Пошук причин природних явищ дедалі більше орієнтується не на божу волю, а на іманентні природі закономірності.

І все ж дійстична позиція лишалась непослідовною і недостатньою з погляду детеологізації філософії. Істотно обмежуючи поняття бога, вона, однак, не позбавляла його надприродних ознак.

Спіноза робить новий значий крок уперед, ототожнюючи бога з природою¹¹. Він ще не може зовсім відкинути це поняття. Адже у філософській мові XVII ст. не було іншого для характеристики того, що є носієм атрибутів єдності, вічності, всюдисущості, непохитності, всемогутності, активності. Називаючи природу богом, філософ має на увазі не світ емпіричних речей, що пізнаються в чуттєвому досвіді, а природу як субстанцію, що пізнається лише в інтелектуальній інтуїції. «Спінозівська субстанція...— роз'яснював К. Маркс,— є метафізично переодягнена природа в її відірваності від людини»¹².

Та справа не обмежувалась простим перенесенням на природу ознак божественної сутності. Суттєво, що під час цієї процедури здійснюється остаточна детеологізація самого поняття «бог». Воно позбавляється всіх ознак, що становлять його теологічний зміст. Оскільки бог — це природа, він втрачає будь-які антропоморфні ознаки. Люди, пояснює Спіноза, «не можуть уявляти бога так, як уявляють тіла» (I, 444), «оскільки бога ми не можемо уявляти образно (imaginari), але зате можемо розуміти (intelligere)» (II, 587). Бог перестає бути надприродною істотою. «Про бога,— заперечує дістам Спіноза,— не можна власне сказати, що він становить віддалену причину окремих речей» (I, 387). Навпаки, слід не віддаляти, а злити воедино бога й природу, перетворивши його на «найближчу причину речей» (I, 97). Перетворюючи поняття бога на синонім природної необхідності, Спіноза виключає можливість божого чуда. «Чудо,— заявляє він,— хоч би було воно проти-чи надприродне, є чистий абсурд» (II, 94).

Тим самим тема «бога і людини», тема справжнього «богослужіння» розглядається як залежність людини від універсальної закономірності природи. «...Людина,— пояснює Спіноза,— поки вона становить частину природи, повинна слідувати її законам. Це і є богослужіння. Поки вона це робить, вона щаслива» (I, 144).

Таке тлумачення теми «бог—природа—людина» приводить Спінозу на позиції пантеїзму, що за умов Європи XVII ст. об'єктивно надає його вченню радикально-атеїстичного спрямування. «Християнські філософи і теологи,— писав Л. Фейербах,— звинувачували Спінозу в атеїзмі. Справедливо: усунення доброзичливості, доброти і справедливості, надприродності, незалежності, чудотворності, одним словом людяності бога, є усунення самого бога. Бог, що не творить чудес, не діє і, таким чином, не виявляє себе як відмінна від природи істота, по суті, не бог. Але Спіноза не хотів бути атеїстом і не міг бути ним зі своєї точки зору і в свій час. Отже, він перетворює заперечення бога на ствердження бога, сутність природи — на сутність бога... Не «бог чи природа»,— резюмує Л. Фейербах,— але «або бог, або природа» — ось лозунг істини. Там, де бог ототожнюється чи змішується з природою чи, навпаки, природа з богом, там нема ні бога, ні природи, але є містична, амфіболічна суміш. Ось головний недолік Спінози»¹³.

Л. Фейербах звичайно ж правий як на 1847 рік, коли писалися

¹¹ У зв'язку з цим відзначимо, що безпідставними є спроби деяких авторів тлумачити поняття «бог» у філософії Спінози як зовнішній, «теологічний доважок», чужість якого начебто розумів і сам філософ, але побоювався тяжких наслідків в разі цілковитого заперечення цього поняття. Це в корені суперечить образіві безкомпромісного поборника істини.

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 146.

¹³ Фейербах Л. История философии в 3-х т. Т. 1. М., 1967, с. 411—412.

ці слова. Але в XVII ст., у зв'язку з тогочасними потребами розвитку атеїзму, питання стояло лише про створення ґрунту для наступного рішучого проголошення лозунгу: «або бог, або природа». І цьому відповідала пантеїстична концепція Спінози¹⁴. Більше того, в межах пантеїстичної концепції Спіноза дістає можливість сформулювати ряд глибоких діалектичних ідей, значно випередивши рівень світорозуміння більшості його сучасників, ставши в ряд «блискучих представників» діалектики Нового часу¹⁵.

Визнання субстанції — природи активним началом, причиною самої себе (*causa sui*), за оцінкою Ф. Енгельса, «прекрасно виражає взаємодію»¹⁶. Глибоко діалектичні ідеї проймають і вчення Спінози про атрибути, що конкретизують субстанціональний абсолют, виступаючи невід'ємними й визначальними його властивостями. Вже Декарт, розглядаючи простір і мислення як дві субстанції, відходить від механістичної методології. Адже з цього логічно випливало, що мислення неможливо визначити з допомогою просторово-геометричних характеристик. І все ж дуалізм Декарта був надто обмеженим, зокрема, в застосуванні до проблематики людини, проблематики, що передусім і цікавила Спінозу. Лишалось незрозумілим, як незалежні тіло й мислення органічно поєднуються в людині. Не маючи змоги раціонально пояснити це, картезіанський дуалізм змушений був, як це й робили окказіоналісти, апелювати до божественного чуда. Для Спінози такий шлях принципово неприйнятний. Переборюючи дуалізм Декарта, він позбавляє протяжність і мислення їх субстанціональних характеристик. Протилежність між ними зберігається, але втрачає свій абсолютний характер. І одне, й друге розглядаються лише як різні атрибути єдиної субстанції, що виявляється через них. Цим підкреслювалось, що субстанція не зводиться всупереч механістичному матеріалізму до сукупності протяжних тіл. Спіноза рішуче виступає проти спроб отождивити його поняття субстанції з традиційним для того часу розумінням матерії як тілесної маси. «Я розумію під природою, — підкреслює він, — не одну матерію та її стани, але, крім матерії, й інше безконечне» (II, 89). У цьому плані вчення Спінози знаменувє певний етап в історії усвідомлення суті матерії як філософської категорії, що виходить за межі класичних форм механістичного, метафізичного матеріалізму. Підкреслюючи значення цього етапу, В. І. Ленін писав: «З одного боку, треба поглибити пізнання матерії до пізнання (до поняття) субстанції, щоб знайти причини явищ. З другого боку, дійсне пізнання причини є поглиблення пізнання від зовнішності явищ до субстанції»¹⁷.

Зрештою, вчення Спінози заклало ґрунт для подолання обмеженості, властивої механістичному матеріалізму в розумінні сутності людини. Доки мислення й тіло людини уявлялись як механічна сума, їх поєднання приписувалось випадковості, чуду. Але ця випадковість знімається, коли мислення розглядається як атрибут субстанції, що дістає свою необхідну реалізацію в мислячому тілі — в людині. Відзначаючи обмеженість механістичного матеріалізму в цьому питанні, Ф. Енгельс писав: «Проте біда в тому, що механізм (також матеріа-

¹⁴ Тому в оцінці явищ XVII ст. видається невинуватим рішуче протиставлення пантеїзму й атеїзму, як це робить, наприклад, І. С. Нарський. Заперечуючи оцінку вчення Спінози як пантеїстичного, він вважає «дивною» позицію, «згідно з якою Спіноза був одночасно як пантеїстом, так і атеїстом, тобто не пантеїстом» (И. С. Нарский. Западноевропейская философия XVII века. М., 1974, с. 203).

¹⁵ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 20.

¹⁶ Там же, с. 508.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 133.

лізм XVIII століття) не може вибратися з абстрактної необхідності, а тому також і із випадковості. Для нього той факт, що матерія розвиває з себе мислящий мозок людини, є чиста випадковість, хоч і необхідно зумовлена крок за кроком там, де це відбувається. В дійсності ж матерія приходить до розвитку мислящих істот в силу самої своєї природи, а тому це з необхідністю і відбувається в усіх тих випадках, коли є в наявності відповідні умови (не обов'язково всюди і завжди одні й ті самі)¹⁸. Звичайно, здається модернізацією ототожнення позиції, висловленої тут Ф. Енгельсом, з точкою зору Спінози, як це робить Е. В. Ільєнков¹⁹. Адже природу Спіноза розумів натуралістично. Він не міг ще дійти висновку, що з необхідністю мислить лише природа, яка в своєму розвитку досягає стадії людини, суспільно відтворюючої власне життя. Це вперше було зроблено марксизмом. Але серед тих, хто торував шляхи до такого розуміння, Спінозі безумовно належить почесне місце. Спіноза вже не обмежується доведенням природної сутності людини. Він підкреслює й специфічність її, що дозволяє відрізнити від законів природної необхідності (*necessitas naturae*) ті закони, які рухають життя людського суспільства і залежать від «людського зволення» (II, 62). Людина — не різновид машини, вона — розумна й активно діюча істота. Тому суть її вчинків не можна збагнути з позицій механістичної методології. Тут суттєво уточнюється розуміння всезагальності законів механіки. Вони справді такі, бо прикладаються до всіх модусів. Але разом з тим і не є вичерпними, оскільки дозволяють досягнути лише один рівень дійсності, пов'язаний з атрибутом протяжності, а не з атрибутом мислення. Природа мислення, пояснює Спіноза, «ніяким чином не містить в собі поняття протяжності» (I, 448). Тим самим Спіноза виходить далеко за межі сучасного йому природознавства, демонструючи прогностичні можливості філософії стосовно конкретнораціонального пізнання. «Треба визнати величезною заслугою тодішньої філософії,— писав Ф. Енгельс,— що, незважаючи на обмеженість сучасних їй природничонаукових знань, вона не збілася з шляху, що вона, починаючи від Спінози і кінчаючи великими французькими матеріалістами, наполегливо намагалась пояснити світ з нього самого, полишивши детальне виправдання цього природознавству майбутнього»²⁰.

Вчення про субстанцію, атрибути й модуси її, як вже відзначалося, виступає для Спінози ґрунтом для з'ясування центральної проблеми його філософії — проблеми свободи. В основі підходу до неї лежить розмежування субстанціонального і модусного станів, для яких характерні різні види необхідності. Якщо субстанції притаманна внутрішня необхідність, то модусам — примусова або зовнішня. Необхідність взагалі не суперечить свободі, прямою протилежністю якої є лише примус.

Тому для Спінози свобода від початку виступає не як гуманістична цінність, що передбачає можливість нічим не обмеженої діяльності. Свобода не виключає заздалегідь обмежених умов, що визначають рішення й діяльність людини. Обмеження можуть або виходити від всезагальної необхідності природи, або диктуватися соціальними обставинами. Отож, проблема свободи досліджується в двох планах. По-перше, як за умов реальної соціальної дійсності можна досягнути стану, що максимально забезпечить незалежність людини від примусу під час її діяльності. По-друге — наскільки можлива свобода в умовах панування всезагальної природної необхідності.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 488.

¹⁹ Див.: Ільєнков Э. В. Диалектическая логика. М., 1974, с. 39—40.

²⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 329—330.

Перший план дослідження надає термінові «свобода» виразного політичного забарвлення в дусі буржуазно-демократичних ідеалів такого державного ладу, за якого «кожному можна думати про те, що він хоче, і говорити, що він думає» (II, 258). Це, адресується до політиків Спіноза, необхідно не лише для вільного розвитку розумового життя людини. Не менш важливе проведення такого принципу в життя і з погляду інтересів держави. Адже контроль можна встановити лише за висловлюваннями, а не за думками людей. Отже, там, де заборонено вільно висловлювати те, що думаєш, політик взагалі позбавляється можливості знати дійсний напрям думок своїх підлеглих. А це породжує недовіру й незгоди між ним і народом, що неминуче позначиться на благоустрої держави. Недаремно свій «Богословсько-політичний трактат» Спіноза присвячує «роздумам, які показують, що свобода філософствування не лише може бути допущеною без шкоди благочестю і спокоеві держави, але, що її можна відмінити не інакше, як разом зі спокоем і держави і самим благочестям» (II, 5). Щоправда, не випадково розуміння політичної свободи обмежується лише свободою філософствування. Адже йдеться про те, що стану свободи здатні досягти лише обрані — інтелектуальна еліта.

Слідом за Гуго Гроцієм, Пуффендорфом, Т. Гоббсом та іншими теоретиками природного права Спіноза виходить з усвідомлення того, що держава певним чином укорінена в самій натурі людини. Але люди, суспільне існування яких є їх природним станом, — не рівні між собою. Переважна маса не здатна вести розумне життя, а керується у своєму бутті велінням афектів. Тому і в характері державного устрою має враховуватись «нерозумність» більшості членів суспільства, яка перебуває в полоні пристрастей, сліпих бажань. Отже, державний, суспільний спосіб буття людини не є істинно людським. Суспільство корисне для людини, оскільки стримує вибух сліпих пристрастей і бажань, але воно не стимулює реалізацію істинного життя, яке відкрите лише тим небагатом, що керується розумом. Держава потрібна цим обраним, бо вони живуть серед людей, що перебувають в полоні афектів. Але в межах цієї держави Спінозі ввижається ідеал замкненого об'єднання небагатьох інтелектуалів, які обирають свій особливий шлях до «істинно людського» буття. Мудрець повинен додержуватись законів, але не забувати, що це не сприяє вдосконаленню його людської сутності, не дає щастя. Людність свою розумна людина може розвивати лише поза суспільним буттям, на самоті чи у вузькому колі рівних собі за розумом.

Звичайно, така позиція є обмеженою. Але за умов, коли буржуазний світ лише народжувався, вона була хоч і поміркованим, а все ж таки протестом мислителя проти буржуазної дійсності.

Питання про свободу як синонім розумної діяльності розв'язується Спінозою й на ґрунті абстрактно-філософської теорії. Тут він, всупереч Декарту, не протиставляє свободу волі і розум як сферу несвободи, необхідності. Адже воля не є лише нестримним бажанням, рішенням, наміром, афектом. Вона — й здатність розрізняти істину і неістину і брати до уваги результати цього розрізнення під час прийняття рішень. Тому для Спінози «воля й розум — одне й те саме» (I, 447). Звідси випливає й заперечення розуміння свободи як сваволі, що не стримується нічим і ні від чого не залежить. Свобода не суперечить внутрішній необхідності. «Я називаю свободою таку річ, — роз'яснює Спіноза, — що існує і діє з однієї лише необхідності своєї природи; приневоленим же я називаю те, що чимсь іншим детермінується до існування і діяння тим чи тим певним способом» (II, 591).

Таке розуміння свободи передбачає своєю першою передумовою пізнання внутрішньої необхідності власного існування. Завдяки цьому проблема свободи в системі Спінози пов'язана не лише з онтологічною, а й з гносеологічною проблематикою. У філософії Спінози сфера пізнання виявляється не тільки тим способом людської діяльності, в якій людина здобуває знання необхідності як передумову свободи. Пізнання виступає для нього й єдино можливим способом реалізації свободи. Свобода — це розумне життя, а таким може бути лише те життя, що присвячене пізнанню істини. Перепоною на шляху розуму виступають афекти, пристрасті. Тому важливою передумовою реалізації свободи є подолання розумом афектів. Але це не означає заклик до безпристрасної споглядальності, аскетичного приборкання всіх людських пристрастей. Традиційна легенда, що змальовує Спінозу закінченим типом візіонера, аскета, який, відгородившись від життя, поринув у самоспоглядання, виникла на ґрунті абсолютизації однієї сторони його вчення. Історичний Спіноза значно глибший за своїх буржуазних інтерпретаторів.

Для нього зрозуміло, що на шляху до пізнання істини розум повинен звільнитись від пристрастей, афектів, які заважають йому. Але мислитель так само ясно усвідомлює й те, що афект є природна і необхідна частина людської натури. І тому пізнання саме по собі не може приборкати афекти.

Розв'язуючи цю проблему, Спіноза знов демонструє зразки глибокого діалектичного аналізу. Якщо розумне пізнання як таке безсиле перед афектом, потрібно, щоб саме пізнання перетворилось на афект. Тоді воно виявиться здатним дати бій афектам, що обтяжують його, на їх же полі, і перемаже в цій боротьбі сильніший. «Афект,— доводить Спіноза,— може бути обмежений чи знищений лише протилежним і сильнішим афектом, ніж афект, що підлягає приборканню» (I, 530). Саме таким і повинно стати пізнання. Причому цей процес перетворення простого осягнення істини на афект не лише цілком можливий, а й необхідний, бо випливає з самої природи пізнання.

Все, що сприяє свободі, збільшує могутність нашої природи, видається нам безсумнівним благом і тому викликає радість. А радість, що супроводжується ідеєю зовнішньої причини, є любов. Діяльність пізнання через радість пізнання перетворюється на афект пізнавальної любові. Пізнання, що стало пристрастю, радістю, любов'ю, і є дійсна свобода. Воно не веде нас від життя, а повертає до нього, спонукаючи максимально звідати життя. Це пізнання, що перетворилось на творчість. Воно й є справді вільне, радісне життя.

Тут — той момент, в якому підсумовується весь зміст вчення мислителя. З нього можна зрозуміти й справжній сенс його життя. Звичайно, за всієї привабливості такий підсумок обмежений. З одного боку, свобода, за Спінозою, спонукає людину до активності, стимулюючи її до діяльності, спрямованої на приборкання афектів, вона вчить людину володіти собою. Але ця активність зрештою прирікає людину на пасивне слідування залізній необхідності. Корінь цієї суперечності в тому, що провідною установкою спінозівської системи лишаються проблеми індивідуальної етики.

Сформульоване Спінозою розуміння свободи як пізнаної необхідності дістає дальший розвиток в німецькій класичній філософії. Шеллінг і Гегель вже переносять ідею свободи на арену історії. У Гегеля суб'єктом свободи виступає не окремий індивід, який перебуває поза історією, а людина як член суспільства, що включається в грандіозний процес всесвітньої історії. Але й тут, через нездатність буржуазної

філософії загалом вийти за межі уявлення про абстрактну людину, це розширення сфери свободи виявляється суперечливим — воно веде до перетворення індивіда на пасивне знаряддя в руках всезагального і всемогутнього абсолютного духу. Ця методологічна обмеженість стає більш явною в сучасній буржуазній філософії.

Лише марксизм-ленінізм здійснив дальший розвиток плідних ідей: Спінози та його наступників, розвиток, що веде до подолання суперечностей, які вони не могли розв'язати. Свобода, підкреслював Ф. Енгельс, «полягає в основаному на пізнанні необхідностей природи ...пануванні над нами самими і над зовнішньою природою; вона через це необхідним продуктом історичного розвитку»²¹.

Розуміння свободи як найістотнішого результату цілеспрямованої історичної діяльності конкретної людини, яка є сукупністю суспільних відносин, — ось що принципово відрізняє марксистське розв'язання проблеми²². Здійснюючи дальший розвиток філософії на ґрунті діалектико-матеріалістичної методології, марксизм-ленінізм спирається на найвищі здобутки попередньої прогресивної філософської думки, серед яких почесне місце посідає спадщина видатного голландського мислителя XVII ст. гуманіста Б. Спінози.

Тому й не дивно, що й нині навколо спадщини Спінози точиться гостра ідеологічна боротьба. Вороги прогресу намагаються фальсифікувати творчий доробок мислителя-гуманіста.

У писаннях Й. Клаузнера, Г. Вольфсона, Д. Рунеса, Бен Гуріона колись проклятий і вигнаний іудейською общиною мислитель-бунтар, який не раз засуджував у своїх творах ідеологію іудаїзму, наклепницьки зображується як «найбільш єврейський з усіх мислителів», «виразник національного світогляду на релігійно-моральному ґрунті», а вчення його зображується як таке, що «належить не всьому людству, а передусім іудейству».

Та намагання сучасних нащадків тих, хто за життя мислителя виступав в таборі його найлютіших ворогів і гонителів, спотворити справжній смисл учення Спінози марні. Ідеї видатного філософа-гуманіста міцно увійшли в традицію матеріалізму й атеїзму, їм по праву належить почесне місце в прогресивній культурі людства, законним спадкоємцем якої виступає діалектико-матеріалістична філософія.

* * *

Стаття посвящена 300-летию со дня выхода в свет первого собрания сочинений Бенедикта Спинозы.

Рассматривая исторические судьбы идейного наследия выдающегося голландского мыслителя XVII века, следует отметить крайне противоречивый характер толкований философии Спинозы, что обуславливает необходимость прежде всего выявления идейного ядра учения в целом, определившего направленность учения выдающегося мыслителя. Это ядро лежит в кругу гуманистической проблематики, в сфере обоснования проблемы человеческой свободы.

Особое место уделяется анализу вклада Спинозы в процесс детерминации философии, выявлению диалектических моментов в его учении о субстанции, атрибутах, модусах ее, в решении проблемы свободы.

В статье подвергаются критике попытки извратить сущность наследия выдающегося гуманиста XVII века современными буржуазными идеологами.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 110.

²² Цю відмінність ніяк не хочуть зрозуміти сучасні ревізіоністи. У їх писаннях поширена легенда про «запозичення» Ф. Енгельсом «гегелівсько-спінозівського формулювання» свободи. На цій підставі, наприклад, італійський ревізіоніст Лучо Коллетті у виданій 1969 року книжці «Марксизм і Гегель» намагався обґрунтувати надуману схему про суперечність, яка начебто існує між К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Т. В. САВЧУК

Великий Жовтень у кривому дзеркалі українського буржуазного націоналізму

Єдиною і дружною сім'єю зустріли шістдесятиріччя Великого Жовтня народи Країни Рад, урочисто відзначили вони це найдорожче для радянських людей свято. Для кожної республіки, для кожної радянської соціалістичної нації і народності Велика Жовтнева соціалістична революція — це величезна подія, що ознаменувала початок нового історичного етапу у їхньому житті й розвитку, — початок небувалого розквіту і тісного зближення радянських соціалістичних націй на основі ідей і принципів соціалістичного інтернаціоналізму.

«Рівність, братерство, непорушна єдність народів Радянського Союзу — все це стало фактом. Склалась нова історична спільність людей — радянський народ. Наростаючий процес зближення націй пронизує всі сфери життя нашого суспільства. Таким є, товариші, чудовий підсумок ленінської національної політики, таким є наш досвід, все-світньо-історичне значення якого безперечно»¹, — підкреслив у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 р. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев.

Як ніколи міцні й монолітні сьогодні дружба і єдність усіх націй і народностей нашої Вітчизни. Утворення і успішний розвиток Союзу Радянських Соціалістичних Республік є тріумфом ленінської національної політики КПРС, яскравим свідченням її справді інтернаціоналістського характеру, великим завоюванням соціалізму. Міцну матеріальну основу дружби і співробітництва наших народів становить єдиний господарський організм, який склався у межах країни і нерозривною частиною якого є нині економіка кожної республіки. В СРСР, підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «забезпечена фактична рівність усіх націй і народностей в усіх сферах життя суспільства, розквітла культура — національна формою і соціалістична змістом, утвердилося справжнє братерство людей праці, незалежно від їх національності, братерство, спаяне спільністю корінних інтересів, цілей і марксистсько-ленінської ідеології»².

Історичні завоювання соціалізму в галузі національних відносин закріплені нині у Конституції СРСР — документі, що має всесвітньо-

¹ Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь товариша Л. І. Брежнева. — «Радянська Україна», 1977, 3 листопада.

² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977, с. 12.

історичне значення і наочно показує всьому світові, як розвивається соціалістична держава, дедалі міцніше і глибше утверджуючи соціалістичну демократію, народовладдя, яке є виявом як непорушного союзу дружніх соціалістичних класів, єдності соціальних груп і верств нашого суспільства, так і міцної дружби всіх радянських націй і народностей. У статтях Основного Закону Радянської країни відзначається, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік»³, підкреслено, що «СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»⁴, визначено права союзних і автономних республік, країв і областей, чітко встановлено межі суверенітету і принципи співвідношення законів Союзу РСР і союзних республік.

Конституція СРСР відображає завоювання зрілого соціалізму у галузі державного будівництва, розвитку національних відносин, дальшого зміцнення морально-політичної єдності радянського народу — нової історичної спільності людей, що сформувалася за роки Радянської влади у нашій країні. Основний Закон СРСР акумулює найпереводіші за всю історію людства досягнення у галузі організації міжнаціональних відносин, у забезпеченні всебічного розвитку націй — досягнення, які є зразком успішного розв'язання найскладніших питань розвитку людського суспільства, притягальним прикладом для мільйонів людей у капіталістичних країнах, у країнах, що розвиваються, для трудящих, які борються за соціальне й національне визволення.

Дедалі більший вплив соціалізму на хід світового розвитку, зростаюча популярність миролюбної політики держав соціалістичної співдружності, поширення ідей марксизму-ленінізму серед трудящих капіталістичних країн та країн «третього світу» — усе це викликає шалену ненависть світової реакції, яка намагається протиставити мирному наступові соціалізму дальшу гонку озброєнь, військовий психоз, «психологічну війну» тощо. Антикомуністи всіх видів плекають надію дискредитувати завоювання реального соціалізму, внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, інших соціалістичних країн, вдаючись до відвертої фальсифікації і підтасовки історичних фактів, до спотвореного тлумачення тих чи тих періодів історії становлення й розвитку соціалізму в нашій країні.

Увесь цей брудний арсенал, усі засоби і прийоми дезінформації, все своє вміння перекручувати і спотворювати реальну дійсність, дезорієнтувати громадські антикомуністи та антирадянщики використовують у викладі питань, що стосуються історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, її визначальної ролі у сучасному розвитку людства. Можна з певністю сказати, що фальсифікація ленінської теорії соціалістичної революції, дезінформація і перекручення справжньої картини ходу, рушійних сил, цілей, значення Великої Жовтневої соціалістичної революції стали, так би мовити, епіцентром сучасної пропагандистської діяльності всіх сил, ворожих соціалізму, «улюбленою» темою для різного роду антирадянських вправ та ідеологічних диверсій.

Подібні антирадянські вигадки поширюють і українські буржуазні націоналісти — найбільш запеклі, відверті й затяті вороги радянського

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 26.

⁴ Там же.

народу, ті, кого єдиний і нестримний рух радянських націй до соціалізму й комунізму викинув за кордони нашої країни і хто (вже протягом шести десятиріч!) грає одну й ту ж саму, непоказну й непривабливу роль — у різні способи «підправляє» і вчить розуму цілий народ, який давно і назавжди визначив свою долю і неодноразово доводив, що не збирається звертати з обраного шляху.

Переможна хода Великого Жовтня, встановлення і зміцнення на Україні Радянської влади — тієї влади, яка з честю пройшла через усі нелегкі випробування, що випали на її долю, і яку не змогли скинути ні кайзерівські війська, ні петлюрівщина, ні бандитизм, ні гітлерівські загарбники і їхні націоналістичні посіпаки (які тепер, до речі, стали «теоретиками» і вважають за краще не згадувати сьогодні про свою «практику»), — зображується історичною «майже випадковістю», яку ще й сьогодні «не пізно» виправити.

Історія українського радянського народу набула у тлумаченні буржуазних націоналістів вигляду, який не має нічого спільного ні з реальністю, ні зі справжньою наукою, стала знярядям ідеологічної диверсії, засобом відвертого втручання у внутрішні справи Радянського Союзу для «підриву зсередини» радянського соціалістичного ладу.

«Теоретична боротьба» українських буржуазних націоналістів проти Великого Жовтня почалася вже давно — після того, як зазнали краху їхні спроби «на практиці» довести «правильність» буржуазного націоналізму силою зброї і відразу ж після того, як Радянська влада, встановлена народами Радянської країни — і в тому числі українським народом, — вигнала їх за межі нашої країни. Вже в 20—30-ті роки за кордоном, за спиною імперіалістичних покровителів виходять друком мемуари «очевидців революції» — а на ділі лідерів контрреволюції на Україні: Грушевського, Дорошенка, Христюка, Шульгіна та інших, які намагаються так «перебудувати» хід історичних подій на Україні у 1917—1918 роках, щоб з одного боку, прикрити свої претензії на «всукраїнський престол» і своє блокування з різного роду «отаманами», «гайдамаками» та іншими бандитами, приховати свої спроби віддати Україну під окупацію іноземних армій, а з другого — «довести», нібито встановлення Радянської влади на Україні було «нав'язане» її народові більшовиками і стало можливим лише внаслідок «російської експансії», «експорту революції» — так би мовити, з Петрограда до Києва.

Ігноруючи закономірності історичного процесу, не визнаючи, що Велика Жовтнева соціалістична революція була об'єктивно підготовлена усім ходом суспільного розвитку, українські буржуазні націоналісти змагаються у винайденні усе нових і нових «чинників», покликаних «науково довести» її «випадковість», якийсь «особливий характер української революції», виключність «історичної долі української нації», її «богообраність» і «самородність» тощо. Однак аналіз цих фальсифікацій переконливо показує: кожна з них виявляється ще однією варіацією традиційних для націоналістів тверджень про «неприродність», «нав'язаність» і «штучність» соціалістичної революції на Україні. «Відмінності» ж стосуються переважно тих чи тих «деталей» і «подобиць», які завжди виявляються плодом нестримних антирадянських фантазій українських буржуазних націоналістів, більш чи менш відвертими ідеологічними провокаціями й диверсіями, вигадками й наклепами на історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, на історію героїчної боротьби народу Радянської України за соціалізм, за комуністичне майбутнє.

Усі ці вигадки й фальсифікації просякнуті такою звірячою ненавистю до всього радянського, таким махровим антикомунізмом і в

той же час відзначаються таким неприкритим ідейним жебрацтвом, що немає, з нашого погляду, потреби докладно їх коментувати. Обмежимося тут розглядом лише деяких найновіших «надбань» буржуазно-націоналістичної «теоретичної думки» — тим більше що вони й так досить красномовні і дають вичерпне уявлення про рівень, методи й цілі «наукової» діяльності їхніх авторів і прихильників.

Переважає більшість цих «теоретиків» «не визнає» самого факту перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і твердить, що коли й були якісь «радикальні події», то не на окраїнах Російської імперії, а отже — й не на Україні; там відбувалися не соціальні і, поготів, не соціалістичні, а «національні» революції, «війни за національне визволення». Перекручуючи і спотворюючи справжні цілі національно-визвольного руху гноблених царизмом і національними експлуататорами-можновладцями народів, вони намагаються «довести», нібито цей рух продовжувався й у радянський час і був спрямований проти «російського більшовізму». Розриваючи єдиний революційний процес, вони проголошують повалення Тимчасового уряду якимсь «російським феноменом», який, мовбито, не мав ніякого стосунку до «ходу української революції».

Однак «не помічати» чи «не визнавати» таку епохальну подію, як Велика Жовтнева соціалістична революція, яка докорінно змінила хід соціального розвитку всього людства, означає в наш час виявляти таку глупоту у політичних поглядах, на яку відважуються не всі націоналістичні «спеціалісти з українського питання». Тому багато хто з них вважає за безпечніше дошукуватися причин «поразки національної всеукраїнської революції», аніж згадувати про переможну ходу Великого Жовтня. Так, про «причину поразки» багато просторікують Крупницький, Донцов, Нагаєвський, Яковлев та інші прихильники так званого державницького напрямку в сучасній буржуазно-націоналістичній історіографії. І вбачають вони її... у «соціалістичній дегенерації» Грушевського, Вінниченка, інших лідерів Центральної ради. Цьому вельми красномовному діагнозу вони протиставляють (як позитивний приклад) «націоналістичну безкомпромісність» Петлюри, Бандери, Коновальця та інших головорізів, самі навіть прізвиська яких вже стали в українській мові синонімом слів образливих і лайливих.

Іншої причини дошукався Камінський — один з провідних повоєнних оунівських ідеологів, який у своїй книжечці «Між двома революціями» прямо заявив, що «українській революції» дуже став би у пригоді «антибільшовицький блок держав, зорганізований Гітлером і Муссоліні». Він шкодує, що цей блок виник запізно, перед другою світовою війною, а не в жовтні 1917 року, щоб він міг «врятувати всеукраїнське селянство від Советів». Саме нацистські поплічники були, на думку Камінського, потрібні «національно-визвольній революції 1917 року», яка, до речі сказати, почалася, на його думку, в лютому 1917 року з ініціативи й під «провідництвом» «солдатів-українців з Преображенського, Волинського, Ізмайлівського та інших петроградських полків». Гітлерівські фашистські війська саме й знадобились би, за Камінським, для того, щоб «захистити українську демократичну більшість» (тобто Центральну раду, поміщиків і куркулів, дрібнобуржуазні партії «есерів», «боротбів») від «більшовицької меншості», не допустити «двірського перевороту, організованого і вчиненого Леніним у жовтні».

Задля об'єктивності зазначимо, що прагнення зберегти панування української буржуазії з допомогою штиків завойовників, реакціонерів, різного роду агресорів, «запрошених» з-за кордону, було на думці і в тих «дегенеруючих соціалістів», яких сучасні націоналістичні «теоретики» звинувачують у зраді «національної революції». І вони запрошували кайзерівських окупантів, вели переговори й торги з буржуазією Антанти — однак добре відомо, що з того вийшло.

До речі, з того факту, що трудящим, озброєним робітникам і селянам, червоногвардійцям, бійцям молоді Червоної Армії довелося тричі протягом чотирьох років (1918—1921) з боями очищати українську землю від окупантів, військ національної буржуазії, численних банд, змайстрував «теорію» інший буржуазно-націоналістичний «мислитель» Стахів, який проголосив, що «усі три советські республіки на Україні» були «наслідком трьох більшовицьких експансій». Цей «історик по нужді» (за термінологією націоналістичних же «теоретиків») намагається зобразити переможну ходу Великої Жовтня по Україні «більшовицькою навалою» з «російської Півночі» на «український Південь», «лідікріплюючи» цю свою вигадку фальсифікованими даними про національний склад РСДРП(б), що нібито було «мінімально мале число осіб, що вважали себе українцями», розумуваннями про її організацію, про те, що «її керівний центр перебував за кордоном, у Москві» і т. п.

для різних класів, однак кожний із цих класів завжди надає їм свого трактування, своєї спрямованості,— як звичайно, по суті відмінної від інших.

Деякі буржуазні соціологи як критерій становлення «суспільства благополуччя» висувають прогрес техніки, зростання кількості менеджерів, уникаючи при цьому аналізу розвитку виробничих відносин, реального базису буржуазного суспільства. Вони прагнуть подати справу так, нібито продуктивні сили розвиваються в якомусь соціальному вакуумі, поза відповідними суспільними умовами, нехтують тим важливим фактом, що виробничі відносини завжди втілюються у відносинах класових, і що, нарешті, в антагоністичних формаціях пануючий клас завжди чинить шалений опір докорінному революційному перетворенню виробничих відносин, підготовленому закономірним розвитком продуктивних сил суспільства.

Буржуазні соціологи, малюючи картину «всезагального благоденства» за капіталізму, вилучають з неї всі ознаки класового антагонізму, вихваляють монополії, які нині стають нібито ареною «погоджених інтересів», зміцнюють «соціальну безпеку», дають можливість для «виявлення особистої ініціативи»²¹ та ін. Монополії — ці центри нещадної капіталістичної експлуатації — в уяві буржуазних ідеологів перетворюються прямо-таки у храми вищої справедливості, в осередки гуманізму.

Прагнучи надати капіталістичному суспільству якоїсь принадності, проголошуючи його «суспільством благополуччя», ідеологи буржуазії вбачають «ключ до розв'язання усіх соціальних, суспільних проблем в освіті»²². Знання стає нині, пишуть вони, новим «загальним критерієм» соціального поділу суспільства і навіть джерелом влади. «Право на керівництво,— стверджує, наприклад, Штайнбух,— належить сьогодні програмуючій інтелігенції»²³. А що стосується таких понять, гадає він, як «капітал» і «праця», то вони є «вторинними компонентами»²⁴.

В умовах сучасної науково-технічної революції питома вага діяльності людей розумової праці у виробництві, в суспільному житті підвищується. Однак це аж ніяк не означає, що реальна політична влада в сучасному капіталістичному суспільстві «перейшла до рук інтелігенції», що там сформувалася якась управляюча еліта інтелектуалів, яка стоїть «вище» від вузькокласових інтересів експлуататорів. Підновлюючи давно вживаний міф про «освіченого правителя», спекулюючи на повазі мільйонів людей до науки, до знання, монополістичний капітал водночас підпорядковує діяльність робітників розумової праці тим самим законам капіталістичної експлуатації, згідно з якими він пригнічує людей фізичної праці; творча обдарованість слугує тут все тим же цілям одержання прибутку — так само, як і мускульна і нервова енергія робітників.

Як бачимо, автори і прибічники доктрини «загального благополуччя» застосовують найрізноманітніші підтасовки і фальсифікації для того, щоб довести життєвість капіталізму. Зрозуміло, що це їхнє прагнення має не стільки суто теоретичний, скільки ідеологічний, пропагандистський характер. Численні просторікування про «партнерство» і «колективні цінності» в суспільстві «загального благоденства» мають своєю основою і кінцевою метою обґрунтування «інтеграції» робітничого кла-

²¹ Ibidem, S. 150.

²² Steinbuch K. Programm 2000. Deutsche Verlag, 1970, S. 34.

²³ Ibidem, S. 7.

²⁴ Ibidem, S. 82.

су в систему державно-монополістичного капіталізму, повного і надійного «залучення» трудящих мас до системи «вільного підприємництва» і абсолютного підкорення експлуатованих інтересам експлуаторського класу, які до того ж зображуються як всенародні та загальнонаціональні інтереси. Саме заради цих цілей апологети капіталізму йдуть на будь-яке спотворення істини.

Але як би не прикрашали вони капіталізм, весь сучасний розвиток людства, хід історичних подій показує, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього. Він означає експлуатацію трудящих, соціально-політичний і духовний гніт, безробіття, расову і національну дискримінацію, колоніалізм і неокolonіалізм. Він породжує глибоку моральну кризу суспільства, духовну деградацію, споживацьке ставлення до життя, культ насильства, які деформують особистість. Капіталізм — це відживаючий суспільний лад, і ніяка «соціальна косметика» не владна зупинити процес його загнивання й розкладу.

Зміст сучасної епохи полягає в історичному переході від капіталізму до соціалізму. Цей висновок марксистсько-ленінської теорії підтверджується всією практикою суспільного розвитку. І жодні містифікації буржуазної ідеології, жоден з варіантів утопічної моделі «суспільства загального благополуччя» не зможуть відмінити об'єктивні закони історії.

* * *

Успешному развитию современного мирового революционного процесса, бескомпромиссной классовой борьбе трудящихся против эксплуататоров, происходящей в капиталистических странах, апологеты капитализма пытаются противопоставить различные либеральные, реформистские концепции о существовании «гармонии» между трудом и капиталом.

Для обоснования этих доктрин буржуазными теоретиками искаженно трактуется воздействие на социально-классовую структуру общества современной научно-технической революции, упорно замалчиваются неопровержимые факты ухудшения условий жизни трудящихся в странах капитала, а также пропагандируются неопатерналистские приемы, применяемые ныне капиталистическими монополиями в их отношениях с рабочими и служащими. При этом буржуазные идеологи обходят молчанием то, что НТР, модернизируя те или иные стороны трудового процесса, не изменяет социальной природы империализма.

Идеологическим проискам буржуазии рабочий класс противопоставляет марксистско-ленинское понимание закономерностей общественного развития. Вооруженный глубоким научным знанием, он уверенно развивает экономическую и политическую борьбу против капитала, за революционное преобразование общества, за социализм и коммунизм.

Метаморфози сучасних ідеалістичних інтерпретацій практики

Питання про співвідношення предметно-практичного й практично-духовного освоєння світу є важливим як у плані конструктивної розробки актуальних проблем діалектико-матеріалістичної філософії, так і в плані завдань, які висуваються особливостями сучасної боротьби матеріалізму й ідеалізму. Критичний аналіз різноманітних ідеалістичних спекуляцій навколо цього питання дає можливість ґрунтовніше осягнути суть тих змін, які спостерігаються в сучасних ідеалістичних філософських течіях і які зумовлені намаганням буржуазних філософів запропонувати якусь альтернативу науковому, діалектико-матеріалістичному світоглядові, відмовившись від деяких традиційно ідеалістичних установок, але водночас залишаючи недоторканими вихідні методологічні принципи філософського ідеалізму. Щодо проблеми практики ці намагання сучасного ідеалізму безпосередньо змикаються з ревізійністськими фальсифікаціями діалектико-матеріалістичної філософії, що загострює значущість їх своєчасного викриття і спростування.

Для аналізу класичних і сучасних буржуазних інтерпретацій предметно-практичної діяльності важливим є з'ясування на конкретному історико-філософському матеріалі тих своєрідних форм, що їх набуває у сучасній буржуазній свідомості намагання осмислити і подолати деякі хибі класичного ідеалізму. Як відомо, головною серед цих хиб класичного ідеалізму була абстрактність уявлень про людську діяльність. Характеризуючи цю особливість ідеалізму, К. Маркс і Ф. Енгельс підкресливали, що «філософія саме тому, що вона була тільки трансцендентним, абстрактним вираженням існуючого стану речей, внаслідок цієї своєї трансцендентності й абстрактності, внаслідок своєї *мнимої відміни* від світу, повинна була уявити собі, що вона залишила глибоко під собою існуючий стан речей і дійсних людей»¹.

Цю обставину змушені були визнати і представники ідеалізму. Вже одразу після розкладу гегелівської школи тут починають лунати декларації про необхідність позбутися такої абстрактності. Однак, оскільки реалізацію цих декларацій намагаються здійснити засобами того ж самого, лише дещо підновленого ідеалістичного світоглядно-методологічного арсеналу, то й результатами таких намагань стають нові різновиди абстрактності. Тому і щодо класичних, і щодо сучасних різновидів ідеалізму однаковою мірою актуальним є висновок основоположників марксизму-ленізму про те, що, оскільки ідеалістична філософія «в дійсності» не відрізняється від світу, то вона й не може «внести над ним ніякого дійсного вироку», не може «прикласти до нього ніякої реальної сили розрізнення», не може, отже, «практично втрутитися в хід речей», і в кращому разі їй доводиться «задовольнятися практикою in abstracto»².

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 42.

² Там же.

Велике значення для критичного аналізу тих метаморфоз, що їх зазнає абстрактність ідеалістичних уявлень про практику у сучасній буржуазній філософії, має, поряд із ґрунтовним аналізом специфіки предметно-практичної діяльності, якому присвячено фактично всі класичні твори основоположників діалектико-матеріалістичної філософії, здійснене К. Марксом у підготовчих рукописах до «Капіталу» з'ясування якісної специфіки такого способу освоєння світу, як «практично-духовне», підкреслення його вторинного щодо предметно-практичної діяльності характеру.

Нехтуючи цією обставиною, представники сучасного ідеалізму отожднюють два названих рівні діяльності.

У самому ж механізмі предметно-практичної діяльності одним із об'єктів ідеалістичних спекуляцій стала діалектика всезагальності й безпосередньої дійсності. Містифікація цих властивостей практики спостерігається як у класичних, так і в сучасних різновидах філософського ідеалізму. Проте останні відзначаються намаганням застосувати більш витончену аргументацію, особливості якої пов'язані з тими процесами, які відбулися в буржуазній свідомості внаслідок кризи просвітницьких ілюзій, притаманних їй у період зародження капіталізму.

Співвідношення всезагальності й безпосередньої дійсності як неподільних властивостей практики з самого початку постало в буржуазній свідомості у вигляді нерозв'язної антиномії. Мірою еволюції ідеалізму від його «класичних» до «некласичних» форм названа антиномія стає дедалі більш усвідомленою, однак це зовсім не наближає буржуазну свідомість до її розв'язання. Те, що Ф. Енгельс визначав як неминучу перспективу для свідомості, яка не знає діалектики, виявляється не менш загрозливим для свідомості, яка ігнорує діалектику.

Саме такою особливістю відзначаються тлумачення співвідношення всезагальності й безпосередньої дійсності практики, властиві сучасній буржуазній філософії. Основне їх призначення — містифікація предметно-матеріального характеру практики.

Відмінність цих тлумачень від класичних ідеалістичних містифікацій практики у найзагальніших рисах полягає в тому, що класичний ідеалізм на своїй завершальній стадії абсолютизує всезагальність *пізнавально-духовного* освоєння світу людиною, намагаючись «розчинити» в ньому всі інші виміри людської діяльності; сучасний же ідеалізм, якщо він не поділяє такої установки або не відтворює її у специфічних формах (на зразок «антиметафізичних» варіантів гносеологізму позитивістського гатунку), вдається до абсолютизації *практично-духовного* освоєння світу, прагнучи саме в ньому знайти найбільш адекватні людському способові буття форми безпосередньої дійсності діяльності, яка б не була «попсована» всезагальністю. Метафізичне ж протиставлення таких неподільних властивостей практики, як всезагальність та безпосередня дійсність, лише відтворює у більших масштабах те ігнорування «дійсної, чуттєвої діяльності», яке, згідно з визначенням К. Маркса, було віддавна притаманне філософському ідеалізмові.

Відзначимо у зв'язку з цим, що перехід від гносеологістських інтерпретацій практики до антигносеологістських її тлумачень, який відбувся в буржуазній філософії, незважаючи на численні декларації про «наближення» філософії до реальних проблем «людського існування» (згадаймо екзистенціалістський потяг вирватись «із задушливих університетських апартаментів» — на вулиці й площі, або персоналістські претензії на «занурення картезіанського суб'єкта у природний та соціальний світ»), яке нібито було цілком знехтуване класичним ідеалізмом у його гносеологістських варіантах, насправді виявився лише

ілюзією наближення, оскільки справжня основа людської культури — суспільна практика в її визначальних формах лишилася за межами аналізу. Більше того, ідеалістичне тлумачення специфіки практично-духовного освоєння світу значно збільшило кількість рівнів фетишизації людської практики.

Чим же зумовлена ця надзвичайно показова метаморфоза ідеалістичних інтерпретацій практики, чому перехід від абсолютизації пізнавально-духовної діяльності, коли ставлення людини до створеного нею предметного світу («привласнення сутнісних сил людини, що стали предметами») та й до світу взагалі тлумачиться лише як процес, що «відбувається у свідомості, тобто в абстракції», а в гносеологістських варіантах ідеалізму — як привласнення, здійснюване «в чистому мисленні»³, — до абсолютизації практично-духовного освоєння світу (спрямованої проти зведення багатоманітності людського світосприйняття до «чистого мислення») створив тут лише нові труднощі для усвідомлення специфіки практики?

Річ у тім, що класичний ідеалізм у визначеностях мислення мав справу з однією з надзвичайно важливих властивостей людської практики — її всезагальністю. Звичайно, підхід до цієї властивості був ідеалістично обмежений у вихідних принципах, оскільки предметно-практична діяльність оголошувалась похідною від діяльності абстрактно-духовної. Однак у межах аналізу останньої, як відомо, за діалектикою понять було вгадано діалектику речей, зокрема діалектику становлення предметного світу людської культури. Не випадково критичне переосмислення найвищих здобутків класичної ідеалістичної діалектики, «демістифікація» тлумачень нею людської діяльності була одним із суттєвих моментів становлення наукових уявлень про практику.

Проте евристичні можливості класичних ідеалістичних інтерпретацій практики були обмежені тим, що всезагальність практики, трактовану лише в контексті абстрактно-духовного освоєння світу, неможливо, так би мовити, «довести» до форм її безпосередньої дійсності, тобто до її реального предметного втілення.

Пошлемося на два приклади.

Коли гносеологістські тлумачення практики лише зароджувались, питання про безпосередню дійсність людської діяльності зводилось до питання про можливість безпосереднього сприймання людиною власних мислительних процесів, інакше кажучи, безпосередню дійсність шукають у сфері самого «чистого мислення». «Під словом мислення, — пише з цього приводу Декарт, — ...я маю на увазі все те, що відбувається в нас таким чином, що ми сприймаємо його безпосередньо самі собою»⁴. Такі «безпосередні самоочевидності свідомості» тлумачились як вихідні начала і принципи філософського знання. При цьому не усвідомлюється та обставина, що насправді зовсім не свідомість є тією сферою, в якій здійснюється безпосереднє сприйняття людиною самої себе, більше того, що окремий індивід взагалі не «дається» собі безпосереднім чином, що ця «самоданість» опосередкована суспільно-історичною практикою. Як слушно підкреслює В. Лекторський, класичний ідеалізм на цьому етапі, усвідомивши те, що у пізнавальному відношенні «суб'єкт-об'єкт» (до якого, додамо, зводилась ідеалізмом багатоманітність людської взаємодії з предметним світом) об'єкт не даний безпосереднім чином, ігнорує те, що «не даний собі безпосередньо і сам суб'єкт»⁵.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 157.

⁴ Декарт Р. Избр. произведения. М., 1956, с. 429.

⁵ Лекторский В. А. Субъект. — «Филос. энциклопедия», т. 5, с. 155.

Нехтування «дійсною, чуттєвою діяльністю» (К. Маркс) здійснюється тут, зокрема, за допомогою гносеологізації усіх людських здатностей. На думку Декарта, «не тільки розуміти, бажати, уявляти, але також і відчувати означає... те саме, що і мислити»⁶. Цим самим якісна специфіка нетеоретичного освоєння світу, зокрема того, яке К. Маркс називав «практично-духовним», значною мірою «розчинялася» у пізнавально-духовному освоєнні світу. Ця тенденція знайшла своє завершення у гегелівській концепції свідомості, заснованій на принципі абсолютного «зняття» будь-яких непізнавальних виявів людського світосприйняття — у пізнавальних, у «абсолютному знанні», яким «увінчувалась» феноменологія людського духу, та й з рештою сама людська історія.

Звичайно, на цьому завершальному етапі класичного іdealізму питання про безпосередню дійсність людської діяльності ставиться значно ширше, ніж раніше — як про перехід всезагального у «просто дійсне» (в гегелівській термінології) за допомогою опредметнення. У будь-якому результаті власної діяльності, підкреслює Гегель, «індивід виніс себе у стихію всезагальності»⁷. Однак цей перехід всезагального у безпосередню дійсність тлумачиться Гегелем як процес, що відбувається у межах абстрактно-духовної діяльності, у межах свідомості. Не вдаючись до докладного розгляду різноманітних варіантів такого звуження питання про діалектику всезагальності і безпосередньої дійсності, звернемо увагу на ті міркування Гегеля, які підбивають підсумок його тлумаченню цієї проблеми, — міркування про «абсолютну тотожність» мислення і буття. Цю тотожність філософ, як відомо, убаचाє в «абсолютному духові», який «має стихію своєї дійсності або ж буття в ній у самому чистому знанні, бо це знання є проста безпосередність, яка однаковою мірою є *буттям* і *наявним буттям*, як і *сутністю*». Саме абсолютне знання трактується як та вища єдність всезагальності й безпосередньої дійсності, що в ній «дух замкнув рух свого формування», оскільки він досяг «чистої стихії» свого наявного буття — поняття»⁸.

Під цим кутом зору розглядається у «Феноменології духу» зокрема питання про способи опредметнення людської сутності. «Роботу», яку абсолютний дух «здійснює як *дійсну історію*», Гегель тлумачить як рух, спрямований до того, щоб розкрилася «форма знання духу про себе», а процес опредметнення, що в ньому відбувається перехід всезагального у безпосередню дійсність, подається як те, що «не змінює самого діяння, а лише показує, *що воно є*»⁹. Опредметнення, отже, зображається лише як «інобуття» ідеального, внаслідок чого гегелівські пошуки найбільш адекватного рівня опредметнення не сягають дійсної чуттєвої діяльності.

Проблема єдності всезагальності і безпосередньої дійсності звужується Гегелем до питання про те, яким чином «*духовна субстанція* як така вступає до існування», у відповідь висувається твердження, що дух може здійснити це «лише тоді, коли її сторонами стають такі самосвідомості, які знають цю чисту самість як дійсність, що має безпосередню значущість... завдяки відчужуючому опосередкуванню»¹⁰. Таку безпосередню значущість духу Гегель вбачає у мові. Створюється свого роду іdealістичне «зачароване коло», яке виглядає так: іdealьна

⁶ Декарт Р. Избр. произведения, с. 429.

⁷ Гегель. Соч., т. 4, М., 1958, с. 420.

⁸ Там же, с. 426, 432.

⁹ Там же, с. 430, 173.

¹⁰ Там же, с. 273.

сутність є змістом опредметнення, опредметнення є формою ідеальної сутності, коли ж воно має за зміст саму форму, це опредметнення, за Гегелем, «набуває значення мови». Висока оцінка мови як засобу вираження й об'єктивації ідеального переростає тут у абсолютизацію цього засобу, яка пов'язана з розвінчаною марксизмом-ленінізмом ілюзією, ніби ідеї можуть існувати відірвано від мови, у персоніфікацію поняттєвого апарата і, зрештою, у заміщення таким специфічним опредметненням реальної предметної діяльності. («...Сила мовного висловлювання як такого здійснює, — твердить Гегель, — те, що має бути здійснене»¹¹).

Фетишизуючи співвідношення мислення, мови і реальної предметної діяльності, класичний ідеалізм кінець кінцем приходиться до абсолютизації комунікативних аспектів культури, розглядуваних відособлено від дійсних соціальних зв'язків і відношень. Визнання суспільно-історичної природи суб'єкта діяльності, властиве класичному ідеалізмові на його завершальному етапі, виявилось методологічно обмеженим: соціально-комунікативні процеси розглядалися крізь призму комунікації «носіїв духовної субстанції» за допомогою мови. «У будь-якому іншому зовнішньому виявленні» людська самість — «чисте я», на думку Гегеля, «занурене у дійсність і перебуває у формі, яку вона може покинути; із своїх вчинків... воно рефлексоване у себе і залишає бездиханним таке недосконале наявне буття, що в ньому завжди міститься і надто багато й надто мало». І тільки в мові це «я» нібито міститься «в його чистоті».¹²

Як бачимо, зведення до суто духовних вимірів такої властивості людської практики, як всезагальність, обернулося в класичному ідеалізмі містифікацією іншої властивості практики — безпосередньої дійсності. Найбільш адекватною формою предметного буття цієї властивості тут уявлялася предметність *знакова*.

Отже, вже в лоні класичної ідеалістичної фетишизації пізнавально-духовних аспектів людської діяльності зароджується тенденція, яка стала домінуючою в багатьох напрямках сучасної буржуазної філософії — фетишизація комунікативних аспектів діяльності.

Наголосити на цій обставині варто, на наш погляд, тому що багато хто з представників останньої тенденції декларує неприйняття притаманного класичному ідеалізмові зведення людського ставлення до світу — до суто пізнавально-духовного. У зв'язку з цим тут спостерігається зміщення акценту із питання про всезагальність людської діяльності на питання про її безпосередньо-дійсні виміри; однак і в цьому разі ідеалізм намагається уникнути звертання до предметно-практичних форм цієї безпосередньої дійсності.

Неприйняття класичної ідеалістичної апології духовного освоєння світу, освоєння, «очищеного» до суто пізнавальних механізмів, що ними намагалися пояснити усі інші моменти людського світосприйняття, як уже зазначалося, не виходить тут за межі підпорядкування цього різновиду діяльності — практично-духовному освоєнню світу.

Звернемо увагу на одну характерну обставину. Річ у тім, що назване зміщення акцентів відбувалося у філософському ідеалізмі за умов, коли вихідні засади класичних ідеалістичних інтерпретацій практики було науково спростовано, коли сформувався і розвинулося діалектико-матеріалістичне тлумачення практики. Обійти цю обставину

¹¹ Там же, с. 272.

¹² Там же, с. 273.

ідеалізм уже не міг, оскільки саме в діалектико-матеріалістичній філософії були розв'язані ті проблеми, які не знайшли наукового розв'язання в класичному ідеалізмі, зокрема питання про діалектику всезагальності і безпосередньої дійсності практики, про специфіку соціальної предметності, про первинність предметно-практичних механізмів людської культури щодо її «знаково-предметних» утворень тощо.

Саме тому зусилля представників сучасної буржуазної філософії, які намагаються створити враження про «альтернативність» своїх концепцій щодо класичних ідеалістичних інтерпретацій людської діяльності, спрямовані не на подолання методологічної обмеженості класичного ідеалізму, а фактично є спробами «вдосконалення» його методологічного арсеналу за рахунок спекуляції на актуальних проблемах сучасного наукового пізнання. Однією з таких проблем, потреба розробки якої робить особливо актуальним питання про методологічний арсенал філософського дослідження людської діяльності, є питання про співвідношення пізнавального, практично-духовного і предметно-практичного освоєння світу.

Сучасний ідеалізм намагається розв'язати це питання за допомогою заміщення практично-духовною діяльністю — діяльності предметно-практичної.

З цією метою здійснюється передусім прагматистське тлумачення процесу реального перетворення людиною навколишнього предметного світу, тлумачення, яке, зауважимо, зовсім не локалізоване лише в межах прагматизму як окремої філософської течії, а взяте на озброєння багатьма представниками інших течій сучасної буржуазної філософії і соціології.

Вже перші прагматистські декларації про взаємозв'язок практики і свідомості, за всієї їх зневажливості щодо класичного ідеалізму й за всього притаманного їм загравання з вульгарно-матеріалістичними концепціями, були спрямовані передусім на ідеалістичне обмеження сфери практики. Оголошення свідомості функцією такої практики, обмеженої окремими утилітарно-приспосовницькими реакціями, зовсім не долало методологічної неспроможності класичної ідеалістичної фетишизації свідомості. Зате воно створювало передумови для певного «підновлення» форм ідеалістичної компрометації предметно-практичної діяльності.

Ця обставина одразу ж була використана ідеалізмом з метою протиставлення предметно-практичній діяльності та рефлексивним формам людського світосприймання (практична детермінованість яких «визнавалася», ціною прагматичного обмеження обсягу практики) інших, «більш універсальних» рівнів людського ставлення до світу («переживання», «інтуїції» тощо).

Показовою щодо цього є концепція «приреченості» інтелекта обслуговувати утилітарно-практичні дії, висунута А. Бергсоном: «покладіть в основу дію, і форма інтелекту сама з неї витече»¹³. В устах прагматиста У. Джемса ця установка була ще більш категоричною: з кожного загального поняття пропонувалося «вилушувати» його «практичну наявну вартість»¹⁴. На відміну від класичного ідеалізму, де «точкою відрахунку» була *містифікована всезагальність* практики, у названих різновидах сучасного ідеалізму такою точкою стала *містифікована безпосередня дійсність практики*. Якщо в класичному ідеалізмі всеза-

¹³ Бергсон А. Творческая эволюция. Собр. соч., т. 1, СПб, 1913, с. 157.

¹⁴ Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения. М., 1911, с. 38.

гальні форми мислення — трактовані як відчужені форми людської практики — виконували, за висловом К. Маркса, функцію «спекулятивної, мисленої вартості людини і природи»¹⁵, то тут на місце «спекулятивної» висувається «нааявна» вартість, однак спроби її прагматистського виявлення визначаються ігноруванням соціально-історичної масштабності практики, взаємодії її різноманітних рівнів і, що найголовніше, — її об'єктивного характеру, того, що практична життєдіяльність окремої людини детермінована всезагальними суспільно-історичними формами практики, а останні, у свою чергу, підпорядковані загальним закономірностям матеріального світу. Прагматичне ж тлумачення матерії зводить її до «величезної тканини, з якої ми можемо кроїти будь-що, потрібне нам, зшиваючи, як нам заманеться»¹⁶, і відзначається інструменталістським ігноруванням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства в дусі «плюралізму факторів». Утилітаризм пронизує тут тлумачення всіх компонентів реальної предметно-практичної взаємодії людини з матеріальним світом.

Таке звуження проблеми співвідношення практики і пізнання є ідеологічним відображенням реального процесу розкладання цілісності людської діяльності й світосприйняття за умов сучасного буржуазного суспільства. Замість людської універсальності й цілісності, що, як підкреслював К. Маркс, практично виявляється «саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює в її неорганічне тіло»¹⁷, реалізуючись у сукупності всіх суспільних відносин, тут постає механічна сукупність часткових «ефектів», що досягаються «частковими виробниками». За цих умов у буржуазній свідомості формуються уявлення про практику, що абсолютизують «мікрорівні» розгляду цієї форми людської активності, фетишизуючи при цьому процес відчуження людської діяльності.

К. Маркс, розглядаючи особливості становища людини в системі капіталістичного виробництва, підкреслює, що *«ізоляція цього індивіда, його обособлення у вигляді самостійної точки всередині виробництва»* зумовлені капіталістичним поділом праці, який «уражає» індивідуума в самій його життєвій основі і, в свою чергу, виростає з низки економічних передпошилок, які «з усіх боків зумовлюють індивіда у його зв'язках з іншими індивідами та в його власнім способі існування»¹⁸. Апеляцією до такого способу існування, його «некритично-позитивістським» відтворенням є сучасні буржуазні інтерпретації практики.

Абсолютизуючи відчужений характер капіталістичного суспільного виробництва і зображаючи цю відчуженість як апіорну властивість будь-якого історичного способу виробництва, представники сучасної буржуазної філософії у своїй полеміці з класичним ідеалізмом приходять до висновку про те, нібито головною хвилю останнього було нерозуміння того, що людське мислення завжди «інструменталістське» («зчислююче», в термінології М. Хайдеггера), воно ефективно лише тією мірою, якою людська активність «спрямована на виробництво»¹⁹. Дійсна практика зводиться тут лише до тих відчужених форм виробничої діяльності, які властиві їй у період державно-монополістичного капіталізму. Такі мотиви властиві багатьом сучасним буржуазним філо-

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 156.

¹⁶ Бергсон А. Творческая эволюция. Собр. соч., т. 1, с. 137.

¹⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 42, с. 92.

¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 412; т. 46, ч. II, с. 446.

¹⁹ Бергсон А. Творческая эволюция. Собр. соч., т. 1, с. 132.

софським концепціям (від В. Дільтея до Ж.-П. Сартра та представників Франкфуртської школи).

Після такого «препарування» людської практики, протиставлення тих її компонентів, які «деформують» діяльність, тим, що «зберігають її аутентичність», буржуазна свідомість впала в ілюзію своєї радикальної альтернативності як щодо діалектико-матеріалістичної концепції практики (видаючи своє недооцінювання предметно-матеріальних компонентів практики як аргумент, що нібито свідчить про «переоцінювання» цих компонентів марксистсько-ленінською філософією), так і щодо класичних ідеалістичних інтерпретацій практики, оскільки тут були виголошені спроби подолати притаманну останнім абсолютизацію пізнавально-духовних аспектів людського ставлення до світу.

Переорієнтація з пізнавально-духовних на практично-духовні компоненти людської діяльності здійснюється представниками сучасного ідеалізму не тільки в площині міркувань про специфіку практики, а, чи не найчастіше, у площині протиставлення пізнавально-духовних та практично-духовних компонентів людської свідомості. Саме в цій площині з класичним ідеалізмом щодо співвідношення «рефлексивних» та «нерефлексивних» елементів свідомості було сформульоване положення, яке, на наш погляд, може вважатися програмним для сучасних буржуазних інтерпретацій практики.

Ще в працях неокантіанця Г. Ріккерта висувається теза про нездатність всезагальних форм людської свідомості досягнути навколишню дійсність. Спочатку безпосереднім об'єктом ріккертової критики були природничонаукові поняття, далі — будь-які всезагальні форми людського світосприйняття. Мірою вдосконалення понятійного апарата науки, на думку Ріккерта, стає дедалі очевиднішим, що всі всезагальні форми, все більше долаючи «екстенсивну» й «інтенсивну» багатоманітність «тілесного світу», всі такою ж мірою заперечують «все те з дійсності, що на кожному кроці всюди пропонує нам безпосередній досвід». На противагу цій «тиранії» всезагальності пропонується орієнтація філософії на «безпосереднє життя», яка одна може нібито наблизити людину до «справжньої дійсності», що «вислизає» у разі спроб її рефлексивного досягнення²⁰⁻²¹. Під виглядом несприйняття властивої класичному ідеалізмові абсолютизації всезагальності Ріккерт здійснює вилучення всезагальності з реального процесу людської життєдіяльності. «Безпосередня дійсність,— твердить він,— ніколи не є всезагальною (курсив наш.— В. Т.)»²².

За цими міркуваннями щодо специфіки сприйняття світу у людській свідомості, криються, як бачимо, установки значно ширшого плану, що стосуються специфіки людської життєдіяльності. Безпосередня дійсність практики метафізично протиставляється всезагальності.

Цю антидіалектичну установку було взято на озброєння більшістю сучасних буржуазних філософських течій, які не поділяють притаманної класичному ідеалізмові абсолютизації всезагальності форм пізнавально-духовного освоєння світу. Разом з водою тут виплеснули й дитя — заперечуючи абсолютизацію абстрактної всезагальності людської практики, зовсім відмовились від всезагальності.

Саме в цьому руслі формуються різноманітні сучасні буржуазні інтерпретації практики, засновані на абсолютизації «детоталізованої» практики, практики, з якої усунуто всезагальність. Відповідно, і в люд-

²⁰⁻²¹ Ріккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. СПб, 1903, с. 209.

²² Ріккерт Г. О понятии философии. — «Логос», М., 1910, кн. 1, с. 21.

ській свідомості більш адекватними виголошуються ті аспекти, які забезпечують «безпосереднє переживання» світу, на протипагу рефлексивному його осягненню.

Замкнувшись на цьому рівні практично-духовного освоєння світу, який є немов проміжним між предметно-практичним та теоретичним його освоєнням, буржуазна свідомість потрапила в ілюзію, нібито тут, нарешті, знайдено ту площину відношення людини до дійсності, де матеріальне не протистоїть ідеальному, об'єктивне — суб'єктивному, завдяки чому можна уникнути тієї гостроти постановки основного питання філософії, яка була характерною ознакою періоду, коли відбувалося завершення генезису класичного ідеалізму. Насправді це уникнення виявилось неможливим, оскільки «сучасна філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому»²³, а претензії на «надпартійність» виявляються прикриттям більш замаскованих варіантів ідеалізму.

Одним із таких варіантів є намагання протиставити предметно-практичній діяльності рівень практики, на якому б ідеальне не відрізнялось від матеріального, поняття було б водночас безпосереднім існуванням... та «умовою непрямого усвідомлення існування»²⁴. Таким «сектором буття» Сартр виголошує «*graxis quotidienne*» — повсякденну практику, функціонування якої відбувається через покладення нею самою власних обмежень у вигляді різноманітних форм всезагальності («тотальності») та подолання цих обмежень, процес якого зображується як «перманентний бунт» проти предметно матеріальних форм всезагальності, нібито завжди репресивної щодо людської індивідуальності.

Характерно, що цим «сектором буття» виявляється не що інше, як практично-духовна діяльність, в якій всезагальність виступає в індивідуалізованих проявах, а безпосередня дійсність є духовною безпосередністю (як на приклад можна послатися на специфіку художнього образу, способів сприйняття світу у міфології тощо). Проте, як тільки-но людська діяльність виходить за межі обраного Сартром «сектора» (а в реальному соціально-історичному процесі це відбувається щомиті, оскільки тут завжди взаємодіють різні шари діяльності, до того ж ці шари далеко не тотожні за значущістю), чи то у сферу матеріальної практики, чи то у сферу пізнавального освоєння світу, ця діяльність виголошується Сартром такою, що деградувала.

Отже, звертання Сартра до сфери практично-духовного освоєння світу призводить до містифікації як дійсної всезагальності практики, так і предметного характеру безпосередньої дійсності. Антиномія всезагальності і безпосередньої дійсності практики відтворюється тут у протиставленні «тоталізованої» та «детоталізованої» практики, «мікро-рівнів» та «макрорівнів» людської діяльності.

Одним із найхарактерніших моментів, що визначають специфіку цього протиставлення, є ідеалістичне отожднення опредмечування і відчуження. «Оброблена матерія» тут подається як «відображення нашої активності як пасивності, а нашої інертності — як активності, нашого внутрішнього — як детермінації зовнішнього, як його фальсифікованого відображення»²⁵. Детермінуючий вплив зовнішніх, об'єктивних умов на людську діяльність зображується лише як апіорна можливість «деградації» практики «зсередини», що реалізується у процесі «тогалізації» практики, у процесі набування нею форми всезагальності, яка відзначається властивістю безпосередньої дійсності.

²³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 351.

²⁴ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 105.

²⁵ Ibidem, p. 247.

Ідеалістична абсолютизація практично-духовного освоєння світу, фактичне заміщення ним дійсної предметно-практичної діяльності зумовлює те, що навіть поодинокі матеріалістичні декларації Сартра виявляються лише формальним жестом, не зменшуючи світоглядно-методологічної неспроможності його концепції практики. Скажімо, визнання того, що нині «неможливо по-справжньому писати історію, не ставлячи на перший план матеріальні елементи життя людей, ...практику»²⁶, повністю знецінюється тут тлумаченням матеріальної практики як «неадекватної» сфери людської самореалізації, як відчуження.

Особливістю таких ідеалістичних інтерпретацій практики є не просто ігнорування її матеріального характеру й об'єктивної зумовленості, а містифікація цих особливостей реальної практики за допомогою абсолютизації практично-духовного освоєння світу. Річ у тім, що об'єктивні умови виконують певні функції і на цьому рівні освоєння світу, однак, тут їх характер специфічний. На цій специфіці і спекулює сучасний ідеалізм. У зв'язку з цим у сучасних критичних дослідженнях відзначається, що у Сартровому зображенні об'єктивні умови, як тільки-но вони входять у структуру людської діяльності, одразу ж «втрачають» свій об'єктивний характер, у зв'язку з чим практика тлумачиться як щось цілком суб'єктивне. Об'єктивні ж умови лише «викликають» практичну діяльність і «поглинають» її наслідки, тобто вони залишаються за межами власне самого процесу діяльності, «проникаючи» в неї лише як «інертні» («паразитарні») сили, що деформують людську активність²⁷. Ігноруючи ту обставину, що практика є процесом, в якому зміна об'єктивних умов збігається з людською активністю, тобто об'єктивна детермінація суб'єктивного здійснюється передусім у своєму позитивному значенні, Сартр трактує об'єктивні умови крізь призму практично-духовного освоєння світу — не в їх об'єктивно-предметних, а в їх суб'єктивно-духовних функціях, як вони «переживаються» індивідами, до того ж — у їх негативному значенні.

Відмінність від класичного ідеалізму, зумовлена зміщенням акценту з «пізнання» на «переживання», зовсім не виступає тут гарантом від недооцінювання вирішального значення предметно-практичної діяльності щодо усіх інших рівнів людського освоєння світу.

Слід підкреслити, що такі інтерпретації практики недооцінюють будь-які різновиди реальної практики — чи то перетворення природи, чи перетворення суспільних відносин. З точки зору «детоталізованої» практики такий рівень її «тоталізації» як боротьба класів є також неадекватним, оскільки Сартр приписує будь-яким формам людської життєдіяльності якості «інертності, автоматизму і непроникливості», трактуючи соціально-класову структуру суспільства, як сукупність «інертно-практичних ансамблів», а клас — як «нав'язування» окремому індивідові «статуту серійності»²⁸. Некритично-позитивістське відтворення суперечностей капіталістичного способу виробництва виявляється в сучасному ідеалізмі в ототожненні будь-яких форм дійсної колективності — із «сурогатними формами колективності», властивими буржуазному способу життя.

Розглянуте вище зміщення акцентів з абсолютизації пізнавально-духовного на абсолютизацію практично-духовного освоєння світу людиною, здійснене в сучасному ідеалізмі, а також його намагання уникнути визнання визначальної ролі предметно-практичної діяльності в

²⁶ Sartre aujourd'hui. L'Arc, 1966, N 30, p. 88.

²⁷ Див.: Евменов А. Ф. Диалектика и революция. Минск, 1969, с. 32.

²⁸ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, pp. 247, 345.

процесі цього освоєння, — обидві ці тенденції зумовили ту гостроту, якої набуло нині в буржуазній свідомості питання про людську сутність.

Класичний ідеалізм, як відомо, вбачав цю сутність в абсолютному розумі. Діалектико-матеріалістична філософія науково довела, що такою сутністю є не якась абстрактна «субстанція», а сукупність суспільних відносин, які складаються у процесі суспільного виробництва. В тих же течіях сучасного ідеалізму, які абсолютизують практично-духовну діяльність (зауважимо, що деякі представники цих течій декларують «радикальний антиесенціалізм» — заперечення того, що людина має якусь всезагальну сутність) сутність людини шукають лише у межах дещо розширеного трактування духовних здатностей індивіда, трактуючи всі форми діяльності, як варіації «символотворення».

Таку переорієнтацію ідеалізму з тлумачення людини як «*animal rationale*» на тлумачення її як «*animal symbolicum*» було виголошено ще Е. Кассієром²⁹.

До тих «символічних форм», що їх продукування, на думку ідеалістів, є наслідком «справжньої» практики, залічуються міф, релігія, мистецтво, наука і навіть такий засіб людського самовираження і спілкування, як мова. З точки зору абсолютизації практично-духовного освоєння світу, усі ці «символічні форми» рівнозначні між собою — у цьому сучасні ідеалісти вбачають альтернативу класичному ідеалізмові, який абсолютизував пізнавально-духовну діяльність.

Сутність людської культури зводиться тепер не до самопізнання «абсолютного духу» за допомогою «абсолютного знання», а до «дешифровки» тих духовних «смислів», що ними наділено оточуючу дійсність, до «дешифровки» «символів». Цю «дешифровку», як і надання смислів речам, ідеалізм пов'язує лише з практично-духовним «опредмечуванням» і таким же «розпредмечуванням», зміст якого обмежується тим, що «духовний смисловий зміст» ставиться у зв'язок з «конкретними чуттєвими знаками»³⁰⁻³¹ до яких зводиться предметність.

Таку абсолютизацію «смыслеутворюючих» елементів людського ставлення до світу подибуємо в Сартра, де основний зміст цього ставлення трактується крізь призму «самовизначення» у світі речей, які «вже означені іншими»³², у М. Хайдеггера, ще раніше — у О. Шпенглера та ін. «Дешифровою» духовних смислів тут фактично обмежується трактування того різновиду людської діяльності, на якому вона нібито не зазнає відчуження. «Не зазнає» лише тому, що ідеалізм всіляко уникає співвіднесення цієї практично-духовної діяльності — з діяльністю предметно-практичною, маскуючись твердженнями про неприпустимість ототожнення «значення» об'єкта — з «суто інертною матеріальністю цього ж об'єкта»³³. Намагання розглядати світ не тільки у формі об'єкта обертається тут черговим варіантом ідеалістичної містифікації практики, яку взагалі відривають від об'єкта.

Тому не дивно, що абсолютизація практично-духовного освоєння світу приводить сучасний ідеалізм до того ж самого наслідку, що і класичний з його абсолютизацією пізнавально-духовної діяльності — до неможливості вийти за межі такого різновиду опредмечення, яким є мова. Відмінність полягає лише в тому, що у першому випадку вона трактувалася як опредмечення «чистої свідомості», в другому ж — як опредмечення практично-духовних здатностей людини.

²⁹ Cassirer E. Esey o czlowieku. Wstep do filozofii kultury, Warszawa, 1971, s. 70.

³⁰⁻³¹ Cassirer E. Wesen und Wirkung des Symbolbegriffs. Oxford, 1956, S. 78.

³² Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 247.

³³ Ibidem, p. 96.

Цю особливість сучасного ідеалізму на прикладі такого його різновиду як німецький екзистенціалізм ґрунтовно досліджено Е. Соловйовим. Вона виявляється і в Сартра, який виголошує «всі оточуючі людину предмети — символами», розповсюджуючи це трактування і на знаряддя людської праці, і на саму людину³⁴. За цією тенденцією ідеалізм ототожнює усі рівні людської діяльності з «кодуванням» людських цілей та їх «дешифруванням», тобто — з мовним спілкуванням.

У найбільш концентрованій формі таке ототожнення наявне у загальнофілософських постулатах структуралізму. Розглядаючи людську культуру як «комплекс символічних систем» (на перше місце серед яких ставиться мова, далі шлюбні правила, економічні відносини, мистецтво, наука, релігія)³⁵, структуралізм приходять до твердження про те, що реальна людська практика є похідною від комунікативних процесів, а символи — первинними щодо предметних форм культури.

Вказуючи на обмеженість такого ідеалістичного підходу, польський марксист Т. Ярошевський слушно підкреслює, що «тут, як у камері-обскури, відбулося перевертання відносин між суспільною й історичною практикою та системою міжлюдської комунікації»³⁶. Таке відтворення в сучасних ідеалістичних концепціях хиб, притаманних ще класичному ідеалізму, є виявом методологічної й соціально-класової спорідненості усіх варіантів філософського ідеалізму.

Цю методологічну неспроможність ідеалістичних інтерпретацій людського ставлення до світу було викрито основоположниками марксизму-ленінізму, які підкреслили, що завдання «спуститись з світу думки в дійсний світ»³⁷ є практично нездійсненним для ідеалізму, бо «так само як філософи відособили мислення у самостійну силу, так повинні були вони відособити і мову у якесь самостійне, окреме царство», ігноруючи ту визначальну обставину, що ні мислення, ні мова, ні пізнавально-духовні, ні практично-духовні властивості людини — не утворюють «особливого царства», бо вони — «прояви дійсного життя»³⁸.

Усяке ж суспільне життя є, за відомим Марксовим визначенням, «по суті практичним»³⁹. Саме ця сфера реальної суспільної практики є дійсним джерелом будь-яких духовних утворень.

* * *

Одной из наиболее характерных особенностей современных идеалистических интерпретаций практики является абсолютизация практически-духовного освоения мира. Таким путем современные буржуазные философы пытаются преодолеть абстрактность классических идеалистических представлений о человеческой деятельности.

Если классический идеализм абсолютизировал такое свойство практики, как всеобщность, рассматривая его лишь в контексте познавательно-духовной деятельности, то современному идеализму присуща тенденция к абсолютизации свойства непосредственной действительности практики, метафизически противопоставляемой всеобщности. И в том, и в другом случае деформируются оба названные свойства предметной деятельности. Сведение непосредственной действительности практики к практически-духовному уровню опредмечивания оказывается лишь новым, более уточненным вариантом абстрактной трактовки предметной деятельности.

³⁴ Ibidem, p. 97. Див. також: Sartre J.-P. L'Être et le Néant, P., 1943, p. 439.

³⁵ Levi-Strauss C. Antropologie structurale, P., 1958, p. 19.

³⁶ Ярошевский Т. Личность и общество. М., 1974, с. 267—268.

³⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 427.

³⁸ Там же, с. 427, 428.

³⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 261—262.

XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми ідеологічної боротьби

XXV з'їзд КПРС зробив важливий теоретичний висновок про те, що розрядка міжнародної напруженості стала домінуючою тенденцією сучасних міжнародних відносин. Водночас з'їзд підкреслив, що ідейне протистояння двох систем посилюється, а проблеми ідеологічної боротьби навколо розрядки дедалі більше висуваються на перший план. Буржуазні ідеологи намагаються різноманітними засобами отруїти свідомість широких трудящих мас, відвернути їхню увагу від актуальних проблем світового розвитку — мирного співіснування, роззброєння, співробітництва держав з різним соціальним ладом у політичній, економічній та інших галузях. З плином часу зазнають змін конкретно-історичні форми, методи, засоби ідеологічної боротьби, але незмінним залишається одне — загостреність вступів буржуазних ідеологів проти реального соціалізму та світового революційного процесу.

Особливості, перспективи та конкретні форми ідеологічної боротьби на сучасному етапі обговорювались на Всесоюзній науковій конференції «Актуальні проблеми ідеологічної боротьби в світлі рішень XXV з'їзду КПРС», що відбулася в Києві 25—26 червня цього року. Її організували Наукова рада з проблем зарубіжних ідеологічних течій при секції суспільних наук Президії АН СРСР та Секція суспільних наук АН УРСР.

У роботі конференції взяв участь кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук. У своїй доповіді він відзначив, що здійснення завдань, накреслених XXV з'їздом КПРС, настійно потребує дальшої активізації зусиль щодо поширення у світі правди про соціалізм, розвінчання спроб буржуазних ідеологів фальсифікувати політику і цілі комуністичних партій, їх намагання спотворити суть соціалістичної демократії, розпалити національну ворожнечу. Нові форми пристосування наших ідейних ворогів до сучасних умов також обумовлюють зростання вимог до розробки проблем марксистсько-ленінської теорії, що охоплюють широке коло питань з критики буржуазних, ревізійністських та буржуазно-націоналістичних концепцій.

Сучасний етап розгортання ідейного протистояння між соціалізмом і капіталізмом висуває нові завдання перед працівниками

ідеологічного фронту. Надзвичайної важливості набуває творче і максимальне використання здобутків радянських дослідників в галузі критики буржуазної ідеології, застосування теоретичних досягнень у практиці ідеологічної роботи. Ось чому, підкреслив доповідач, проведення конференції на таку тему має не тільки науково-теоретичне, але й важливе ідейно-політичне значення.

Нинішній рік, рік 60-річчя Великого Жовтня, відзначений подією великої міжнародної ваги — прийняттям нової Конституції СРСР. У Конституції знайшли відображення ті глибокі зміни, що відбулися в радянському суспільстві з часів Жовтня до наших днів. Нова Конституція є ствердженням завоювань соціалізму, підсумком конституційного досвіду радянської історії і водночас спільним здобутком світового соціалізму. Спотвореному буржуазною і ревізійністською пропагандою тлумаченню поняття демократії і прав людини Конституція СРСР протиставляє найбільш повний і реальний комплекс прав та обов'язків громадянина соціалістичного суспільства.

Переваги соціалізму, успіхи держав соціалістичної співдружності у розвитку економіки, підвищенні матеріального та культурного рівня життя народу стають вагомим аргументом на користь соціалістичного шляху розвитку людства, могутньою притягальною силою як для трудящих капіталістичного світу, так і для народів країн, що розвиваються. Притягальний приклад соціалізму — камінь спотикання для сучасного капіталізму. Ідеологи імперіалізму змушені протиставляти теорії і практиці реального соціалізму «оновлені» соціологічні і соціально-політичні псевдонаукові концепції і доктрини.

Ідейно-політичною основою, на якій відбувається «оновлення» існуючих та пошуки нових концепцій, був і залишається антикомунізм, покликаний дати ідеологічне виправдання практиці імперіалістичної буржуазії. У центрі ідеологічної боротьби стоять нині проблеми демократії, політики і цілей комуністичних партій, питання розвитку Радянської багатонаціональної держави, взаємовідносин між брагніми соціалістичними країнами, докорінної відмінності способів життя двох світових соціально-економічних систем.

Противники політики розрядки з буржуазного табору намагаються обґрунтувати те-

зу про те, нібито існуючі ідеологічні розбіжності унеможливають мирне співіснування капіталістичних і соціалістичних країн. Розрядка міжнародної напруженості, згідно з подібними доктринами, можлива лише за умов «деідеологізації» міжнародних відносин. Обстоюючи на словах практику «ідеологічного співіснування», буржуазні ідеологи на ділі дотримуються політики «ідеологічної мобілізації». Морально-політичні переваги соціалізму імперіалізм намагається компенсувати колосальними капіталовкладеннями у пропаганду, розвиток і монополізацію усіх засобів масової інформації, створення пропагандистських організацій. Зростання ідеологічної активності імперіалізму — факт, відзначений XXV з'їздом КПРС.

Особливо посилилась антикомуністична істерія у зв'язку з наближенням 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

В доповіді В. Ю. Маланчука було відзначено, що за цих умов потрібна висока політична пильність, активна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям. Перед суспільствознавцями республіки, лекторами-пропагандистами було поставлене завдання на основі глибокого вивчення і всебічного використання творчої спадщини засновників марксизму-ленінізму давати ґрунтовну критику світоглядно-методологічних засад, ґносеологічних, соціальних та ідейно-теоретичних джерел буржуазних суспільних «теорій»: концепцій, що живлять сучасний антикомунізм.

На пленарному засіданні з доповідями виступили академік М. Б. Мітін, член-кореспондент АН СРСР М. І. Сладковський, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук.

У доповіді М. Б. Мітіна (Москва) відзначалось, що після Великої Жовтневої соціалістичної революції в ролі головного ідейно-політичного зняряддя імперіалізму все більше виступає антикомунізм, основним змістом якого є наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики і цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму. Історична еволюція антикомунізму, зміна форм і методів імперіалістичної пропаганди визначались дальшими етапами загальної кризи капіталізму; змінами в тактиці класової боротьби залежно від співвідношення класових сил в окремих країнах і на міжнародній арені. Характерною рисою антикомунізму останнього періоду є його зростаюча антирадянщина. Доповідач, наводячи численні приклади, звернув увагу на еволюцію в нинішніх умовах правого і «лівого» ревізйонізму на позиції антикомунізму і відвертої антирадянщини, тобто змикання ревізйонізму з найреакційнішими антидемократичними силами сучасності. Розкриваючи зв'язок сучасної буржуазної ідеології та імперіалістичної політики, М. Б. Мітін показав, що антикомунізм нині особливо яскраво вияв-

ляє свою найреакційнішу політичну роль, виступаючи ідеологічною платформою агресивної політики імперіалізму, слугуючи справі «виправдання» його явного і прихованого втручання у внутрішні справи інших держав, військових інтервенцій під ширмою упередження «комуністичної загрози».

М. І. Сладковський (Москва) проаналізував деякі особливості політичного процесу в Китаї. Він відзначив, що історія 60-річного існування Радянської влади, у тому числі досвід останніх десятиріч повоєнного розвитку, знову підтвердили той факт, що відхід від основних принципів та закономірностей соціалістичної революції і соціалістичного будівництва можуть привести партію і суспільство до глибокої соціальної кризи. Яскравим свідченням тому є приклад Китаю, керівництво якого порвало з марксизмом-ленінізмом, піддалось дрібнобуржуазно-націоналістичним та великодержавно-шовіністичним настроям.

Доповідач підкреслив, що ідейно-політична платформа маоїзму складалась не відразу. Вона пройшла тривалу еволюцію, характеризується посиленням авантюристичних, великодержавних тенденцій, розгортанням відкритої наклепницької кампанії проти країн соціалістичної співдружності, організацією воєнних провокацій з метою загострення міжнародної обстановки тощо. Нині маоїзм остаточно зімкнувся з антикомунізмом. Провідним мотивом державної політики Китаю на міжнародній арені є посилення антирадянщини, яке знаходить вияв у різноманітних формах — від наклепницької пропаганди до прямих інсинуацій. Така спрямованість зовнішньої політики Китаю співпадає з інтересами імперіалістичної реакції і спрямована проти єдності прогресивних демократичних сил, наносить шкоду справі миру і соціалізму.

В. І. Шинкарук у своїй доповіді спинився на особливостях кризи буржуазного світогляду в нинішніх умовах. Він, зокрема, відзначив, що вже ранні буржуазні конституції засвідчують суперечності в світогляді панівного класу капіталістичного суспільства. В цих конституціях людина виступала як капіталістичний власник, тоді як у філософських концепціях того часу вона розглядалась як людина «загалом», абстрактно, позаісторично, а її сутність — як певний набір сталих якостей, властивих людині «від природи». Таким чином з самого початку буржуазні уявлення про людину увічнювали і проголошували «надісторичними» ті людські якості, які були породжені історично минушими відносинами приватної власності.

В. І. Шинкарук простежив історичні метаморфози цієї суперечності мірою еволюції самого капіталістичного суспільства, показав, що сучасна буржуазна філософія, усім своїм змістом засвідчуючи кризу буржуазної духовної культури, відтворює цю суперечність в нових формах. В доповіді вона була розкрита на прикладі ґрунтов-

ного критичного аналізу ідеології технократії і технофобії, показано загальну ідеалістичну світоглядно-методологічну платформу цих зовні протилежних типів усвідомлення буржуазією явищ загальної кризи капіталізму.

На засіданнях трьох секцій конференції було розглянуто широке коло питань, пов'язаних з критикою буржуазних і ревізійністських перекирвань марксистсько-ленінського вчення про суспільний прогрес, проаналізовано особливості кризи сучасного капіталізму та її відображення в буржуазній ідеології, сформульовано методологічні принципи боротьби з буржуазним націоналізмом.

Учасники конференції відзначили, що криза буржуазного суспільства загострюється, незважаючи на спроби економічного, політичного і ідеологічного пристосування капіталізму до нових умов. Апологетична, реакційна суть буржуазної ідеології стає дедалі очевиднішою.

Нинішній етап кризи державно-монополістичної системи імперіалізму продемонстрував його повну неспроможність розв'язати ті соціальні проблеми, які виникли внаслідок науково-технічної революції. Аналізу суперечностей науково-технічного прогресу за умов капіталізму і їх відображення в практиці ідеологічної боротьби присвятили свої доповіді В. В. Косолапов, В. Г. Королько, Б. Б. Жилін. Вони показали цілковиту хибність спроб довести «життєвість», «динамізм», історичну перспективність капіталістичного шляху розвитку за допомогою новітніх антикомуністичних концепцій, таких як «постіндустріального суспільства», «єдиного світового суспільства», «технологічного детермінізму», «негативної конвергенції» тощо. Науково-технічна революція сама по собі неспроможна змінити буржуазний спосіб життя. Тільки поєднання соціальної і науково-технічної революції забезпечує втілення в життя гуманістичних ідеалів.

Сучасна буржуазія і її політичні партії активно реагують на кризу і вносять ідеологічні модернізації в свої програми. Економічні ревізійністи намагаються виправдати і прикрити економічний спад і застій виробництва, інфляцію, зростання безробіття і антагонізму між працею і капіталом. Найбільш поширеним прийомом буржуазно-ліберальних і ревізійністських ідеологічних течій стали нападки на комунізм, довільне перекирвання принципів марксизму-ленінізму, історії марксистсько-ленінської філософії, ревізійністська інтерпретація теоретичних основ діяльності комуністичних партій з метою обмеження впливу марксистсько-ленінської ідеології. Робляться також спроби протидіяти активній миролюбній політиці країн соціалізму, зміцненню соціалістичної співдружності, применшити роль народних мас в міжнародному соціалістичному співробітництві. Критичному аналізу відзначених особливостей буржуазної ідеології були присвячені виступи

В. Н. Мазура, М. М. Верникова, Л. Ф. Лаврової.

У виступі Р. Г. Симоненка йшлося про те значення, яке надається буржуазними ідеологами пропаганді націоналізму і шовінізму. Міжнародна реакція розглядає розпалення шовіністичних, націоналістичних та расистських настроїв як засіб розколу революційного руху, культивувати недовіря і ворожнечі між народами, затямлення класової свідомості трудящих, відвернення пролетаріату і його союзників від класової боротьби.

Почастішали спроби буржуазних націоналістів фальсифікувати ідейно-теоретичні основи діяльності КПРС. «Критики» марксизму твердять, нібито соціалізм в принципі неспроможний розв'язати національне питання, а пролетарський інтернаціоналізм трактується ними як національний нігілізм, нехтування національними особливостями народів. Антикомуністичну спрямованість українського буржуазного націоналізму розкрили у своїх виступах А. М. Шлепаків, М. М. Соломатін.

Значну увагу було приділено на конференції критичному аналізу різноманітних тенденцій в сучасній буржуазній філософії.

В. Г. Табачковський у своєму виступі розглянув ідеологічну спрямованість буржуазних тлумачень співвідношення світоглядної і методологічної функції філософії.

В. В. Лях розглянув еволюцію ірраціоналізму в буржуазній філософії з кінця XIX сторіччя, відзначивши, зокрема, що від інтерпретації поняття «життя взагалі», від суто споглядального підходу до дійсності ірраціоналізм поступово набуває форм світовідчуття, світотлумачення певних прошарків буржуазної інтелігенції; починає входити в сферу соціальної дії. Така трансформація ірраціоналізму здійснюється внаслідок відвертішого виключення індивіда в умовах капіталізму з поля соціальної дії, перетворення дедалі більшої частини інтелігенції в найманих робітників, внаслідок примусового нівелювання особистості.

Н. П. Поліщук звернула увагу на той факт, що поглиблення кризових явищ в усіх ланках життя капіталістичного світу примушує теоретиків буржуазії вишукувати нові шляхи і методи боротьби з прогресивними ідеями. Теоретична і соціальна мімікрія буржуазної філософії знаходить свій прояв, зокрема, в пристосовницьких тенденціях неофрейдизму, що все більше асимілюється з різними формами ірраціоналізму, що свідчить про нестійкість методологічних позицій буржуазної ідеології та дальшого поглиблення її кризи.

Порівняно нову доктрину антикомунізму піддав критичному аналізу І. Т. Якушевський (Ленінград). Поява «радянології» як самостійної галузі антикомунізму зумовлена кризою ідеології капіталізму, з одного боку, успіхами реального соціалізму та по-

силенням інтересу до теорії комунізму — з другого. Основний напрям діяльності «радіологів» — фальсифікація і підрив теоретичних, насамперед філософських заasad марксизму-ленінізму, матеріалістичної діалектики, теорії пізнання, матеріалістичного розуміння історії. Аналізуючи значний фактичний матеріал підривної діяльності «радіологів», доповідач переконливо спростував їхні претензії на роль представників «науки про комунізм», показав, що «науковість» і «безсторонність», яку вони так рекламують, — лише спроба прикрити більш витончені фальсифікації теорії і практики реального соціалізму.

Розкриттю антиномії буржуазної моральної свідомості в умовах сучасної ідеологічної боротьби присвятив свій виступ В. С. Пазенюк. Він показав, що антиномічні суперечності буржуазної дійсності, відображаючись моральною свідомістю, набувають форми невідповідності між існуючим і належним, між загальним і особливим у моральних цінностях, між абсолютним і відносним, класовим і загальнолюдським у змісті моральних норм, уявлень, почуттів. Цей факт змушені визнати і самі буржуазні ідеологи, намагаючись розробити варіанти «морального оздоровлення» капіталістичного суспільства за допомогою «соціотерапії», «технології поведінки» тощо.

Про кризу сучасної буржуазної культури йшлося в доповіді М. В. Гончаренка. Виходячи з марксистсько-ленінських принципів оцінки і критики буржуазної

культури, доповідач сплився на еволюції буржуазної культури від втілення прогресивних ідеалів до сучасного глибокого занепаду. Проявом кризи буржуазної культури є її повний відрив від інтересів трудящих, проповідь анархічного індивідуалізму, посилення релігійно-містичних настроїв. Сучасним теоретикам буржуазної культури притаманне прагнення заперечити закономірність і спадкоємність в розвитку культури. Нерівномірність розвитку, посилення реакційних тенденцій, оспівування мілітаризму і воєн, культ насильства і терору, виправдання расизму і колоніалізму, розпалення ворожнечі між народами і заперечення прогресивності взаємодії національних культур — всі ці наслідки деструктивного впливу капіталізму на духовне життя суспільства видаються буржуазними соціологами за «доказ» відсутності прогресу в сфері культури взагалі. Триваючий занепад буржуазної культури є переконливим свідченням правильності висновку XXV з'їзду КПРС, що капіталізм — суспільство, позбавлене майбутнього.

Конференція внесла вагомий вклад в дослідження тенденцій, домінуючих нині в буржуазній ідеології, специфіки і новітніх форм антикомунізму, виявила рівень філософських досліджень у республіці з питань ідеологічної боротьби, накреслила головні завдання науковців і пропагандистів у підвищенні наукового рівня критики всіх сучасних різновидів ворожої ідеології.

Н. А. САПОН, В. Г. СЕМЕНОВ

Плідне міжнародне співробітництво вчених-марксистів

У травні 1977 р. в Києві відбулася сьома сесія Двосторонньої Комісії вчених-філософів Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки. Ця комісія, створена 1972 року за рішенням ЦК КПРС та ЦК СЕПН, здійснює координацію наукових досліджень з актуальних проблем теорії розвинутого соціалістичного суспільства, з питань пропаганди марксистсько-ленінської теорії, боротьби проти буржуазної ідеології. За п'ять років свого існування комісія нагромадила чималий досвід творчого співробітництва у розробці актуальних проблем філософської науки. Нею застосовуються такі форми роботи, як інформація про здійснені філософські дослідження, координація планів науководслідних робіт, підготовка спільних праць, обмін лекторами і науковою продукцією, проведення конференцій, симпозіумів, зустрічей з громадськістю.

Сьома сесія комісії філософів СРСР і НДР присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її учасники підбили підсумки багаторічної роботи у створенні спільних фундаментальних наукових праць про діалектику розвитку соціалістичного суспільства, про філософські проблеми сучасної ідеологічної боротьби. Першими плідними наслідками творчої співдружності вчених братніх країн є книжки «Розвинуте соціалістичне суспільство» (виходить вже третім виданням), «Основи історичного матеріалізму», публікації з питань етики. Завершується підготовка фундаментальних праць про діалектику розвитку соціалістичного суспільства та роль марксистсько-ленінської філософії в сучасній ідеологічній боротьбі.

З боку НДР у роботі комісії взяли участь: директор Інституту філософії Академії суспільних наук при ЦК СЕПН, член-

кореспондент АН НДР Е. Хаан (співголова комісії), академік АН НДР А. Козінг, академік АН НДР В. Ейгори та інші відомі вчені. З боку Радянського Союзу — ректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС член-кореспондент АН СРСР М. Т. Іовчук, доктори філософських наук професори В. В. Столяров, С. Ф. Одуєв, В. Є. Козловський та ін. Учених-філософів нашої республіки представляв у комісії директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук.

Від імені Президії АН УРСР, наукової громадськості республіки учасників сесії привітав віце-президент АН УРСР, академік І. К. Білодід. Він підкреслив, що міжнародне співробітництво суспільствознавців-марксистів, на виняткову важливість якого вказав Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу товариш Л. І. Брежнев на зустрічі з керівниками академії наук соціалістичних країн, має велике наукове і політичне значення. Знайомлячи присутніх з основними досягненнями вчених Української РСР, академік І. К. Білодід розповів про деякі підсумки і перспективи дальшого розвитку філософських досліджень.

Доповідь на тему «60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, розвиток наукового матеріалістичного світогляду і сучасна боротьба ідей» зробив співголова радянсько-німецької комісії, ректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС, член-кореспондент АН СРСР М. Т. Іовчук. Він зауважив, що за роки Радянської влади науковий марксистсько-ленінський світогляд став панівним у нашій країні, братніх соціалістичних країнах, у міжнародному комуністичному й робітничому русі. Обов'язок учених суспільствознавців країн соціалістичної співдружності — всебічно висвітлювати історію формування й утвердження марксистсько-ленінського світогляду у свідомості широких народних мас, проводити непримиренну боротьбу з буржуазною ідеологією, яка особливо активізувалася у зв'язку з наближенням 60-річчя Жовтня. Одним із найважливіших завдань учених братніх країн, відзначив М. Т. Іовчук, є розробка концепції розвинутого соціалістичного суспільства, зокрема, дослідження процесу зближення соціалістичних націй та їх культури, діалектики інтернаціонального і національного, збагачення досвіду міжнародного революційного руху досвідом його окремих загонів. Величезне значення має всебічне вивчення досвіду комуністичних партій країн соціалістичної співдружності, матеріалів XXV з'їзду КПРС та IX з'їзду СЄПН, які є зразками творчого розвитку марксистсько-ленінізму. Доповідач підкреслив важливість тієї спільної роботи, яка здійснюється вченими суспільствознавцями братніх соціалістичних країн, розповів про дослідження ними актуальних проблем роз-

витку соціалістичного суспільства, питань ідеологічної боротьби.

Однією з проблем, розв'язання якої потребує концентрації зусиль учених-марксистів братніх соціалістичних країн, зауважив М. Т. Іовчук, є проблема діалектики як методології революційної дії. Присвячені їй праці ще не завжди відповідають зростаючим вимогам сучасності. Нині завершується створення наукової праці з питань діалектики розвинутого соціалістичного суспільства. До цієї роботи залучені вчені Німецької Демократичної Республіки, Народної Республіки Болгарії і Радянського Союзу. Готується до видання також спільна праця «Сучасні проблеми ідеологічної боротьби». Важливість спільної роботи філософів-марксистів братніх соціалістичних країн у цих галузях дедалі зростає, оскільки така робота є невід'ємною складовою частиною пропаганди і контрпропаганди, яку нині здійснюють наші комуністичні партії.

Після обговорення доповіді відбувся симпозіум на тему «Діалектика розвитку духовного життя соціалістичного суспільства». Співголова комісії, директор Інституту філософії Академії суспільних наук при ЦК СЄПН, член-кореспондент АН НДР Е. Хаан, у доповіді «Діалектика свідомості і стихійності в умовах соціалістичного суспільства», спираючись на питання про історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, підкреслив, що ленінські слова про Великий Жовтень, який показав іншим народам дещо і дуже істотне з їх неминучого і недалекого майбутнього, знайшли переконалий підтвердження у перемогах соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці та інших братніх країнах. Доповідач розкрив актуальність марксистсько-ленінських положень про співвідношення свідомості і стихійності за соціалізму, зауваживши, що розвиток соціалістичної свідомості здійснюється за умов гострої боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Соціалістична ідеологія — це наукова ідеологія, соціалістична свідомість і за сучасних умов і в майбутньому не може розвиватися стихійно. Вона формується внаслідок цілеспрямованої роботи Комуністичної партії.

Е. Хаан підкреслив, що формування соціалістичної свідомості відбувається під визначальним впливом соціалістичних суспільних відносин, такої риси соціалістичного способу життя, як єдність суспільних і особистих інтересів. Важливе значення для з'ясування механізмів формування суспільної свідомості за соціалізму має врахування діалектики, загального, особливого і одиничного в духовному житті суспільства. Учасники дискусії відзначали важливість узагальнення досвіду формування комуністичного світогляду в усіх трудящих. Член-кореспондент АН СРСР Т. І. Ойзерман показав, що ленінські положення про діалектику стихійності і свідомості за капіталізмом конкретизуються і збагачуються но-

вим змістом у процесі застосування їх до сучасних умов формування соціалістичної ідеології.

У виступах голови Філософського товариства НДР академіка А. Козінга, професорів Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктора філософських наук В. Є. Козловського і доктора філософських наук В. В. Столярова йшлося про актуальні методологічні проблеми вивчення діалектики розвитку соціалізму, особливо про необхідність дослідження соціалістичного суспільства як цілісної системи, елементи якої органічно пов'язані.

Академік А. Козінг акцентував увагу на тому, що треба здійснювати своєчасну аргументовану критику суб'єктивістських спотворень діалектики сучасного соціального розвитку, заснованих на метафізичному протиставленні діалектики природи та діалектики суспільства, що призводить до відриву історичного матеріалізму від його загальнофілософських основ і, більше того, до тверджень буржуазних ідеологів і ревізіоністів про можливість «узгодження» історичного матеріалізму з немарксистськими філософськими концепціями. Доповідач докладно спинився на аналізі історичного генезису діалектико-матеріалістичної філософії як цілісного вчення, усі складові частини якого пов'язані, підкресливши, що діалектика з самого початку становила організуючу єдність з матеріалістичним ученням про суспільство. А. Козінг висловив думку про обмеженість підходу до суперечності як до явища сучасного.

Безперечно, у суспільстві існують суперечності, які вимагають усунення, однак розв'язання суперечностей взагалі не обмежується лише цим аспектом, оскільки вони стимулюють дальший рух. У зв'язку з цим доповідач зауважив, що гармонійний розвиток соціалізму недостатньо трактувати так, нібито тут взагалі зникають будь-які суперечності, акцент має бути не на цьому, а на формі розв'язання суперечностей.

Директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук присвятив свою доповідь діалектиці соціалістичного способу життя. Поняття «спосіб життя», відзначив він, є загальносоціологічною категорією, за допомогою якої фіксуються типові для даного суспільства форми життєдіяльності людей, діалектика об'єктивних умов людської життєдіяльності та самого процесу життєдіяльності. XXV з'їзд КПРС накреслив широкую програму соціально-економічного, політичного й культурного розвитку соціалістичного суспільства, формування нової людини, вдосконалення соціалістичного способу життя. Умови матеріального і духовного життя соціалістичного суспільства розвиваються безпосередньо у самому процесі життєдіяльності суспільства. Побудова матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин,

формування комуністичного світогляду трудящих, розв'язання усіх інших завдань комуністичного будівництва — це водночас і розвиток умов матеріального й духовного життя соціалістичного суспільства, і саме це життя. В. І. Шинкарук зауважив, що за комуністичного способу життя праця перестав бути засобом до життя і стає найпершою життєвою потребою. Це означає масове переміщення життєвих цілей і інтересів особи зі сфери безпосереднього споживання у сферу продуктивної діяльності.

Поряд з діалектикою життєвих цілей, суспільних умов і засобів їх реалізації, які взаємодіють у способі життя суспільства, важливе значення для розуміння сутності способу життя і закономірностей його розвитку має діалектика всезагального, особливого й одиничного. У зв'язку з цим потрібно, зокрема, вивчати багатющий інтернаціональний досвід становлення і розвитку соціалістичного способу життя в СРСР та країнах соціалістичної співдружності.

Доповідь про підсумки підготовки праці «Марксистсько-ленінське вчення про ідеологію та філософські проблеми сучасної ідеологічної боротьби» зробили член-кореспондент АН СРСР Т. І. Ойзерман та професор С. Ф. Одуєв. Основну увагу в ній було зосереджено на розкритті особливостей марксистсько-ленінського вчення про суспільну свідомість, на висвітленні його методологічного значення для з'ясування специфіки буржуазної та дрібнобуржуазної свідомості. Доповідачі наголошували на потребі докладного аналізу різноманітних фетишистських механізмів буржуазної свідомості під час викриття спроб буржуазних ідеологів пристосуватися до нових історичних умов.

Учасники сесії обмінялися думками з приводу підготовлених розділів колективних праць, висловили низку конкретних зауважень щодо поліпшення їх ідейно-теоретичного змісту.

На симпозіумах і робочих засіданнях комісії обговорювалися проблеми діалектики розвитку духовного життя соціалістичного суспільства, йшлося про стан дослідження питань діалектики розвитку соціалістичного суспільства та актуальних проблем сучасності ідеологічної боротьби, відбувалися плідні творчі дискусії з приводу підготовлених текстів для спільних наукових праць та вдосконалення організаційних форм співробітництва у майбутньому. Наступного року в Німецькій Демократичній Республіці має відбутися чергова сесія комісії, присвячена сторіччю виходу в світ книжки Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг».

Учасники сесії виступили з доповідями з актуальних проблем комуністичного будівництва, розвитку філософської думки, науки і культури в СРСР та НДР, актуальних питань сучасної ідеологічної боротьби — музеї В. І. Леніна, в наукових установах та на промислових підприємствах столиці

України, зокрема в Інституті історії партії при ЦК Компартії України, вищій партійній школі при ЦК Компартії України, в Київському будинку політичної освіти, на заводі «Арсенал», Київському авіаційному виробничому об'єднанні в Інституті філософії АН УРСР та на філософському факультеті Київського державного університету, в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

У роботі сесії взяли участь завідуючий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич та секретар Київського обкому партії О. С. Капто. Робота сесії має велике значення для координації наукових досліджень актуальних питань розвинутого соціалістичного суспільства, пропаганди марксистсько-ленінської теорії, критики сучасної буржуазної ідеології.

В. Г. ВІКТОРОВ

Ефективність комуністичного виховання студентської молоді

Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, на сучасному етапі будівництва соціалізму в нашій країні важливе значення має забезпечення єдності політичного, трудового і морального виховання радянських людей. Розробці цих питань була присвячена Всесоюзна науково-практична конференція в Мінську, яка відбулась 9—12 червня 1976 р. На матеріалах цієї конференції видана книга¹, в якій розглядається широке коло питань про патріотичне, трудове, моральне і правове виховання підростаючого покоління. Важливою подією в розробці актуальних питань комуністичного виховання молоді є колективна праця вчених вищої школи братніх соціалістичних країн².

Поряд з висвітленням цих питань важливе значення має дослідження шляхів підвищення ефективності усього комплексу комуністичного виховання. Виходячи з цих настанов партії, вищі і середні спеціальні навчальні заклади нашої країни покликані готувати насамперед фахівців високої культури, широкої ерудиції, які б виявили суспільну активність, а не обмежувались підготовкою спеціалістів вузького профілю. Радянський спеціаліст сьогодні — теоретично підготовлений, вмілий організатор, здатний на практиці застосувати принципи наукової організації праці. Він повинен вміти працювати з людьми, цінувати колективний досвід, прислуховуватись до думки товаришів, критично сприймати досягнуто.

Формування усіх цих якостей нової людини має забезпечити комплексний підхід до виховання студентської і учнівської молоді. Тут конче потрібна чітка координація дій усіх організацій, які проводять навчальну і виховну роботу, розуміння і вміле розв'язання проблем комуністичного виховання. Зусилля викладачів мають бути спрямовані передусім на вдосконалення учбово-виховної і науково-дослідної роботи,

підвищення рівня підготовки студентів і аспірантів. Нині на основі кращого досвіду ідейно-виховної і навчальної роботи вузів столиці республіки розроблені заходи у справі перетворення в життя рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. Успішне виконання історичних накреслень великою мірою залежить від роботи викладацьких кадрів взагалі і насамперед — суспільствознавців.

Певний внесок у розв'язання цих питань зробила Київська міська міжвузівська науково-практична конференція «Проблеми підвищення ефективності комуністичного виховання студентської молоді у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». Протягом двох днів 21—22 грудня 1976 р. викладачі вузів і технікумів, науковці, партійні та комсомольські працівники міста Києва заслухали і обговорили змістовні доповіді та повідомлення. Ця конференція була організована Київським міськкомом Компартії України, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Київським державним університетом імені Т. Г. Шевченка.

Конференцію відкрив вступним словом голова оргкомітету, ректор Київського університету, член-кореспондент АН УРСР М. У. Білий. На пленарному засіданні заслухано доповіді секретаря київського міськкому Компартії України Д. Б. Головка «Завдання і шляхи підвищення ефективності ідеологічної роботи у вузах м. Києва», заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР доктора історичних наук, професора Б. П. Ковалевського «Про підвищення ролі навчального процесу у формуванні комуністичного світогляду студентства», директора Інституту філософії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука «Філософські проблеми формування комуністичного світогляду молоді», завідувача сектором комуністичного виховання студентської молоді Науково-дослідного

¹ XXV съезд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодежи. М., 1976, 400 с.

² Проблемы нравственного воспитания студентов. М., 1977, 216 с.

інституту проблем вищої школи доктора філософських наук Е. В. Васиної «XXV з'їзд КПРС про єдність політичного, трудового і морального виховання», першого секретаря Київського міськкому ЛКСМУ Б. В. Солдатенка «Про завдання міської комсомольської організації по комуністичному вихованню студентської молоді в світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

У доповіді Д. Б. Головка відзначалось, що за останні роки значно поліпшився склад викладачів-суспільствознавців у вузах Києва. Зросла їх роль у ідейно-політичному вихованні майбутніх спеціалістів. У вузах запроваджено державний екзамен з наукового комунізму. Доповідач підкреслив, що партійним організаціям, керівникам навчальних закладів слід удосконалити координацію діяльності кафедр суспільних і спеціальних дисциплін для підвищення ефективності виховної роботи. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконань і практичної дії. Ось чому міськком партії важливу увагу приділяє якості лекцій і ефективності семінарських занять. До науково-дослідної роботи і написання рефератів на актуальні суспільно-політичні теми залучається дедалі більше студентів вузів. Зростає особиста відповідальність кожного викладача за ідейний гарт майбутніх спеціалістів, виховання у них високих почуттів радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, класового підходу до оцінки суспільних явищ.

У доповіді Б. П. Ковалевського підкреслювалось, що глибоке і творче засвоєння молоддю суспільних наук — основа формування марксистсько-ленінського світогляду. Велике значення для такого засвоєння має забезпечення єдності навчального і виховного процесу, удосконалення методики викладання суспільних наук.

Член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук розкрив важливі філософські проблеми формування комуністичного світогляду молоді. Він приділив значну увагу особливостям становлення, формування і розвитку юнацької свідомості, спинився на масовому вивченні марксизму-ленінізму як найважливішій передумові формування переконань і суспільних ідеалів молоді на сучасному етапі.

На засіданнях трьох секцій обговорювалися філософсько-методологічні основи комуністичного виховання студентської та учнівської молоді, проблеми управління процесом комуністичного виховання студентської молоді, психолого-педагогічні аспекти виховання молодого спеціаліста. Всього зроблено 57 доповідей і повідомлень. Заслуговують на увагу доповіді і повідомлення професорів В. Г. Антоненка, І. Ф. Надольного, М. В. Дученка, Є. Г. Федоренка, А. М. Алексюка, В. В. Горака, К. Ю. Зуєва, І. С. Ступницького, доцентів М. А. Гнилицького, Н. І. Пасько, М. В. Поповича, Б. А. Гаєвського, В. В. Колбкова, Л. Т. Левчук, О. Є. Мано-

хи, Ф. Ф. Байкіна, Я. М. Серищева, С. Г. Фіногеева, аспірантів В. П. Андрущенко, М. Т. Ворони, Н. Є. Зелінського, Т. С. Савоськіної та ін.

Головне, що поєднувало всі виступи на конференції, — це прагнення своєчасно узагальнювати і поширювати передовий педагогічний досвід комуністичного виховання, формування особи молодого спеціаліста, зміцнення зв'язків колективів студентської молоді з підприємствами, будовами, колгоспами та іншими виробничими колективами. Йшлося і про досвід наставництва, набутий в університеті, інженерно-будівельному та автомобільно-дорожньому інститутах, а також технікумах: геолого-розвідальному, радіоелектроніки.

Учасники науково-практичної конференції обмінялися досвідом та виробили практичні рекомендації, які, безперечно, сприятимуть дальшому удосконаленню навчального процесу і успішному вихованню майбутніх спеціалістів. Зокрема, в прийнятих рекомендаціях приділяється велике значення залученню студентів до наукової роботи.

Зважаючи на той факт, що в Києві навчається багато іноземних студентів, значну увагу було приділено також поліпшенню виховної роботи серед цих студентів.

Основне спрямування вироблених на конференції практичних рекомендацій — потреба реалізації комплексного підходу до комуністичного виховання студентської молоді. З цією метою слід повніше використати всі форми учбової і позаучбової виховної роботи, відповідно скоригувати комплексні плани ідейно-виховної роботи у вузах і середніх спеціальних закладах, пов'язуючи їх з планами соціального розвитку міста, району, підприємств і установ, з якими вони підтримують шефські стосунки. Слід також забезпечувати тісний зв'язок викладання суспільних наук з профілем навчального закладу, розглянути питання про конкретні форми введення в учбові плани основ комуністичного виховання молодих спеціалістів. Кафедри наукового комунізму (завідуючий кафедрою професор В. Г. Антоненко) Київського держуніверситету, як опорний, разом з іншими кафедрами вузів рекомендовано продовжувати розробку філософсько-теоретичних проблем комуністичного виховання студентської молоді.

Рекомендації конференції звернули увагу керівників і громадських організацій учбових закладів міста на пошуки нових форм і методів роботи кураторів студентських і учнівських груп, вдосконалення політичної інформації серед молоді, ефективного використання студентського самоуправління. Було відзначено потребу навчити підростаюче покоління аргументовано вести критику буржуазної ідеології, всіх видів ревізіонізму, націоналізму та інших форм антикомунізму.

Людина як суб'єкт і об'єкт управління

У розробку наукових проблем управління соціальними процесами включилися нині представники чи не всіх галузей суспільствознавства, а також ряду природничих наук, що пояснюється кончою потребою визначити місце і роль цих проблем в оптимізації багатоманітних процесів управління. У книжці члена-кореспондента АН СРСР В. Г. Афанасьева* не тільки глибоко проаналізоване все те, що зроблено у вітчизняній науці управління за останні 10—15 років, але й сформульовані актуальні проблеми її сучасного і перспективного розвитку.

Розглядаючи найскладнішу, напевне, проблему теорії і практики управління — людина в управлінні суспільством, В. Г. Афанасєв виходить з марксистської концепції людини, яка заперечує культ абстрактної людини, людини взагалі, поза її належністю до історично визначеного цілого. Людина — головний компонент соціальної системи. Оскільки сутність людини як цілісної системи, її властивості і якості дістають вираження в різних видах її діяльності, постільки якісна своєрідність системи діяльності людини може характеризувати саму людину. Поняття «діяльність», отже, цікавить автора тією мірою, якою воно потрібне для системного розуміння людини. Управлінська діяльність у зв'язку з цим розглядається як специфічна сфера діяльності людини.

Ключ до розуміння управлінської діяльності, підкреслює автор монографії, дає марксистсько-ленінське тлумачення сутності і співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора в історії. Воно «дозволяє розкрити ті інтегративні фактори, які забезпечують системність, цілісність суспільства, його функціонування, вдосконалення, розвиток» (с. 50).

Функціонування і розвиток суспільства, яке є самокерованою системою, визначається, разом з притаманними йому об'єктивними закономірностями, також і специфічними механізмами управління. Завдяки цьому суспільство зберігає свою цілісність, свою якісну специфіку, здатність нормально функціонувати, вдосконалюватися і розвиватися.

Характеризуючи управління як «неодмінно, внутрішньо притаманну властивість суспільства на будь-якому щаблі його розвитку» (с. 51), В. Г. Афанасєв розкриває всезагальну сутність управління, аналізує об'єктивні і свідомі фактори управлінського впливу на суспільство, розглядаючи свідоме управління як доцільну діяльність людей. «Управління — це насамперед свідомою діяльністю людини, яка переслідує свої цілі» (с. 57). Але, підкреслює автор, це не просто свідомою діяльністю, а той її різновид, що пов'язаний з прийняттям рішень, з організацією, спрямованою на їх перетворення у життя, з регулюванням системи і контролем її функціонування відповідно до заданої цілі, із здобуттям, переробкою, використанням інформації та ін.

В. Г. Афанасєв виділяє основні риси соціалістичного управління, характеризує цілі і специфіку соціального управління за умов розвинутого соціалізму, взаємодію його різних методів і форм, об'єкт і суб'єкт управління. Оскільки управлінська діяльність виявляється через діяльність людей і дістає свій безпосередній вияв в управлінській праці, автор спеціально сприяється на характеристики останньої, її змісту, відмінності від інших видів трудової діяльності, підкреслюючи, що функції управління визначають специфіку управлінської праці.

В. Г. Афанасєв використовує низку нетривіальних підходів до аналізу управлінської праці і її видів. Зокрема, це стосується трактування таких понять, як «управлінський цикл», «управлінське рішення», «управлінська проблема», «проблемна ситуація» та ін. Заслугою автора рецензованої монографії є і розгляд специфічних характеристик управлінської праці в різних системах управління (техніко-технологічних, організаційних, соціально-політичних). У книжці вперше дається вельми змістовний, всебічний аналіз діяльності людини в умовах АСУ.

Новизною відзначаються постановка і розв'язання В. Г. Афанасєвим таких проблем, як мета і стратегія соціального управління, критерії ефективності соціального управління, сутність управління людиною, механізми соціального управління, ціннісно-нормативне регулювання в управлінні, система факторів поведінки людини та ін.

Особливе місце у монографії В. Г. Афа-

* Афанасєв В. Г. Человек в управлении обществом. М., Политиздат, 1977. 382 с.

насьєва посідає аналіз управлінських рішень. Формуються вони в процесі реалізації управлінських функцій, в процесі управління і становлять собою «складні відносини людей, різних соціальних колективів» (с. 260). Зміст і функції управлінських відносин, наголошує автор, можуть бути розкриті з урахуванням тієї обставини, що суспільство є складною, динамічною, самокерованою системою з цілеспрямованою поведінкою. Саморозвиток цієї системи відбувається внаслідок взаємодії людей, об'єднаних в різні соціальні групи, а управлінські відносини є закономірним результатом процесу організації їх діяльності. Управлінські відносини, як і моральні, проймають усі сфери людської діяльності, виконуючи регулятивні функції, але, на відміну від моральних, вони мають свою «власну» сферу виявлення. Специфіка управлінських відносин, відзначає автор монографії, полягає не в тому, що вони, поряд з іншими суспільними відносинами, «беруть участь» у саморегулюванні суспільства, а в тому, що ці відносини формуються саме в процесі управління. Вони виникають і існують на базі всезагальної функції управління. Специфіка управлінських відносин за соціалізму визначається наявністю якісно нових, таких, що виключають експлуатацію людини людиною, виробничих відносин. На цій основі відбувається стирання соціальних відмінностей між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.

Соціальні зміни, що відбуваються на етапі розвинутого соціалізму, висувають у сфері управління щонайменше два актуальних завдання. Перше — дедалі ширше залучення трудящих до управління суспільством. Друге завдання (пов'язане з ускладненням управлінського процесу) полягає у підвищенні професійного рівня управління. Суміщення цих двох тенденцій — не проста річ. Адже різні верстви і групи населення по-різному підготовлені (з погляду освіти і культури) до того, щоб із знанням справи брати участь у розв'язанні складних управлінських завдань. Тим часом (що цілком закономірно в умовах соціалізму) право на участь у керівництві справами суспільства мають усі верстви і групи, і соціальна потреба в такій участі постійно зростає. Ця суперечність розв'язується і за допомогою підвищення політичної культури населення, і за допомогою його залучення до обговорення проектів рішень, що приймаються, на рівні первинного колективу або ж усього суспільства. Яскравим свідченням цього було всенародне обговорення проекту нової Конституції СРСР. Політика КПРС, як підкреслює В. Г. Афанасьєв, спрямована на те, щоб уважно вивчати і постійно враховувати у практиці управління інтереси і потреби кожної соціальної групи, кожного колективу, кожної людини.

У соціальному управлінні В. Г. Афанасьєв виділяє проблему, пов'язану з вияв-

ленням закономірностей і особливостей поведінки людини як об'єкта і суб'єкта управління. Автор аналізує поведінкові установки і мотиваційну структуру людського вчинку, регулятивну функцію потреби, умови, які сприяють адаптації людини у соціальному колективі, групі. Істотне значення тут має та обставина, що людина є надзвичайно складною системою, здатною самостійно (на відміну від технічних систем) формулювати цілі і завдання, самоприспособуватись до умов діяльності, що змінюються, і вимог навколишнього соціального середовища.

Безперечний інтерес становлять міркування автора про роль керівника в системі управління. З'ясування його соціальних функцій, типологічної характеристики, особливостей поведінки є важливою дослідницькою проблемою. Гадаємо, однак, що в монографії такого роду розділові «Керівник і керовані» можна було приділити більшу «книжкову площу». Успіх у розв'язанні завдання підвищення ефективності управлінської діяльності керівника органічно пов'язаний з використанням сучасних наукових досягнень (у тому числі в галузі гуманітарних наук), які дають змогу не тільки раціонально організувати працю керівника, але й забезпечити потрібну комплексність і системність підходу до аналізу і вдосконалення різних систем управління, орієнтованих на реалізацію певних суспільно значущих цілей, а отже — таких, що мають конкретне функціональне призначення у системі більш високого порядку. Ця думка В. Г. Афанасьєва вельми плідна, вона повинна враховуватися у розв'язанні завдань професійної підготовки керівників різних ланок управління.

Як відносно самостійну галузь соціального управління В. Г. Афанасьєв розглядає управління духовною сферою життя суспільства (глава «Управління і виховання людини»). Він розкриває принципи комплексного аналізу і цілісного впливу на цю сферу, досліджує питання про визначальну роль соціального середовища у виховному процесі, виявляє соціально-психологічні параметри науково організованої ідеологічної діяльності та ін. Цей аналіз дозволяє намітити основні передумови створення цілісної концепції управління ідеологічною сферою, всебічна розробка якої конче потрібна для ефективного управління духовним життям сучасної людини, яке дедалі ускладнюється. Розглядаючи управління як надзвичайно важливий інструмент розв'язання завдань комуністичного будівництва, покликаний забезпечити гармонійний розвиток як виробничої, так і позавиробничої сфер діяльності, комплексне розв'язання економічних, політичних і ідеологічних проблем, всебічне врахування наслідків глибоких науково-технічних і соціально-економічних перетворень, що характеризують сучасний етап комуністичного будівництва в нашій країні, В. Г. Афанасьєв особливу увагу приділяє питанню про ефективне ви-

користання людського потенціалу, людських можливостей, які містять у собі могутні ресурси підвищення продуктивності суспільної праці, зростання матеріального і духовного добробуту людей, забезпечення умов їх всебічного розвитку. І якщо в науковій літературі останніх років неодноразово відзначалося, що «людська» проблема управління розробляється надто слабо (на відміну від організаційно-економічної і техніко-технологічної), то інні, після виходу в світ рецензованої праці В. Г. Афанасьєва, ми вправі сказати, що цей про біл ліквідується.

Монографія В. Г. Афанасьєва «Людина в управлінні суспільством» має не тільки науково-теоретичну, а й практичну цінність.

Автор переконливо доводить, що соціальні, моральні, соціально-психологічні якості людини потрібно розглядати як істотний елемент сучасних систем управління і виробництва, вдосконалення яких вимагає, щоб «людські фактори» були належним чином використані для підвищення ефективності людської діяльності і її дальшої гуманізації відповідно до стратегічних програмних цілей комуністичного будівництва в нашій країні.

Нова праця В. Г. Афанасьєва становить серйозний внесок у творчий розвиток марксистсько-ленінської філософії і соціології.

К. К. ГРИШЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ

Перетворюючі сили сучасності

Однією з особливостей суспільного розвитку на сучасному етапі є взаємодія соціальних перетворень і стрімкого розгортання науково-технічної революції.

Партія орієнтує радянських суспільствознавців і насамперед філософів на дослідження проблем НТР у щільному зв'язку із соціальними перетвореннями, що відбуваються у світі, з боротьбою двох соціальних систем на світовій арені. «Серйозні завдання, — відзначається у редакційній статті газети «Правда», — постають перед філософією у зв'язку з аналізом сучасності, насамперед вивченням світового революційного процесу і науково-технічної революції»¹.

Останніми роками в нашій країні видано численні праці, присвячені філософсько-методологічним, економічним, соціально-політичним, політико-ідеологічним, соціально-психологічним та іншим аспектам НТР. Однак теоретичні проблеми зв'язку науково-технічної революції і сучасного революційного процесу висвітлені ще недостатньо.

Значний внесок у дослідження цих складних питань робить монографія «Науково-технічна революція і світовий революційний процес»*, яка є по суті однією з перших спроб у радянській філософській літературі комплексно дослідити картину взаємозв'язку НТР і основних революційних сил сучасності — світової системи соціалізму, міжнародного робітничого руху і національно-визвольної боротьби народів. Авторський колектив поставив перед собою завдання

«дати комплексний аналіз субординованої системи революційних змін сучасності, у тому числі змін у продуктивних силах, матеріально-технічній базі суспільства, зумовлених науково-технічною революцією, в економічних, соціально-класових, політичних, ідеологічних відносинах, у способі життя, у формах протистояння двох світових систем та ін., як певних факторів всесвітнього революційного процесу» (с. 14).

У праці аналізується зміст і основні напрями розвитку науково-технічної революції. НТР, з погляду авторів, означає не просто застосування нових видів енергії, нових матеріалів, електронно-обчислювальних машин і комплексної автоматизації виробництва і управління, а «якісну зміну всієї системи сучасних продуктивних сил суспільства» (с. 6). Тут, гадаємо, потрібно було сказати про те, що НТР інні створює передумови для зведення в єдину систему найважливіших сфер продуктивної діяльності людини: науки, техніки, виробництва і управління.

Аналізуючи на великому фактичному матеріалі соціально-класову сутність і основні переваги соціалістичного типу розгортання НТР, автори відзначають, що соціалізм як суспільство, що науково управляється, свідомо використовує її досягнення в інтересах суспільства загалом і кожного його члена зокрема. У реалізації соціалістичних форм використання досягнень НТР особливо важливою перевагою соціалізму є науково обгрунтована марксистсько-ленінська загальнодержавна соціальна, економічна, науково-технічна політика, що виробляється Комуністичною партією і соціалістичною державою (с. 30). Соціалізм становить таку соціальну форму організації

¹ «Правда», 1975, 19 септєбря.

* Научно-техническая революция и мировой революционный процесс. К., Политиздат Украины, 1977. 429 с.

діяльності людей, яка передбачає як неодмінну умову свого розвитку всемірне використання досягнень науки і техніки.

Досвід поєднання досягнень НТР з перевагами соціалістичного суспільства є надихаючим прикладом для робітничого класу, широких мас трудящих капіталістичного світу, народів Азії, Африки і Латинської Америки, що стали на шлях самостійного розвитку. Соціалістичний тип розгортання НТР — це інтернаціональне явище, спільне історичне завоювання всіх народів соціалістичних країн. Цілі і наслідки НТР, форми і методи її здійснення у соціалістичних країнах докорінно відрізняються від тих, що наявні у капіталістичному світі.

Автори підкреслюють, що успіхи соціалізму у використанні досягнень НТР в інтересах всіх народів — могутній стимул дальшого розвитку світового революційного процесу. Соціалізм дедалі більше виявляє свої переваги, тим самим посилюючи значення революційного прикладу гуманного розв'язання проблем НТР, завойовуючи на свій бік все більш прихильників з різних класів і верств.

У праці показано ті великі можливості, які створює НТР за соціалізму для дедалі свідомішої і активнішої участі трудящих в управлінні суспільними процесами, для всебічного розвитку особи. Особливу увагу автори приділяють змінам у змісті і характері праці, що відбуваються за соціалізму під впливом НТР.

Однак нам здається, що в аналізі досвіду соціалістичних країн у здійсненні НТР годилося б докладніше показати, що НТР і революція соціальна не є немовби двома паралельними революційними процесами сучасності. У нашій країні НТР історично збіглася із вступом суспільства в етап розвинутого, зрілого соціалізму. Цим визначається значущість дальшого розгортання НТР, використання її результатів у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

У книжці глибоко розкрито антигуманні наслідки НТР у капіталістичному суспільстві, доводиться на численних прикладах неспроможність спроб сучасного монополістичного капіталізму пристосуватись до вимог НТР, викривається прагнення буржуазії використати досягнення НТР у своїх корисливих інтересах, що дедалі більше посилює загальну кризу капіталізму. Розглядається суперечливість розвитку НТР в капіталістичному світі, як на рівні монополій, так і в масштабі всієї системи світових економічних відносин. Авторі слушно підкреслюють, що ці суперечності пов'язані із стрибкоподібністю технічного прогресу в умовах панування державно-монополістичного капіталу. Але, на нашу думку, при цьому слід було б чіткіше виділити основні групи цих суперечностей і докладно, на конкретному матеріалі показати, що ці суперечності відображають несумісність переспектив НТР і капі-

талізму як суспільного ладу, що не має майбутнього.

Боротьба за використання досягнень НТР є класовою за своєю соціальною сутністю. Вона становить основний зміст економічного змагання двох систем на сучасному етапі і збігається з боротьбою всіх антиімперіалістичних сил всередині капіталістичних країн, збільшуючи темпи і масштаби світового революційного процесу, викликаючи далі поглиблення загальної кризи капіталізму.

У монографії наголошується, що досягнення НТР застосовуються імперіалістами насамперед у галузях воєнної економіки. Використання капіталізмом досягнень НТР в інтересах мілітаризму посилює загрозу війни. Цим тенденціям, на наш погляд, варто було приділити більше уваги, що дало б змогу показати, як мілітаризація економіки призводить до виснаження національних ресурсів і скорочення обсягу споживання.

Третя і четверта глави монографії присвячені такій важливій проблемі, як вплив НТР на зростання ролі робітничого класу як провідної сили світового революційного процесу.

Робітничий клас соціалістичних країн є найбільш згуртованим, організованим, свідомим загоном трудящих. Керований своїми комуністичними партіями, він є безпосереднім суб'єктом управління суспільством, об'єднуючи навколо себе трудове селянство, народну інтелігенцію.

У монографії правильно підкреслюється, що об'єктивною закономірністю соціалістичного типу розгортання НТР є створення спільної системи господарства країн соціалістичної співдружності (с. 130).

У сучасному капіталістичному суспільстві НТР призводить до дальшого посилення експлуатації і зростання безробіття робітничого класу, зниження зайнятості робітників на виробництві, збільшення прибутків капіталістів та ін. Класова боротьба робітничого класу за цих умов набуває нової гостроти.

Значний інтерес становить здійснений у книжці аналіз однієї з найважливіших закономірностей розвитку сучасного революційного процесу в капіталістичних країнах — дедалі ширшого переплетення боротьби пролетаріату із загальнодемократичним рухом різних верств населення, розширення антимонополістичного фронту за рахунок представників інших класів і соціальних груп, яких сколихнуло розгортання науково-технічної революції.

Хочеться відзначити ту частину книжки, де йдеться про поглиблення соціально-економічних суперечностей між силами імперіалізму і країнами «третього світу». Особливості національно-визвольного руху за умов розгортання НТР, про шляхи дальшого розвитку молодих країн.

Автори показують, що НТР збільшує розрив у рівнях економічного потенціалу високорозвинутих країн і тих, що недавно ста-

ли на шлях самостійного розвитку. Вона використовується імперіалізмом як засіб поширення різних форм неоколоніалізму. За цих умов НТР значно розширила коло невідкладних завдань, які стоять перед країнами, що розвиваються. Складність становища країн «третього світу» полягає, крім усього іншого, у їх невідповідності до здійснення НТР, для якої попередньо потрібний високий рівень продуктивних сил. Разом з тим в умовах НТР особливо виразно виявляються переваги, які надає країнам, що розвиваються, орієнтація на некапіталістичний шлях розвитку. В боротьбі за національне визволення і соціальний прогрес народи слаборозвинутих країн дедалі частіше звертають свої погляди до країн соціалізму, насамперед до СРСР. У монографії переконливо показано, що взаємодія світової системи соціалізму і національно-визвольного руху має величезне значення для світового революційного процесу.

В рецензованій праці розкривається роль і місце світового комуністичного руху в сучасному суспільстві, досліджуються проблеми співвідношення науково-технічної і соціальної революцій у суспільній свідомості і в ідеологічній боротьбі двох систем. Автори відзначають, що зміна співвідношення сил капіталізму і соціалізму на міжнародній арені пов'язана із зростанням економічної, політичної, ідеологічної, науково-технічної і оборонної могутності світової системи соціалізму в умовах НТР. Спираючись на інтернаціональну підтримку соціалістичних країн, значно активізуються міжнародний робітничий і комуністичний рух, національно-визвольна боротьба народів.

Об'єктивні переваги соціалізму створюють невичерпні можливості для використання досягнень НТР в інтересах людини. Науково-технічне змагання двох систем на сучасному етапі — це особлива форма класової боротьби в умовах співіснування світових систем капіталізму і соціалізму, яка за своїм значенням стала на один рівень з економічним змаганням цих систем. Автори роблять правильний висновок, що НТР дала могутній поштовх розвитку міжнародного поділу праці і інтернаціоналізації господарського життя, сприяючи зміцненню і розширенню матеріальних передумов розрядки міжнародної напруженості і дальшому розвитку світового революційного процесу.

Предметом спеціального розгляду в книжці є авангардна роль комуністичних і

робітничих партій у перетворенні суспільства, особливості стратегії і тактики комуністичних і робітничих партій в умовах НТР. Нинішній етап класової боротьби позначений дальшим зростанням впливу і авторитету міжнародного комуністичного руху. У скарбниці революційної теорії комуністи знаходять відповіді на найскладніші питання, які висуває життя, в ній вони черпають упевненість у правильності обраного шляху. Величезну повагу в міжнародному комуністичному русі здобула КІРС. У дусі ленінських принципів інтернаціоналізму Комуністична партія Радянського Союзу здійснює багатогранну роботу для дальшого згуртування і зміцнення лав борців за соціальний прогрес.

Спеціальна глава у монографії присвячена критиці буржуазних, реформістських і ревізійністських фальсифікацій світового революційного процесу в умовах НТР. Автори доводять неспроможність, антинауковість немарксистської інтерпретації проблеми розвитку революційного руху робітничого класу капіталістичних країн і національно-визвольної боротьби. З особливою запевзатливістю буржуазні, реформістські і ревізійністські фальсифікатори нападають на головну революційну силу сучасності — систему соціалізму. Сучасні ревізійністи проповідують множинність «моделей соціалізму», які насправді не мають нічого спільного із соціалізмом і є не що інше, як спотворення наукового уявлення про єдину соціально-економічну сутність соціалістичного ладу. Основний зміст цих «теорій» полягає в тому, щоб виправдати і узаконити існування різновидів немарксистського, реформістського «соціалізму», спрямованих проти марксизму-ленінізму.

Ідеологи антикомунізму всіляко намагаються применшити революційну роль пролетаріату в житті сучасного капіталістичного суспільства, заперечуючи історичну місію робітничого класу. Автори книжки з позицій марксизму-ленінізму викривають буржуазну фальсифікацію ролі робітничого класу в умовах НТР.

Оцінюючи монографію загалом, можна сказати, що вона буде важливою підмогою викладачам і студентам вузів, науковим працівникам і аспірантам, пропагандистам і слухачам системи партійної освіти у вивченні проблем НТР, у боротьбі проти буржуазної ідеології.

Н. П. ПРОКОП'ЄВ, П. Г. РАЧУК

Філософська література, що вийшла в республіці 1976 року

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Вопросы общественных наук. Сборник статей. Ред. коллегия: Н. Р. Доний (отв. ред.) и др. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. Вып. 25. 135 с.; Вып. 26. 135 с.; Вып. 27. 158 с.; Вып. 28. 144 с.

На магистралах науки. Збірник статей. Відп. ред. акад. АН УРСР Г. С. Писаренко). К., «Наук. думка». 323 с. (АН УРСР).

Проблеми філософії. (Збірник статей. Ред. коллегія: Д. Х. Остринин (відп. ред.) та інші). К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вып. 37. 119 с.; Вып. 38. 128 с.; Вып. 39. 109 с.

Философия. (Сборник статей). Ред. коллегия: Н. Т. Гостев (отв. ред.) и др. Х., «Вища школа», Изд-во при Харьк. ун-те. Вып. 5. 71 с.

Философия и современность. Сборник научных работ. (Ред. коллегия: Е. Н. Шабалкина (отв. ред.) и др.). Днепропетровск. 188 с. (Днепропетр. ун-т.).

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. ЛОГІКА

АРУТЮНОВ В. Х., КАРАВЧЕНКО В. О. Прогностика як наука. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БУЛАТОВ М. А. Деятельность и структура философского знания. К., «Наук. думка». 216 с. (АН УССР. Ин-т философии).

ВДОВИЧЕНКО Г. Ленінська теорія відображення і сучасна наука. К., Політвидав України. 160 с.

Деякі питання методології наукового пізнання. (Збірник статей. Ред. коллегія: Ю. Ф. Бухалов (відп. ред.) та інші). Х., «Вища школа», Вид-во при Харк. ун-ті, 81 с.

ЖЕРЕБКИН В. Е. Логический анализ понятий права. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 150 с.

КОСТЮК В. Н. Методология научного исследования. Киев—Одесса, «Вища школа», Голов. изд-во. 179 с.

МОРОЗОВ М. Н. Творческая активность сознания. Методологический анализ естественно-научных аспектов. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 183 с.

РУДЕНКО К. П. Логіка. Курс лекцій. К., «Вища школа», Голов. вид-во. 303 с.

VII Всесоюзный симпозиум по логике и методологии науки. Тезисы сообщений. (Ред. коллегия: М. В. Попович (отв.

ред.) и др). К., «Наук. думка». 240 с. (АН СССР. Ин-т философии. АН УССР. Ин-т философии).

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ.

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

АЛЕКСЕЕНКО А. П. Общенсторический критерий прогресса и критерий прогресса личности. Х. 13 с. (Харьк ун-т).

АССОНОВ Г. Науково-технічний прогрес і підвищення народного добробуту. К., Політвидав України. 153 с.

АСТАХОВА В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. Х., «Вища школа», Изд-во при Харьк. ун-те. 155 с.

БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Ф. Людина і праця. К., «Наук. думка». 159 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л., КОЖУКАЛО І. Політика Комуністичної партії в галузі соціально-політичного розвитку суспільства. К., Політвидав України. 80 с.

БОНДАРЕНКО І. Незламний союз робітників і селян. К., Політвидав України. 253 с.

БОРОВСЬКА Л. П. Участь трудящих в управлінні виробництвом — важливий фактор підвищення його ефективності. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БРАЖНИКОВ В. Народ — господар своєї країни. К., Політвидав України. 48 с.

ВАЛУЙСКИЙ А. А. XXV съезд КПСС о развитии мирового революционного процесса. К. 30 с.

ВАЛУЙСКИЙ О., ПОПОВ Б. Соціалістичне змагання: соціальна суть та демократичні принципи організації. К., Політвидав України. 191 с.

ВАЛЬКО І. Роль преси у вихованні свідомого будівника комунізму. К., Політвидав України. 85 с.

ВАСИЛЕНКО В. К. КПРС — політичний керівник радянського народу. К., 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Влияние научно-технической революции на социалистический образ жизни. (Материалы в помощь лектору). Львов. 23 с. (Львов. обл. организация о-ва «Знание»).

ВОЙТКО В. Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції. К., Політвидав України. 158 с.

Вплив економічного співробітництва народів братніх соціалістичних країн на форму-

- вання та розвиток соціалістичного способу життя. (Матеріали для лектора). Львів. 20 с. (Львів. обл. організація т-ва «Знання»).
- ГАМАН В. П. Соціалістичні традиції та їх виховне значення. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГОЛОВАТЫЙ Н. Разочарование, нигилизм, поиск. (Социально-экономические проблемы студенческого движения в некоторых капиталистических странах). К., «Молодь». 95 с.
- ГОРАК Г. І. Бойова зброя партії. (Роль суспільних наук у комуністичному будівництві). К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГОРБАНЬ Ю. А. Творчий розвиток ХХV з'їздом КПРС марксистсько-ленінського вчення про провідну роль робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві. К. 22 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГУДСКОВ А. К. Колективна форма організації праці. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К., Политиздат Украины. 315 с.
- Два світи — дві демократії. (Відп. ред. акад. АН УРСР Б. М. Бабій). К., «Наук. думка». 217 с.
- ДЗЮБЕНКО И. М. Деятельность КПСС по формированию духовного облика рабочей смены. (На материалах Укр. ССР. 1965—1975 гг.). Киев — Одесса, «Вища школа», Голов. изд-во. 166 с.
- ЕРМИШИН П. Г. Путь к профессии. (О проф. ориентации сельской молодежи). Симферополь, «Таврія». 80 с.
- ЗАДВОРНИЙ А. М. Радянська сім'я: її сучасне і майбутнє. Про роль сім'ї в умовах соціалістичного суспільства та її дальший розвиток. К., Політвидав України. 134 с.
- ІГНАТЕНКО А. Соціалістична культура на службі трудящих. К., Політвидав України. 176 с.
- КАСЬЯН В. І. Науково-технічна революція і переваги соціалізму. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 157 с.
- КАСЬЯН В. І. Науково-технічний прогрес і суспільство. (Соціальна спрямованість науково-технічного прогресу при соціалізмі та в умовах капіталізму). К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Классы и классовые отношения. Методические указания к лекции по историческому материализму. К. 25 с.
- КЛЮКОВКІН В. М. Людина в системі управління. К. 30 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОЛЕСНИКОВ Ю. В. Роль экономической и научно-технической пропаганды в повышении эффективности социалистического соревнования. К. 20 с. (О-во «Знання» УССР).
- КОЛОТУХА Я. Я. Животворная сила социалистической демократии. К., 62 с. (О-во «Знання» УССР).
- КОРВЯКОВ Г. А. Роль управління в підвищенні ефективності виробництва. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОСОЛАПОВ В. В., МАЗУР В. Н., НАГОРНАЯ Л. А. Проблемы идеологической борьбы на современном этапе. К. 48 с. (О-во «Знання» УССР).
- ЛАВРИНОВИЧ М. І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 151 с.
- ЛУЗИК К. С. США: научно-техническая революция и положение расовых меньшинств. Социально-экономический аспект. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 207 с.
- ЛУКЕРЕНКО В. Два світи — два способи життя. К., Політвидав України. 48 с.
- ЛЫСЕНКО А. А. Проблемы всестороннего развития личности в условиях развитого социализма. К. 23 с. (О-во «Знання» УССР).
- ЛИСЕНКО О. Я. Формування людини в умовах розвинутого соціалізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МАЗУР В. М. Соціалістичний побут та його розвиток. К., «Наук. думка». 131 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- МАКСИМЕНКО В. Ф. Трудові колективи в системі радянської соціалістичної демократії. К., «Наук. думка». 164 с.
- МАРАХОВ Г. И. Возникновение и основные этапы развития научного коммунизма. (Материалы к лекции). К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 28 с. (Киев. ун-т).
- МАСЛОВСЬКИЙ М. А. Інтереси колгоспного селянства. (Іх формування і задоволення). К., «Наук. думка». 164 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- МАЦЕГОРА Є. Комуністи — організатори трудового колективу. К., Політвидав України. 96 с.
- Методологические проблемы историко-партийной науки. Под. общ. ред. Н. Н. Маслова, П. М. Шморгуна. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 255 с.
- МИХАЛЬЧЕНКО Н. И. Коммунистическая идеология и деятельность масс. К., «Наук. думка». 192 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- НАДОЛЬНЫЙ И. Ф. НАЗАРЕНКО Е. В. Социализм и личность. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 206 с.
- Науковий комунізм. Збірник статей. Ред. колегія: М. І. Сазонов (відп. ред.) та ін-

- ші. Х., «Вища школа», Вид-во при Харк. ун-ті. 87 с.
- Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді.** Ред. колегія: д-р філос. наук Н. М. Дячкова (відп. ред.) та інші. Авт.: Н. М. Дячкова, В. С. Баленок, М. К. Воловик та інші. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 159 с.
- Научно-технический прогресс и воспроизводство рабочей силы (в УССР).** К., (РДЭНТП). 23 с. (О-во «Знання» УССР).
- Наш советский образ жизни. Методические рекомендации в помощь лекторам.** Х., 21 с. (Харьк. обл. организация о-ва «Знание» УССР).
- НОВИЧКОВ Г. В., ШТАНКОВ В. О.** Художественная культура и развитие общественно-политической активности рабочих в условиях научно-технической революции. Днепропетровск. 12 с. (Днепропетр. ун-т).
- ОРЛОВ В. М.** XXV съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К. 34 с. (О-во «Знання» УССР).
- ОСТАФИЙЧУК В. Ф.** XXV съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. Материалы к лекции. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 43 с.
- ПАЛКІН Ю. І.** Стимули до праці в соціалістичному змаганні. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПАХОМОВ Ю. Н.** Производственные отношения развитого социализма. К., «Наук. думка». 338 с.
- ПЕТРЯЕВ К. Д.** Вопросы методологии исторической науки. Изд. 2-е, перераб. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 179 с.
- Питання наукового комунізму.** Збірник статей. Ред. колегія: В. Г. Антоненко (відп. ред.) та інші. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 32. 112 с.; Вип. 33. 132 с.; Вип. 34. 102 с.
- ПОБЕРЕЖНЫЙ И. Н.** Закономерности перерастания социализма в коммунизм. Материалы к лекции. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 31 с. (Киев. ун-т).
- Политическая организация развитого социалистического общества.** (Правовые проблемы). Ред. колегія: А. П. Таранов (отв. ред.) и др. К., «Наук. думка». 516 с.
- ПОНОЧОВНИЙ М. І.** Союз серпа і молота. (Діяльність КПРС по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в умовах розвинутого соціалізму). К. 45 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПРИЛЮК Ю. Д.** Духовний світ будівника комунізму. К., Політвидав України. 48 с.
- ПРИЛЮК Ю. Д.** Регулятивна функція соціальної комунікації. К., «Наук. думка». 116 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- Развитое социалистическое общество.** (Методические указания для студентов). Одесса. 36 с.
- СЕЛІВАНОВ В. М.** Соціально-економічні та політичні аспекти управління. (Критика буржуазних концепцій). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СЕРОШТАН Н. А.** На магистральном пути развития сельского хозяйства. Соц.-экон. очерк. Х., «Прапор». 64 с.
- СИРЦОВ М. Г.** Соціально-політичні відносини розвинутого соціалістичного суспільства. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СМІРНОВ Л. П., ГАВРИЛЮК М. С., ПОСМІТНИЙ М. М.** Системний аналіз інформаційного забезпечення наукових досліджень та розробок. К., (РДЕНТП). 21 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Совершенствование образа жизни сельских труженников — закономерность строительства коммунистического общества.** (Методические рекомендации лекторам). Одесса. 50 с. (Одес. обл. организация о-ва «Знание»).
- Советский образ жизни.** (Методические рекомендации в помощь лекторам). Запорожье. 52 с. (Запорож. обл. организация о-ва «Знание»).
- Советский образ жизни — сущность и особенности развития на современном этапе.** (Методические рекомендации в помощь лекторам). Одесса. 44 с. (Одес. обл. организация о-ва «Знание»).
- Социально-психологические проблемы советского образа жизни.** (Методические рекомендации). Одесса. 28 с. (Одес. обл. организация о-ва «Знание»).
- Социально-экономические проблемы современного научно-технического прогресса.** Сборник научных работ. Ред. колегія: А. В. Новоселов (отв. ред.) и др. Днепропетровск. 164 с. (Днепропетр. ун-т).
- Соціальні перетворення у радянському селі.** На прикладі сіл Західних обл. УРСР. (Відп. ред. Г. І. Ковальчук). К., «Наук. думка». 234 с. (АН УРСР. Ін-т сусп. наук).
- СПИЦЬКИЙ В. Є., ГРИШИН А. Д.** Селянство йде за робітничим класом. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СТОГНІЙ В. І.** Актуальні проблеми організації соціалістичного змагання. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Строительство коммунизма и формирование личности.** К., Политиздат Украины. 295 с. Авт.: В. Г. Антоненко, В. В. Колобков (руководитель), А. Е. Бандровская и др.

- ТАРЕЛЬНИК Б. И.** Колхозная демократия развитого социалистического общества. Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 154 с.
- ТЕРЕХОВ Л. Л.** Кибернетика и управление производством. К. 18 с. (О-во «Знання» УРСР).
- ТЕТЕРУК С. Ф.** Наставництво — естафета праці й подвигу. К. 48 с. Т-во «Знання» УРСР.
- ТИХОНОВИЧ В. О.** Все в ім'я людини. К., Політвидав України. 48 с.
- ТОКМАНЬ В.** Сходження до ідеї. Комуністична пропаганда і молодь. К., «Молодь». 215 с.
- УСТЕНКО А. А.** Трудовые ресурсы производительной сферы. Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 171 с.
- Філософські проблеми прогнозування соціальних наслідків науково-технічної революції.** Ред. колегія: П. Г. Гопченко (відп. ред.) та інші. Київ — Одеса, «Вища школа», Голов. вид-во. 264 с.
- Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції.** (Відп. ред. чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарук). К., «Наук. думка». 480 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- Характерные черты и особенности развитого социалистического общества.** Авт.: В. Г. Антоненко (отв. ред.), Б. А. Гаевский, Ф. Я. Горовский и др.). К., «Вища школа», Голов. изд-во. 275 с.
- ЧЕРНЕНКО М. С.** З'єднання досягнень НТР з перевагами соціалізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЧЕФРАНОВ В. А.** Правовое сознание как разновидность социального отражения. (Философско-методологический очерк). К., «Вища школа», Голов. изд-во. 210 с.
- ШЛЯХТУН П. А.** Работники умственного труда в современном буржуазном обществе. (Методическая разработка). К. 24 с. (Киев. ун-т).
- ШУЛЬГА І. В.** Робітничий клас — провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Экономическая основа советского образа жизни и ее развитие в десятой пятилетке.** (Методические рекомендации лекторам). Одесса. 32 с. (Одес. обл. организация о-ва «Знание»).
- ЮЗЬКОВ Л. П.** XXV з'їзд КПРС про зростання ролі держави і права в умовах розвинутого соціалізму. К., Політвидав України. 65 с.
- ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ**
- БАКУМЕНКО П.** Торжество інтернаціоналістської політики КПРС. К., Політвидав України. 56 с.
- Великий советский народ.** Ред. колегія: А. Г. Шевелев (отв. ред.) и др. К., «Наук. думка». 503 с.
- Інтернаціональне виховання студентської молоді.** Ред. колегія: В. В. Хаїаас (відп. ред.) та інші. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 248 с.
- Интернациональное и национальное в социалистическом обществе.** (Ред. колегія: докт. филос. наук, проф. В. Е. Евдокименко и др.). К., «Наукова думка». 331 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- КОВАЛЬ П. Д.** Радянський народ — втілення принципів пролетарського інтернаціоналізму. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОЛЕСНИК Г. Е., БОГДАНОВА М. П.** XXV съезд КПСС о развитии агропромышленной интеграции. К. 31 с. (О-во «Знание» УССР).
- КОМЯГИН С. Н.** Исторические формы общности людей. К. 37 с.
- КОПАНИЦЯ М. М.** Розквіт і зближення націй у СРСР. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОСТЮК Є. Ю.** Соціалістичний інтернаціоналізм у дії (Радянсько-болгарські науково-технічні і культурні зв'язки 1971—1975 рр.). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КУДРИЦЬКИЙ А. В.** Світова соціалістична співдружність — торжество ідей ленінізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КУЛИЧЕНКО М.** Укрепление интернационального единства советского общества. К., Политиздат Украины. 381 с.
- Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму.** Ред. колегія: В. К. Сульженко (відп. ред.) та інші. Авт.: Л. Е. Берешштейн, Г. М. Білан, М. В. Брик та інші. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 199 с.
- НЕЧАЙ В.** На шляху національного розвитку і соціального прогресу. К., Політвидав України. 79 с.
- Патриотическое и интернациональное воспитание молодежи в условиях развитого социализма.** Материалы республиканской научно-теоретической конференции. (Ред. колегія: Д. Н. Шербаков (отв. ред.) и др.). Одесса. 229 с. (Одес. ун-т).
- Під прапором пролетарського інтернаціоналізму.** (Збірник статей). Ред. колегія: М. Ф. Сидорчук (відп. ред.) та інші. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 142 с.
- ПОЛІЩУК І. П., СЛАСТЕНКО С. Ф.** Взаємозбагачення культур соціалістичних націй. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПРИГОДИЙ М. І.** Братерське єднання ху-

- дожніх культур народів СРСР. К., Політвидав України. 115 с.
- ПРИГОДИЙ М. І.** На засадах братерства. (Про взаємозв'язки братніх радянських літератур). К., «Рад. письменник». 247 с.
- ТЕРЕФЕРА І. Я.** Сущність соціалістическої економічної інтеграції і пути ее дальнейшего развития. К. 41 с.
- ЧИРКО В.** Досвід КПРС у здійсненні лєнінської національної політики та його міжнародне значення. К., Політвидав України. 112 с.
- КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ**
- АРУТЮНОВ В. Х., ЗЛОЧЕВСКИЙ С. Е.** Психология управления коллективом. К., (РДЭНТП). 34 с. (О-во «Знание» УССР).
- АРУТЮНОВ В. Х., ГРИХИЛЕС И. В.** Социально-психологические проблемы экономической и научно-технической пропаганды. К. 15 с. (О-во «Знание» УССР).
- ЗАЛЕВСКИЙ Л. Д.** Социально-психологические основы управления. К., (УСХА). 17 с.
- Инженерная психология.** Под ред. Г. К. Середы. Авт.: С. П. Бочарова, Г. В. Репкина, Г. К. Середя и др. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 307 с.
- Исследование и оценка инженерно-психологических характеристик и социально-психологических качеств работника.** Методические указания. Одесса. 28 с.
- Исследование операций и АСУ.** Сборник статей. Ред. коллегия: И. И. Ляшко (отв. ред.) и др. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. Вып. 7. 128 с.; Вып. 8. 128 с.
- КОРЕННОЙ А. А.** Специализированные информационные системы для управления наукой. К. 22 с. (О-во «Знание» УССР).
- Короткий психологічний словник.** За ред. проф. В. І. Войтка. К., «Вища школа», Голов. вид-во. 191 с.
- КОТОВ В. Е.** Психолого-педагогические основы управления процессом обучения в вузе. Киев — Одесса, «Вища школа», Голов. изд-во. 96 с.
- КРАСНОКУТСКАЯ Н. В.** Социально-психологические факторы повышения производительности труда. К., (РДЭНТП). 22 с. О-во «Знание» УССР.
- МОСКВИЧОВ С. Г.** Мотивация трудовой діяльності людини. К., (РДЭНТП). 19 с. (Т-во «Знания» УРСР).
- НАЗИМОВ И. Н.** Профорентация и профотбор как факторы повышения производительности труда. К., (РДЭНТП). 21 с. (О-во «Знание» УССР).
- НАЗИМОВ И. Н.** Экономические и педагогические проблемы профорентации. К., «Рад. школа». 78 с.
- Опыт социологического изучения эстетических потребностей трудящихся села.** (Методические рекомендации в помощь лектору). Ворошиловград. 34 с. (О-во «Знание» УССР. Ворошиловгр. обл. организация).
- Ориентация молодежи на рабочие профессии.** Ред. коллегия: С. У. Гончаренко (отв. ред.) и др. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 144 с.
- ПОПОВА И. М.** Стимулирование трудовой деятельности как способ управления. (Социологический анализ). К., «Наук. думка». 207 с.
- Проблемы управления трудовыми коллективами.** Учебное пособие. Под общ. ред.: Ю. Л. Неймера. Х. 120 с. (Харьк ун-т).
- Производственная ситуация (психологический аспект).** Методическая разработка по выработке управленческого решения. К., (УСХА). 9 с.
- Пути совершенствования технико-экономических показателей отраслевых АСУ Украинской ССР.** К. 13 с. (Укр. науч.-исслед. ин-т науч.-техн. информации и техн.-экон. исследований).
- РУЧКА А. А.** Социальные ценности и нормы. (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). К., «Наук. думка». 152 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- САЛТОВСКИЙ И. А.** Социально-психологические факторы развития трудовых коллективов. (Проблемы соотношения демократии и дисциплины). К., (РДЭНТП). 20 с. (О-во «Знание» УССР).
- Совершенствование социального управления на промышленном предприятии.** (Авт. коллектив: Е. М. Акишин, Б. А. Буйвол, С. И. Вовканыч и др. Отв. ред. А. П. Зайцев). К., «Наук. думка». 207 с.
- Социально-психологические факторы в управлении производством.** К. 13 с. (Укр. науч.-исслед. ин-т науч.-техн. информации и техн.-экон. исследований).
- Социальные проблемы АСУ.** Отв. ред.: Л. В. Сохань, К. К. Грищенко. К., «Наук. думка». 240 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- ФЕДОРИШИН Б. О.** Психологічні аспекти профорієнтації учнів. К. 47 с. (Т-во «Знания» УРСР).
- Эвристические модели в психологии и социологии.** (Сборник статей). К. 98 с.
- ЯЩИШИН О. О., МИТТЕЛЬМАН Р. Я.** Школа, сім'я і професійна орієнтація учнів. К., «Рад. школа». 79 с.

ЕТИКА

- Воспитание трудящихся в условиях коммунистического строительства. Отв. ред. А. Н. Быстриевский. Киев — Одесса, «Вища школа», Голов. изд-во. 207 с.
- Етика і естетика. Збірник статей. Ред. колегія: В. О. Кудін (відп. ред.) та інші. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 19. 149 с.
- Ідейному вихованню — дієвість і якість. Львів, «Каменяр». 104 с.
- ІЛЛЯШ М. М. Молоді — марксистсько-ленінський світогляд. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Коммунистический нравственный идеал и пути борьбы за него. Методические рекомендации. Ворошиловград. 29 с.
- МАКСИМЕНКО Г. Д. Молоді — комуністичну ідейність. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Марксистско-ленинское воспитание студентов: опыт Львовского и Люблинского университетов. Ред. колегія: Т. Е. Старченко (отв. ред.) и др.). Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 160 с.
- НАДОЛЬНИЙ І. Ф. XXV з'їзд КПРС про формування і утвердження комуністичної моралі. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ОЛЕКСЮК Л. И. Преемственность в идейно-воспитательной работе в системе школы — вуз (на примере младших курсов). Ужгород. 18 с. (Ужгород. ун-т).
- ПОЛОЗОВА Т. Д. Міра ефективності виховання — духовна зрілість. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЧОРНОКОЗОВА В. М., ЧОРНОКОЗОВ І. І. Бесіди на морально-етичні теми. К., «Рад. школа». 110 с.

ЕСТЕТИКА

- Актуальные проблемы формирования эстетической культуры студенческой молодежи. Сборник научных работ. Ред. колегія: Б. М. Шляхов (отв. ред.) и др. Днепропетровск. 122 с. (Днепропетр. ун-т).
- ГОНЧАРЕНКО М. В. Проблеми естетичного виховання. Нариси теорії. К., «Мистецтво». 224 с.
- ГРИЦЮТЕНКО И. Е. Эстетическая функция художественного слова в свете ленинской теории отражения. Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 80 с.
- Естетичне виховання у вищих навчальних закладах. Ред. колегія: В. Ф. Передерій та ін. К., «Вища школа», Голов. вид-во. 207 с.
- Естетичні категорії в українській літературі. Трагічне і героїчне. Збірник статей. Ред. колегія: К. П. Фролова (відп. ред.) та інші. Дніпропетровськ. Дніпропетр. ун-т.
- ЗЯЗЮН І. А. Естетичний досвід особи. Формування і сфери вияву. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 174 с.
- ІЛІАДІ О. М. Праця, талант, краса (у художній творчості). К., «Мистецтво». 158 с.
- Музична естетика західноєвропейського середньовіччя (Трактати). Упоряд. текстів і вступ. стаття В. П. Шестакова. К., «Муз. Україна». 263 с. (Пам'ятники музичної естетичної думки).
- ПЕРЕДЕРІЙ В. Ф. Художня культура і радянський спосіб життя. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПОТЕБНЯ А. А. Эстетика и поэтика. М., «Искусство». 614 с.
- ФЕДУРУК О. К. Мистецтво, народжене соціалізмом. Самодіяльне образотворче і декоративно-прикладне мистецтво. К., «Наука. думка». 114 с.
- ШАБЛІОВСЬКИЙ Є. Естетика художнього слова. (Поетич. світ Т. Шевченка). К., «Мистецтво». 190 с.
- ШУДРЯ К. П. Влада творчості. Евристично-спонукальні можливості мистецтва. К., «Мистецтво». 246 с.
- Естетическое воспитание и рабочая молодежь. (Методические рекомендации). Одесса. 18 с. (Одес. обл. организация о-ва «Знание»).
- ЯРАНЦЕВА Н. О. Відповідальність митця. (Зростання суспільної відповідальності особи митця в умовах НТР). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ
ПРИРОДОЗНАВСТВА

- БОГОЛЮБОВ О. М. Математичне природознавство і сучасність. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Диалектический материализм и естественно-научная картина мира. Отв. ред. П. С. Дышлевый. Авт.: П. С. Дышлевый, В. М. Найдыш, В. С. Лукьянец и др. К., «Наука. думка». 391 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- Диалектический материализм — методологическая основа теоретического естествознания. Отв. ред.: д-р филос. наук Н. П. Депенчук, канд. филос. наук В. С. Лукьянец. Авт.: Н. П. Депенчук, В. Л. Храмова, Л. В. Озадовская и др. К., «Наука. думка». 395 с. (АН УССР. Ин-т философии).

КІЗИМА В. В. Становлення математичної теорії експерименту. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Философские вопросы медицины и биологии. Респ. межвед. сборник. Ред. коллегия: Г. А. Рубцов (отв. ред.) и др. К., «Здоровья». Вып. 8. 134 с.

Філософські проблеми сучасного природознавства. Збірник статей. Ред. колегія: Н. Т. Костюк (відп. ред.) та інші). К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 40. 144 с.; Вип. 41. 128 с.

Человек — техника — природа. Материалы республиканского семинара «Охрана природы и рациональное природопользование». Ред. коллегия: В. П. Ключников (отв. ред.) и др. К., (УСХА). 215 с.

ЧОЛПАН П. П. Філософські питання фізики. К., «Вища школа», Голов. вид-во.

ШЕВЧЕНКО Г. Г. Відображення і кібернетичне моделювання. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ

Атеїстичне виховання: досвід, проблеми. Збірник статей. (Упоряд. В. М. Віхоть). Львів, «Каменярь». 128 с.

БЕЛОВ А. В. Звинувачені в ересі. (Люди науки — видатні мислителі минулого). К., «Молодь», 175 с.

ГАПОНЧУК Т. Г. По-ленінськи жити і працювати. (Атеїстичне виховання). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ДМИТРУК К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. К., «Наук. думка». 383 с.

ДОРОШ Є. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. К., «Наук. думка». 173 с. (АН УРСР. Ін-т сусп. наук).

ІВАНЧЕНКО А. В. Педагогічні основи науково-атеїстичного виховання. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КАШУБА М. В. З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст. К., «Наук. думка». 171 с. (АН УРСР. Ін-т сусп. наук).

КОНФОРОВИЧ А. Г. Людина серед всюдисущих чисел і фігур. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КОСУХА П. І. Наука про походження релігії. К., Політвидав України. 54 с.

ЛЕПИХОВ Л. Д. Мир призрачний и мир реальный. (Рассказывает бывший баптист). Изд. 2-е, перераб. и доп. Донецк, «Донбасс». 63 с.

МАРЦЕНЮК С. П. МАЩЕНКО С. Т. Масовий атеїзм — характерна риса радянського способу життя. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Нові свята, обряди. Ред. колегія: Г. М. Максименко (голова) та інші. Упоряд.: Т. Г. Гапончук, А. М. Черній, К., «Молодь». 126 с.

ОГНЕВА О. В. Свобода совісті радянської людини. К., Політвидав України. 48 с.

ОДИНЕЦЬ М. В. «Золоте» павутиння. К., 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПАВЛЮК В. В. Психология современных верующих и атеистического воспитания. (Социально-психологическое исследование). Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 220 с.

ПЕТЛЯКОВ П. А. Уніатська церква — ідейний ворог трудящих. (Критика ідеології і політики клерикального антикомунізму). Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 155 с.

Питання атеїзму. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 12. Процес подолання релігійних пережитків у радянському суспільстві. Ред. колегія: проф. В. К. Танчер (відп. ред.) та інші. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 112 с.

ПОЛІЩУК Ю. Д. Баптизм колись і тепер. Ужгород, «Карпати». 56 с.

ПОЛУК І. В. Зближення націй і розвиток масового атеїзму в СРСР. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПОТАШОВ К. Й. Чому я первал с него-вистами. Ужгород, «Карпати». 63 с.

Приспособництво і модернізм в ідеології сучасного православ'я. (Методичні матеріали на допомогу лектору). Львів: 24 с. (Львів. обл. організація т-ва «Знання»).

ПРИХОДЬКО Р. С. Радянський Союз — країна масового атеїзму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПУГАЧ І. Д. Єговізм, яким він є. (На матеріалі соціологічних досліджень на Івано-Франківщині). Ужгород. «Карпати». 84 с.

Реакційна суть уніатської церкви в історії українського народу. (Методичні матеріали на допомогу лектору). Львів. 24 с. (Львів. обл. організація т-ва «Знання»).

РЕБКАЛО В. А. Життєстверджуючий характер наукового атеїзму. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

РИБАЧУК М. Ф. Трудове й атеїстичне виховання населення у системі соціалістичного способу життя. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

СЕНЧИЛО В. Л. Науково-атеїстичне виховання молоді. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 136 с.

СУЯРКО В. О. Проблеми атеїстичного виховання у світлі рішень XXV з'їзду КПРС. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

- ФАИН Г. Т. Мораль нуданізма: кому она служить. Одеса, «Маяк». 103 с.
- ЧЕРНІЙ А. М. Особливості подолання релігійних пережитків на селі. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЯРОЦЬКИЙ П. Л. Антисоціалізм соціально-політичної доктрини еговізму. К., «Наук. думка». 216 с. (АН УРСР. Ін-т сусп. наук).

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

- МИРОШНИЧЕНКО П. Я. Возникновение утопического социализма в России. Киев—Донецк, «Вища школа», Голов. изд-во, 143 с.
- МИШАНИЧ О. В. Григорій Сковорода і усна народна творчість. К., «Наук. думка». 151 с.

КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

- АКОПОВ М. А. Насильство — знаряддя імперіалізму. К., Політвидав України. 102 с.
- Антигуманізм новітніх фальсифікаторів. Статті. К., «Рад. письменник». 205 с.
- БРОДСКИЙ Р. М., ШУЛЬМЕЙСТЕР Ю. А. Сионизм — орудие реакции. Львов, «Каменяр». 152 с.
- ВАРВАРЦЕВ М. М. Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму. К., «Наук. думка». 185 с.
- ГНАТЕНКО П. І. Критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії філософської і суспільно-політичної думки на Україні. Дніпропетровськ. 145 с. (Дніпропетр. ун-т).
- ДОБРЕЦОВА В. В. На крові й золоті зрочений. (Про форми та методи підривної діяльності сионізму). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ДОБРЕЦОВА В. В. Націоналізм і релігія на службі антисоціалізму. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 204 с.
- ЄВДОКИМЕНКО В. Ю. Буржуазний націоналізм — запеклий ворог інтернаціонального єднання трудящих. К., Політвидав України. 96 с.
- ЄРИШЕВА Т. Г. Преса французьких комуністів у боротьбі проти ідеології сучасного антисоціалізму. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 117 с.
- ЗДОРОВЕГА В., ПАШКО М. По той бік правди. Критика прийомів і методів буржуазної пропаганди. К., «Молодь». 88 с.
- ІВАНЧЕНКО І. Ідеологічна диверсія — знаряддя антисоціалізму. К., Політвидав України. 143 с.
- МАЗАНЬКО А. С. Шляхи зради і шпигунства. (Про українських буржуазних націоналістів). Ужгород, «Карпати». 79 с.
- МАЗУР В. Економічний ревизионізм. Критика ревизионістської вульгаризації політичної економіки соціалізму. К., Політзидат України. 247 с.
- МИКИТАСЬ В. Л. Всупереч правді. Критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій української дожовтневої і радянської літератури. К., «Дніпро». 319 с.
- Наш ответ клеветникам. (Сборник статей. Под ред. А. И. Эпштейна). Х., «Прапор». 79 с.
- НИССЕС Е. Я. Сионистская западня. Симферополь, «Таврія». 111 с.
- ПРОСЯНИК А. Я., ФЕДОРОВ Г. Т. Борьба КПСС против буржуазной и ревизионистской идеологии на современном этапе. К., 36 с. (О-во «Знание» УССР)
- СВІДЛО М. С. Критика антинаукових концепцій «лівого» ревизионізму. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СОЙФЕР Д. И. Сионизм — орудие антикоммунизма. Днепропетровск «Промінь». 143 с.
- ТАБАЧКОВСКИЙ В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики. К., «Наук. думка». 264 с. (АН УССР Ін-т философии).
- ШИШОВ О. В тенетах реакційних утопій. К., «Молодь». 79 с.

Склали: ІВАНЕНКО Л. І.,
КРИШТАЛЬ Л. М.

Покажчик статей, розміщених в журналі

«Філософська думка» 1977 року

До 60-річчя Великого Жовтня

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

Актуальні питання теорії наукового комунізму в світлі рішень XXV з'їзду КПРС	1	3
Основний закон нашого життя (передова газети «Правда» від 6 червня 1977 р.)	4	3
Проблеми розвитку конкретних соціологічних досліджень у світлі рішень XXV з'їзду КПРС	2	3
Про підсумки і завдання розвитку марксистсько-ленінської філософії в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС	3	14
Рішення XXV з'їзду КПРС і актуальні проблеми наукової критики буржуазної філософії і соціології	3	3
Шлях, який дорівнює століттям	5	3

ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

Білодід І. К.— Культура мови в духовному світі радянської людини	5	47
Войтко В. І.— Психологічна наука і практика комуністичного будівництва	5	90
Гончаренко М. В.— Радянська культура і прогресивні традиції світової культури	5	37
Лашина М. В.— Соціалізм — суспільство справжньої демократії	5	12
Мельникова Г. О., Росенко М. М.— Братерська дружба народів як рушійна сила розвитку соціалістичного суспільства	4	31
Онищенко О. С.— Масовий атеїзм радянського народу	5	60
Прилюк Ю. Д.— Торжество ленінського вчення про Радянську соціалістичну державу (До 60-річчя праці В. І. Леніна «Держава і революція»)	4	8
Прокоп'єв Н. П.— Здійснення ленінського вчення про захист завоювань соціалістичної революції	5	72
Соловйов О. М.— Удосконалення соціалістичної демократії	4	21
Шинкарук В. І.— Діалектика розвитку соціалістичного способу життя	5	22

ХАРАКТЕРНІ РИСИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Гаєвський Б. А.— В. І. Ленін про залучення трудящих мас до соціалістичного управління	2	13
Лавринович М. І.— Зближення міста і села	2	25
Марков П. Г., Савченко М. Ф.— Становлення комуністичної праці та її стимулювання	3	27
Мокляк М. М., Ручка А. О.— Провідна роль робітничого класу в житті суспільства	1	13
Яранцева Н. О.— Зростання ролі мистецтва у формуванні нової людини	3	36

Кондарев Н., Аначков М.— Вплив Великого Жовтня на розвиток марксистсько-ленінської думки в період підготовки та здійснення соціалістичної революції в Болгарії	5	81
Євдокименко В. Ю., Ігнатов В. О.— Неспроможність сучасних буржуазних концепцій майбутнього націй і національних відносин	5	109
Приматов В. В.— Критика ревізіоністських фальсифікацій ролі революційного насильства	5	100
Вікторов В. Г.— Плідне міжнародне співробітництво вчених-марксистів	6	114
Гусев В. І., Стогній І. П.— Ефективність комуністичного виховання	6	117
Кашуба М. В., Азархін В. А.— Історія філософії і суспільної думки в СРСР за 60 років: підсумки і перспективи розвитку	5	120
Сапон Н. А., Семенов В. Г.— XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми ідеологічної боротьби	6	111

60 років Радянської влади на Україні

КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства (передова)	6	3
Василенко В. Л.— Гуманістична сутність комуністичного світогляду	6	20
Головаха І. П., Маизенко П. Т.— Розробка проблем діалектичного і історичного матеріалізму на Україні за 60 років Радянської влади	6	41

Задирако П. С.—Апологетична сутність буржуазної доктрини «гармонії праці й капіталу»	6	90
Поліщук О. О.—Реакційна сутність буржуазно-націоналістичних тверджень про «українську соборну самостійну державу»	1	91
Савчук Т. В.—Великий Жовтень у кривому дзеркалі українського буржуазного націоналізму	6	77

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

Булатов М. О. — Місце категорій у структурі діалектичного матеріалізму і принципи їх систематизації	1	64
Воропаєва Г. М. — Гносеологічний аспект проблеми взаємозв'язку природного і штучного	4	64
Вяккерев Ф. Ф. — Методологічна інтерпретація закону єдності і боротьби протилежностей	4	74
Головаха І. П., Злотіна М. Л. — Взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму	4	40
Дишлевий П. С., Чекаль Л. А. — В. І. Ленін про теоретико-пізнавальні особливості нового етапу розвитку природознавства	2	44
Дородних Ю. О. — Зв'язок фантазії з інтуїцією в науковій творчості	1	85
Ільїн В. В. — Про діалектичне розуміння матерії	4	53
Малахов В. А. — Художня творчість як спілкування	1	76
Чубайс І. Б. — Досвід дослідження і класифікації спілкування	4	102
Цехмістро В. З. — Категорії множинного та єдиного і принцип єдності світу	3	77
Шульга М. О. — Місце типології особи в дослідженні способу життя	3	45

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Басінова Д. А. — Теоретичні проблеми науково-атеїстичної пропаганди	4	88
Войтко В. І. — Психологічна наука і практика комуністичного будівництва	5	90
Іванов В. П. — Аналіз К. Марксом діяльності як способу буття людини	3	55
Кримський С. Б. — Філософські категорії і конкретно-наукові програми єдності теорій	6	54
Лук'янець В. С. — Математичні форми мислення і дійсність	3	67
Попова І. М. — Роль соціально-економічного пізнання в збереженні природи в умовах розвинутого соціалізму	1	36
Свириденко В. М. — Гносеологічний аналіз співвідношення експерименту і практики	2	53
Сіренко М. М. — Вплив космонавтики на розвиток матеріального виробництва	4	81
Фролов І. Т. — Народження нових наук про людину і їх соціально-етичні засади	1	27

Методологічні проблеми спеціальних наук

Єльмеев В. Я. — Питання аналізу фактів у конкретному соціологічному дослідженні	4	96
Кривенко Д. Т. — Інформативні рівні фізичних понять	3	92
Кузнецов В. І. — Особливості гносеологічної ситуації у фізиці елементарних частинок	1	53
Мочерний С. В. — Системний підхід у дослідженні форм капіталу	2	65
Роменець В. А. — Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом методологічних основ наукової психології	1	42
Храмова В. Л. — Гносеологічний аспект принципу єдності фізичних знань	3	84

Матеріали методологічних семінарів

Лисенко О. Я. — Соціальна детермінація всебічного розвитку особи	2	36
--	---	----

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Горський В. С. — Функціонування філософії в суспільстві як проблема історико-філософської науки	2	76
Горський В. С. — Творча спадщина видатного гуманіста. (До 300-річчя першого видання зібрання творів Б. Спінози)	6	65

Кондарев Н., Аначков М. — Вплив Великого Жовтня на розвиток марксистсько-ленінської думки в період підготовки та здійснення соціалістичної революції в Болгарії	5	81
Стратій Я. М. — Проблема часу у філософських курсах Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії	2	87

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Васильєва А. В. — Пантеїстичні ідеї в сучасній буржуазній філософії	2	111
Голосенко І. А., Дворкін В. З. — Суперечливість соціального статусу інтелігенції в капіталістичному суспільстві	4	107
Євдокименко В. Ю., Ігнатов В. О. — Неспроможність сучасних буржуазних концепцій майбутнього націй і національних відносин	5	109
Задирако П. С. — Апологетична сутність буржуазної доктрини «гармонії праці й капіталу»	6	90
Іонін Л. Г. — Суб'єктивістська фальсифікація соціального пізнання і діяльності в соціології «розуміння»	3	99
Колесніков А. С. — Критичний аналіз філософії моралі Б. Рассела	4	108
Приматов В. В. — Критика ревізійоністських фальсифікацій ролі революційного насильства	5	100
Причепій Є. М. — Соціологія пізнання К. Маннгейма та її класова обмеженість	1	102
Поліщук О. О. — Реакційна сутність буржуазно-націоналістичних тверджень про «українську соборну самостійну державу»	1	91
Поліщук Н. П. — Духовна криза капіталізму та антиісторизм сучасної буржуазної соціології	3	109
Савчук Т. В. — Великий Жовтень у кривому дзеркалі українського буржуазного націоналізму	6	77
Табачковський В. Г. — Метаморфози сучасних ідеалістичних інтерпретацій практики	6	99
Угрімова А. М. — Антигуманістичний характер буржуазних концепцій організації і управління	1	111
Яроцький П. Л. — Антикомуністична спрямованість клерикально-теократичних доктрин	2	101

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

Макаров А. М., Клименко В. І. — Критика сучасних буржуазних концепцій в курсі наукового комунізму	1	121
---	---	-----

Рецензії

Барабой В. А., Парнюк М. О. — Матеріалістична діалектика і концепція доповняльності	1	132
Бестужев-Лада І. В., Батигін Г. С. — Горизонти ХХ століття	3	131
Бичко І. В., Кошарний С. О. — Актуальні проблеми ідеологічної боротьби на сучасному етапі	5	126
Василенко В. Л. — Ідейна єдність суспільства розвинутого соціалізму	4	132
Гаєвський Б. А. — Науково-технічна революція і переваги соціалізму	5	134
Гончаренко М. В. — Філософське осмислення закономірностей розвитку сучасної епохи	2	124
Грищенко К. К., Надольний І. Ф. — Людина як суб'єкт і об'єкт управління	6	119
Жмир В. Ф. — Проблема мотивації у дослідженнях активності людини	1	131
Захарченко М. В. — Теоретичні і прикладні проблеми соціологічного аналізу соціальних цінностей і норм	3	133
Коваль П. Д. — Науково-теоретичний аналіз становлення і розвитку соціалізму	1	124
Лаврова Л. Ф., Божко П. І. — Єдність радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму	4	134
Левчук Л. Т. — Дослідження евристично-спонукальних можливостей мистецтва	2	131
Мазепа В. І. — Актуальні питання естетичного виховання	1	128
Манзенко П. Т., Павелко О. П. — Боротьба за історичний матеріалізм в СРСР в 20-ті роки	1	125
Надольний І. Ф. — Науково-технічна революція і людина	2	127

Панчук М. І. — Ідеологічні диверсії — знаряддя антикомунізму . . .	2	130
Петров Ю. В. — Наука і мистецтво: проблеми взаємодії . . .	2	134
Прокоп'єв Н. П., Рачук П. Г. — Перетворюючі сили сучасності . . .	6	121
Рутковський Б. О. — Характерні риси й особливості розвинутого соціалістичного суспільства . . .	5	132
Терещенко Ю. І. — Філософський аналіз релігійних соціальних доктрин . . .	2	129

Бібліографія

Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1977 року . . .	6	132
Філософська література, що вийшла в республіці 1976 року . . .	6	124
Наші автори	1—6	136

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вікторов В. Г. — Плідне співробітництво учених-марксистів . . .	6	114
Гусєв В. І., Стогній І. П. — Ефективність комуністичного виховання . . .	6	117
Злобіна О. Г., Прокопенко М. О. — Розширене засідання бюро Українського відділення Радянської соціологічної асоціації . . .	3	127
Кашуба М. В., Азархін В. А. — Історія філософії і суспільної думки в СРСР за 60 років: підсумки і перспективи розвитку . . .	5	120
Капустін В. А., Пасько І. Т. — Читацька конференція . . .	3	130
Кірюшко М. І., Кравченко Є. Ф. — Науково-практична конференція з атеїстичного й інтернаціонального виховання . . .	2	121
Кошарний С. О., Жоль К. К., Кисельов М. М. — VII Всесоюзний симпозіум з логіки і методології науки . . .	3	118
Марахов В. Г., Мозелов А. П. — Науково-дослідницька робота філософів Ленінграда . . .	4	128
Мельник Т. М. — Засідання Наукової ради АН УРСР з проблем наукового комунізму . . .	3	124
Склад Наукової Ради АН УРСР з проблем наукового комунізму . . .	3	126
Сапон Н. А., Семенов В. Г. — XXV з'їзд КПРС і актуальні проблеми ідеологічної боротьби . . .	6	111
Вітаємо лауреатів!	3	130
Підсумки конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму . . .	1	134
Про проведення конкурсу статей з актуальних проблем розвинутого соціалізму	1	135
Про продовження конкурсу статей з актуальних проблем розвинутого соціалізму	6	135

Про продовження конкурсу статей з актуальних проблем розвинутого соціалізму

Правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» прийняли рішення про продовження закритого конкурсу на кращі наукові статті з актуальних проблем розвинутого соціалізму до 1 березня 1978 року.

Про умови конкурсу див.: «Філософська думка», 1977, № 1.